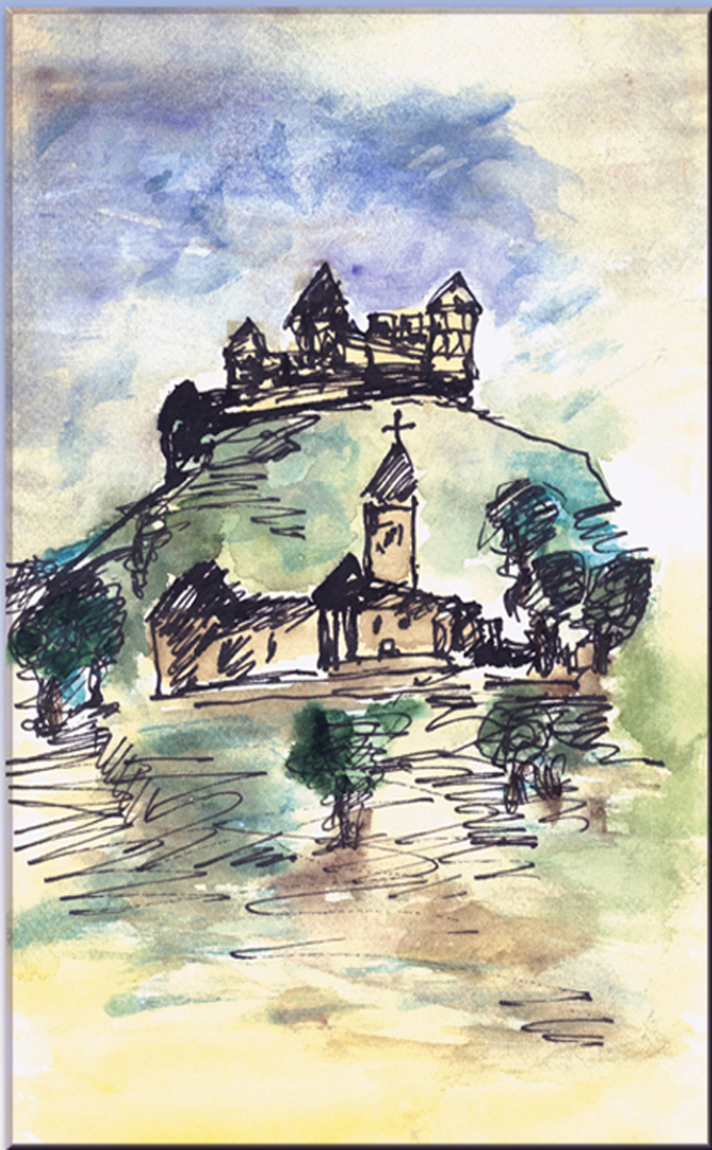

GRADOVRH

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNO-JEZIČNA, DRUŠTVENA
I PRIRODOZNAJSTVENA PITANJA

GRADOVKH

časopis za književno-jezična, društvena i prirodosnanstvena pitanja

GRADOVRH

Časopis Matice hrvatske

Utemeljen 2004.

Godište X, br. 10, studeni 2013.

Naklada

Matice hrvatske – Tuzla

Za nakladnika

Marica Petrović

Glavna urednica

Marica Petrović

Redakcija

Marica Petrović, Biljana Stahov, Alen Matošević, Petar Matanović, Marinko Mrkonjić, Romeo Knežević, Ivan Bosankić, Tamara Božić, Julijana Kovačević, Danijel Barišić

Lektura

Biljana Stahov i Alen Matošević

Likovna oprema

Marina Trogrlić

Adresa uredništva i administracije:

Tuzla, Kazan mahala 2/II; tel/fax: +035 257 033, e-mail: matica.hr@bih.net.ba

Uplate na žiro-račun kod UniCredit banke 3383002200429402

Redakcija ovoga broja zaključena je 5. studenoga 2013.

Grafičko oblikovanje

Branko R. Ilić

Tisak

Printcom, Tuzla

GRADOVRH

*časopis za književno-jezična, društvena
i prirodoznanstvena pitanja*

MATICA HRVATSKA – TUZLA

studen 2013.

Sadržaj

Marica Petrović: <i>Uvodnik</i>	7
---------------------------------------	---

ARHEOLOGIJA

Stjepan Pavić: <i>Prvorazredno arheološko otkriće na lokalitetu Zidine kod Brčkog</i>	11
---	----

FILOZOFIJA

Romeo Knežević: <i>Stvarnost, život, bitak</i>	19
--	----

GOSPODARSTVO

Ferhat Hrustić: <i>Socijalno poduzetništvo</i>	37
Nataša Pejić: <i>Financijski instrumenti tržišta kapitala u BiH u odnosu na međunarodno tržište kapitala</i>	48

HISTORIJA

Alen Salihović: <i>Pregled historiografije o Tuzli za osmanski period</i>	67
---	----

JEZIČNO-KNJIŽEVNE TEME

Marijana Nikolić: <i>Vatroslav Jagić, hrvatski jezikoslovac</i>	85
Demir Alihodžić: <i>Embracing the Other: Representations of Africa and Africans in Joan Baxter's Strangers Are Like Children</i>	93

Vahida Djedović:	<i>Pijana kultura u tubu ritmu</i>	113
Vahida Djedović:	<i>Tradicijska u naraciji</i>	121
Nadira Puškar:	<i>Avangarda-razbijanje žanrovskih okvira</i>	127
Almir Mustafić, Jasmina Stuhli :	<i>Frazemi sa komponentom face/lice u engleskom i bosanskom jeziku</i>	141
Jasmina Stuhli, Almir Mustafić:	<i>Kognitivni pristup frazemima</i>	163
Ema Tomić:	<i>Einige durch Phraseologismen ausgedrückte Emotionen und Charaktereigenschaften. Versuch einer kontrastiven Analyse Deutsch – Bosnisch</i>	172

MEDICINSKA BIOETIKA

Nada Mladina:	<i>Bioetika i medicina</i>	197
Sandra Radenović, Vida Jeremić:	<i>Jedan prilog bioetici sporta: Medicina, sport, bioetika</i>	204

PRIJEVODI

Alen Matošević:	<i>Marko Tulije Ciceron: Govori protiv Gaja Vera</i>	211
-----------------	--	-----

PRIKAZI

Tomislav Smiljanić:	<i>Bioetika za svakoga (Ramón Lucas Lucas: Bioetika za svakoga)</i>	229
---------------------	---	-----

PSIHOLOGIJA

Adela Marinović:	<i>Mediji i pojava agresivnog ponašanja kod maloljetnika</i>	233
------------------	--	-----

SOCIOLOGIJA

Srdjan Vukadinović:	<i>Stabilno društvo i sadržinsko razumijevanje između znanstvene i ekonomske podstrukture</i>	261
---------------------	---	-----

Uvodnik

*Djela spremno narod pripovijeda predaka svojih
Očinske svetinje svak proslavlja rado uz saz*

Josić, *Elegije*, 107-108

Jubilarni su brojevi povodi za svečane skupove i prisjećanja. Svečani broj časopisa u ovome vremenu i na ovome prostoru višestruko se slavi. U godinama kada nam se u domovini zatvaraju važne kulturne i povijesne institucije, kada se gase važni časopisi, a knjige niču bez kontrole i ozbiljnih recenzija (tko ima novaca, izdaje knjigu!), i kada, unatoč tomu, jedan časopis traje 10 godina, onda zbilja treba proslaviti. Netko može reći – šta je deset godina trajanja u životu jednoga časopisa koji ima namjeru biti ozbiljan!

Mi u Ogranku Matice hrvatske u Tuzli svjesni smo šta to za nas znači. Ovih smo dana izdali jedan izvanredni broj u kojemu smo skupili sve priloge koje su objavljivani u dosadašnjim izdanjima, a tematski su vezani za Tuzlu. To je bio napor koji se pokazao punim pogotkom. Tuzlaci su nas obasuli pismima pohvale. Nema potrebe za skromnošću, pogotovo u ovakvim prigodama.

Deseti *Gradovrh* neće se formom razlikovati od ranijih brojeva. U nizu priloga, od kojih je najveći broj onih iz jezika i književnosti (na hrvatskome, bosanskom, srpskom, engleskome i njemačkom), želim istaći prilog fra Stjepana Pavića koji govori o važnome arheološkom otkriću na području Gornje Skakave. Toponim u narodu poznat kao *Zidine* poslužio je fra Stjepanu kao naslov spomenutoga teksta. Najnovija iskopavanja donijela su neočekivane arheološke nalaze koji unose novo svjetlo u prostor koji nije privlačio pozornost stručnjaka u mjeri u kojoj to zaslužuje.

I još je jedna novost: prilozi iz bioetike. Interdisciplinarnost ove discipline obuhvaća područja filozofije, znanosti, teologije, umjetnosti i politike. O znanosti o životu i nauku o ćudoređu, u *Gradovrhu* piše zagrebački teolog. T. Smiljanić u

prikazu knjige Ramóna Lucasa Lucasa, *Bioetika za svakoga*. Priloge iz medicinske bioetike potpisale su ugledne sveučilišne profesorice, N. Mladina iz Tuzle te dvojac S. Radenović§V. Jeremić iz Beograda.

Gradovrh 10 ima samo jedan prilog na temu o Tuzli. To je tekst A. Salihovića o tuzlanskoj historiografiji vezanoj za osmanski period.

U ovome *Gradovrhu* bismo se trebali zahvaliti članovima redakcije i brojnim suradnicima, od kojih se, po broju priloga izdvaja S. Vukadinović. Prof. Vukadinović najčešće piše na teatrološke i sociološke teme, a u *Gradovrhu 10* objavljujemo prilog *Stabilno društvo i sadržinsko razumijevanje između znanstvene i ekonomske podstrukture*.

Među brojnim suradnicima čije uratke, izvorne, stručne i znanstvene, objavljujemo u desetome broju *Gradovrha*, velik je broj mladih znanstvenika čije vrijeme tek dolazi. Ovaj je časopis otvoren za svakogodišnje publiciranje njihova znanstvenoga truda i doprinosa.

Kao i u ranijim brojevima, poštovali smo pravo na vlastiti izbor pa priloge pisane na različitim pravopisima hrvatskoga jezika nismo pravopisno ujednačavali.

Tekstove pisane na bosanskome, srpskom i crnogorskome jeziku nismo kroatizirali, a nisu prevedeni ni tekstovi na engleskome i njemačkom jeziku. Uredništvo zahvaljuje suradnicima, dobročiniteljima i svima onima koji nas podržavaju na razne načine.

Urednica

ГРЯДОВРЪ

ARHEOLOGIIA

Prvorazredno arheološko otkriće na lokalitetu Zidine kod Brčkog

O samostanu svetoga Franje u Skakavi Gornjoj, župa Dubrave kod Brčkog, postoji pisani izvor iz godine 1385. To je djelo fra Bartolomeja Pizanskoga *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Jesu – O suobličnosti života blaženoga Franje sa životom Isusa Krista*. Prije stotinjak godina franjevci su, među brojnim dokumentima važnim za povijest Reda manje braće, i ovo djelo Bartolomeja Pizanskoga uvrstili u višesveščanu ediciju *Analecta Franciscana sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum spectantia – Franjevački pabirci ili kronike i drugi izvori koji se tiču povijesti Manje braće* (Quaracchi, 1906), a naš se dokument nalazi u 4. svesku. Dokument sadrži šture podatke o Vikariji Bosni (bosanska franjevačka zajednica još nije bila uzdignuta na rang provincije). Ondje se veli da je Vikarija Bosna ravna mnogim provincijama jer ima sedam kustodija (kustodija može biti samostalna jedinica ako ne pripada nijednoj provinciji, a često je kroz povijest bila niža formacija vikarije ili provincije). Imena tih kustodija su: DULMA (vjerojatno Duvno), GREBEN, BOSNA (Visoko; u srednjem je vijeku naziv za Sarajevo bio Vrhbosna, a za Visoko Bosna, naravno, sve po rijeci Bosni), USORA (budući da ovoj kustodiji pripada i samostan Skakava, navest ću sve njezine samostane: locum de Dyaco, locum Sancti Helyae, locum Verbizae, locum *Stachovae* et locum *Bustonicae*), MAHOVIJA (negdje u istočnoj Bosni, jer je toj kustodiji pripadala i Srebrenica), BUGARSKA i KEVIN.

U tekstu se ne spominje *samostan*, nego riječ *locum*, što doslovno znači mjesto. U vrijeme svetoga Franje samostan je bio naziv za kuće monaha, redovnika kojima je bilo svojstveno trajno zajedničko prebivalište. Sveti Franjo je svoje bratstvo zamišljao malo drukčije: trebalo je da to budu braća bez stalnoga prebivališta, da svugdje žive po onoj *sicut advenae et peregrini – kao došljaci i putnici*. Zato on ne upotrebljava naziv *samostan* nego *locum*. Prevodeći nedavno *Franjevačke spise*, preveo sam *locum* riječju *boravište*. Sada se, vidim, i u suvremenoj pravnoj praksi boravište kao nešto privremeno razlikuje od prebivališta. Crkva međutim, kao ni bilo koje uređeno društvo, ne trpi “slobodnjake”, ne može

ih nadzirati, i tako je već sveti Franjo morao odustati od nekih početnih zamisli o svome bratstvu. Franjevci su postali više red, ali su izgubili nešto od proročke slobode. Franjevačka povijest, nažalost, svjedoči da smo u manje dobru smislu postali i previše red, pa i po gradnji samostana i crkava.

Neka su imena u Barolomejevoj knjizi iskrivljena do nerazaznatljivosti, bilo da je prvi zapisivač napravio pogrešku, bilo da je ona nastala tijekom prepisivanja. Vidjeli smo ime Skakave: Stohava, umjesto Srebrenica stoji Frebrenica itd. Oni što su u naše vrijeme pisali o ovom izvješću o Bosni – koje je nastalo sigurno desetak godina ranije, možda kao izvješće bosanskog vikara za Kapitul Reda – a pisali su Dominik Mandić, Bazilije Pandžić i Andrija Zirdum – nastojali su utvrditi pravi oblik i ubikaciju. Osim samostana u Skakavi Gornjoj, Zirdum i samostane u Vrbici i Bukovici smješta negdje u blizini Brčkog ili Srebrenika.

Drugo svjedočanstvo o postojanju samostana u Skakavi Gornjoj jest ono apostolskih vikara. U svojim izvješćima o pastirskim pohodima, poglavito u 18. st., redovito vele da se u Skakavi vide *zidine* nekadašnjeg franjevačkog samostana. Za razliku od naših dana, kad je lokalitet negdašnjeg samostana pokrila bukova šuma, a na površini se vidi tek par kamenih blokova, u 18. st. su bili vidljivi zidovi porušenog samostana i bila je živa predaja o postojanju samostana. Nije lako ustanoviti ima li istine u predanju kako je kamen od srušena samostana upotrijebljen za gradnju kule kapetana Gradaševića u Bijeloj.

Kroz cijelo vrijeme od rušenja samostana do danas narod je pohodio mjesto bivšega samostana, na kamenim blokovima palio svijeće i molio se. Termin *zidine* postao je sinonim za lokalitet: danas se jednostavno veli da se misa drži na *Zidinama* i svatko u župi i okolici zna gdje je to. Misa se na *Zidinama* drži svake mlade nedjelje (prva nedjelja iza mjeseca mlađaka), osim dva-tri zimska mjeseca kad su vremenski uvjeti krajnje nepovoljni. Godišnje slavlje na *Zidinama* je na blagdan Rana svetoga Franje, 17. rujna, a na misu dolaze vjernici iz okolice Brčkoga i Tuzle, njih oko dvije tisuće; ove ih je godine bilo dvije i pol do tri tisuće.

Kanonski uvjeti za oživljavanje samostana na nekom području jesu da je samostan postojao i da su redovnici od rušenja samostana do oživljavanja neprekidno djelovali na tom području. U skladu sa smjernicama Starješinstva Bosne Srebrene, osobno sam koncem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošloga stoljeća radio na oživljavanju samostana u Dubravama, pri čemu mi je zdušno pomagao subrat i kolega Nikola Bošnjak. Pravnu podlogu za oživljavanje samostana napravio je Vitomir Jeličić, dugogodišnji profesor crkvenoga prava u Rimu, a onu povijesnu Andrija Zirdum, profesor povijesti na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu. Zirdum je svoj rad poslije objavio u *Croatica christiana periodica*, časopisu Instituta za povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu (god. VI, br. 10, str. 37-43). Starješinstvo Franjevačkog reda u Rimu podiglo je 1982. redovničku kuću u Dubravama na rang samostana.

Prošla su stoljeća od rušenja samostana u Skakavi, a nitko nije pokušao lopatom zakopati na lokalitetu Zidine. Kad sam umirovljen u Visokom i došao u matični samostan u Dubravama, pokušao sam s ondašnjim gvardijanom fra Miroslavom Ikićem inicirati arheološko istraživanje na Zidinama. Ideja je naišla na razumijevanje političkih struktura u brčanskom Distriktu, posebno se za nju založio ondašnji dogradonačelnik a danas gradonačelnik Brčkog dr. Anto Domić. Kako sam otprije poznavao arheologa Tihomira Glavaša, koji je do posljednjega rata radio u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, pokušali smo s njime ugovarati taj posao. Zbog administrativnih barijera u tome nismo uspjeli. U međuvremenu su u Distriktu osigurana inicijalna sredstva za arheološko istraživanje. Onda su mjerodavni iz Distrikta stupili u kontakt s arheologom Zvonkom Bojčićem iz Osijeka. Od njegovog prvog izlaska na teren proteklo je opet dosta vremena, pa je prof. Bojčić bio pomislio kako smo odustali od svojih namjera. Dugo je trebalo dok su novčana sredstva operacionalizirana i prebačena na račun samostana pa da samostan ugovara poslove i plaća radove. Taj je zadatak zapao novog dubravskog gvardijana fra Marka Antića. Dogovor s prof. Bojčićem postignut je u jesen 2012. godine, određen je sastav ekipe koja će vršiti istraživanja, cijena radova i način plaćanja, ali je zbog kiše i snijega već bilo kasno da radovi započnu. Oni su počeli u mjesecu lipnju 2013, a ekipu su sačinjavali arheolog Zvonko Bojčić iz Osijeka, arheologinja Ana Marić iz Sarajeva, arheologinja Vanja Žigić iz Brčkog (naknadno se uključila), preparator Vedran Mesarić iz Osijeka, povjesničar umjetnosti Ratko Ivanušec iz Osijeka i tehničar konzervator Damir Zahirović iz Osijeka. Manualne su radove obavljali mještani sela Skakve.

Iskapanje je počelo u lipnja 2013. Kakvo iznenađenje! Prvog su dana otkriveni temelji manje crkve, krstionica izvan crkve i temelji veće crkve. Stariju, romaničku crkvu, dimenzija 11,61x5,92 m, arheolozi datiraju u 13. st. Na temelju ne baš brojnih, no vrlo vrijednih arhitektonskih fragmenata – ulomci svodnog rebra, ulomci profilacije prozorskih okvira i dovratnika – arheolozi su uvjereni da je novija, gotička crkva, dimenzija 23,25x9,16 m, izgrađena koncem 14. st. Djelomično su očuvani i dozidani kontrafori, osobito oni oko svetišta gdje teren pada. Treba reći da se ovdje ne radi o proširenju starije i manje crkve, jer temelji novije sijeku temelje one starije, nego o posve novoj gradnji. Krstionica, koja je možda starija i od romaničke crkve, ima oblik šesterokuta, a dužina stranice je 2,90 m, koliko iznosi i promjer. Bio je to zdenac, jer se u ono vrijeme krštenje obavljalo uranjanjem krštenika u zdenac, koji se prema dnu sužavao; promjer dna je 0,90 m. Otkriveno je nekoliko grobova u crkvi. Budući da se radi o zatvorenu mjestu, grobu, pokrivenu velikim kamenim pločama, neki čak kamenim blokovima u obliku stećaka (jedan je ukrašen), nalazi u njima imaju veliku važnost za dataciju. A nađen je srebrni prsten pečatnjak s ljljanom, za koji se ne može ustanoviti kome je pripadao, venecijanski srebrnjaci zvani *soldini*, koji potječu iz razdoblja između 1329. i 1342. godine, i novci kraljeva Ludovika i Žigmunda s kraja 14. st. Gotička je crkva i svojim dimenzijama i oblikom vrlo slična krunidbenoj crkvi

Kotromanića u Arnautovićima kraj Visokog. Od zidova gotičke crkve prema jugu otvaraju se temelji franjevačkog samostana. Zbog nedostatka sredstava za daljnja istraživanja, dozidani su do stanovite visine i konzervirani zidovi gotičke crkve, pod je nasut pa se oskudni temelji gotičke crkve i krstionice zasad ne vide. Kad se slegne nasip na podu gotičke crkve, onda će se na površini poda označiti temelji romaničke crkve i krstionice. Radovi su bili otežani jer je nalazište bilo prekriveno šumom: usred zidova izrasle su bukve promjera koliko je zid širok.

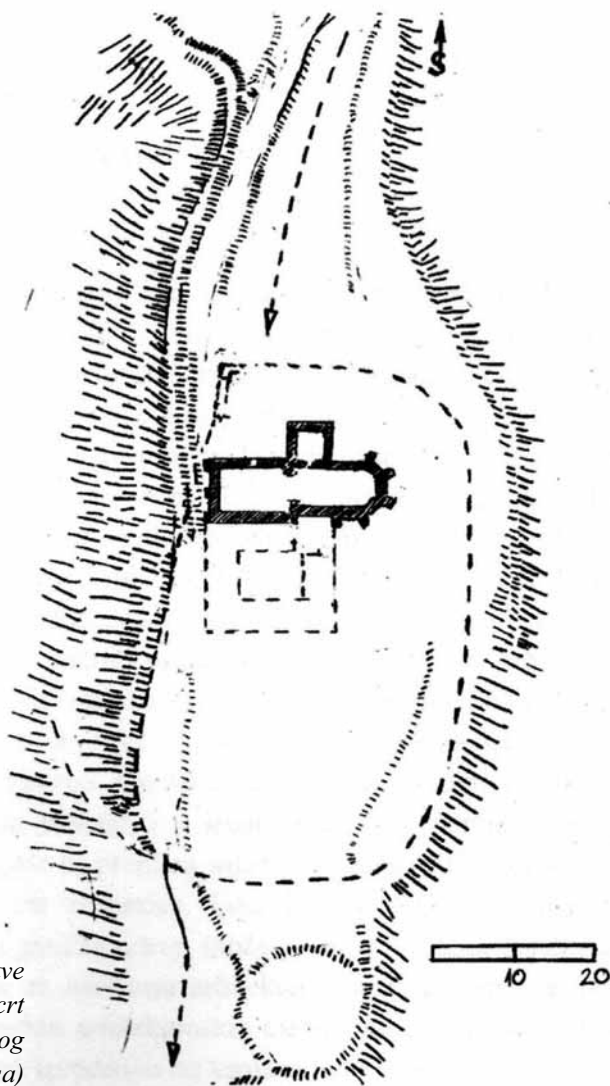
Dvjestotinjak metara južno od crkve djelomično je otkopano groblje. Dosad je otkopano dvadesetak grobova, a stručnjaci iz Instituta Ruđera Boškovića utvrdili su da kosti potječu s kraja 13. st.

Dosad nemamo nikakvih drugih pisanih dokumenata o crkvenom životu iz toga doba na ovom području, tako da arheološki nalazi postavljaju više pitanja. Ne znamo tko je gradio romaničku crkvu, ali je sigurno da se za nešto više od stotinu godina nakon njezine izgradnje broj vjernika povećao, što je zahtijevalo gradnju veće crkve. Ta veća crkva, osim toga, svjedoči da je bio moćan onaj tko ju je gradio: otkriće kamene crkve tih dimenzija iz toga doba prava je senzacija ne samo za samostan i župu Dubrave nego za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Već smo napomenuli da povjesničar Andrija Zirdum na ovo područje locira još dva samostana, Vrbicu i Bukovicu. Budući da su u Bosnu prvi franjevci došli 1291, baš u Semberiju, nedaleko od ovoga kraja, možda su ovaj kraj najprije izabrali kao područje svoga boravka i rada. Znamo li da su se franjevci nastanjivali prvenstveno u gradovima i većim naseljima, znači da je ovaj kraj u 14. st. imao puno katolika.

Nije sigurno ni kad su srušeni crkva i samostan u Skakavi Gornjoj, prilikom pada ovih prostora pod Osmanlije u 15. st. ili možda prilikom pada Srebreničke banovine 1512. (Povrativši pod svoju vlast krajeve od Gornjeg Vakufa do Save i od Usore do Save, mađarski je kralj Matija Korvin osnovao dvije banovine, Jajačku sa sjedištem u Jajcu i Srebreničku sa sjedištem u Srebreniku). Ne zna se ni kamo su se franjevci i puk, većim dijelom, odavde iselili, iako je najlogičnije da su se nastanili s onu stranu rijeke Save, u Slavoniji. Bližila se petstota obljetnica pada Srebreničke banovine. Želja mi je bila da se organizira znanstveni skup o padu Srebreničke banovine, u nadi da će se riješiti i neka pitanja vezana uz sudbinu naroda ovoga kraja i njihovih pastira franjevac. Zamolbu da organizira skup uputio sam u jesen 2010. godine Povijesnom institutu Bosne Srebrene. Dobio sam odgovor da će skup biti organiziran. Brčanski dogradonačelnik dr. Anto Domić dobio je obećanje vlasti Distrikta da će pokriti materijalne troškove skupa. U jesen 2011. opet sam se obratio Povijesnom institutu Bosnu Srebrene s pitanjem radi li se što na organizaciji skupa, ali tada mi je rečeno da oni to nisu u stanju učiniti. Uzaludna su bila i moja nastojanja, onda već i zakašnjela, da nađem nekog turkologa ili hungarologa, jer sam vjerovao da s obzirom na važnost ugarske posade u Srebreničkoj banovini, odnosno s obzirom na uspjeh osmanskih

osvajanja, moraju i u Budimpešti i u Carigradu postojati pisani tragovi o tako velikom događaju. Kušao sam da se arheološko istraživanje također provede do jeseni 2012, pa da arheološki nalazi – a bio sam uvjeren da istraživanje neće biti uzaludno – podupru rad znanstvenoga skupa.

Što reći već da i s ovim što je učinjeno moramo biti vrlo zadovoljni. Povijesno istraživanje čeka neke nove ljude i neka sretnija vremena.

*Uža mikrolokacija lokaliteta crkve
i samostana (pretpostavljeni tlocrt
samostanskih krila i ogradnog
zida sakralnog kompleksa)*

Pogled na južni zid svetišta nakon konzervacije

Pogled s istoka na dio svetišta i brod crkve nakon konzervacije

GRADOVKH

FILOZOFIJA

Stvarnost, život, bitak

“Dvije stvari me ispunjavaju sve većim strahopoštovanjem i udivljenjem što ih više promišljam - zvjezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni.”

I.Kant, *Kritika praktičkog uma* (1788.)

U filozofiji i znanosti pitanje pojma “objektivnog” (kao ‘predmetno istinitog, stvarnog’) je definitivno riješio, sada već davno, još njemački filozof **Immanuel Kant**, postavivši tezu da je istina u čovjeku a ne u objektu, prema tome da istinu treba tražiti u čovjeku a ne u objektima, pa prema tome, da je *objektivno*, nešto antropološko, a ne objektno, materijalističko. Od tada pa na dalje pojam objektivnosti je dalje razgrađivan u tom svom, do Kanta rigidnom dogmatskom obliku, dopunjavan, osporavan, ali i u nekom svom novom obliku ponovo, potvrđivan. Stvar s objektivnošću prema tome nimalo nije jednostavna, ali je s Kantom dobila neosporan i općeprihvaćen novi sadržaj i bolje određenje, tako da se avantura s “istinom” može dalje, idući svojim putem, sada već tisućljećima, nastaviti.

Racionalna misao i moral su, kroz filozofiju, znanost, religiju, umjetnost, i na druge manje izrazite i iskustvom formalno oblikovane načine, u stalnom suodnosu sa stvarnošću kroz povijest, proizveli veličanstvena djela koja izražavaju različite sfere stvarnosti, ali nikada sveukupnu stvarnost u cjelini, ni svaka zasebno, ni sve skupa zajedno. Zato su pitanja o sveukupnoj stvarnosti i dalje otvorena, a takva će i ostati. Zato je mogućnost novih pitanja i novih odgovora o toj stvarnosti i dalje, svejednako živa i svježa, kao i prije dvije, tri ili pet tisuća godina.

Nameće nam se prema tome jedno naizgled preuzetno, ali u filozofiji prvo i najosnovnije, pitanje: Zašto je tako teško zahvatiti - izraziti – opisati – objasniti – odrediti – (pa i) dokazati: postojanje, stvarnost, ili život sam?

Gdje su i kakva su racionalna rješenja na ovo pitanje i kako nas ona obvezuju na određena moralna ponašanja? Odgovore na ovakva pitanja trebalo bi se moći nazrijeti na samom kraju ovog eseja.

Postojanje

...Ako je postojanje uopće potrebno dokazivati, izražavati, pokazivati neki će s razlogom sumnjičavo odmah htjeti primijetiti?! Jer mnogi će smatrati da to ni nije potrebno dokazivati, da postojanje dokazuje samo sebe, svakome živome čovjeku, svakog trenutka. Jesu li oni što tako tvrde u pravu? Što je to što je dovoljno i nužno (potrebno), da naš osjećaj *stvarnosti* bude, postoji čini se, sasvim dovoljnim, sebi dostatnim, ispunjenim, *osjećajem* stvarnosti?¹

Oni koji tako misle međutim mogu slobodno već odmah sada na ovom samom početku odustati od daljeg čitanja eseja.

Ali za one koji tako ne misle, pitanja će se odmah početi dalje odmatati skoro sama od sebe.

Povijest problema

U filozofiji je ovaj problem poznat pod imenom i pojmom - **bitak**. Još od vremena stare grčke filozofije Čovjek se pitao o tome. O ovom pitanju filozofija ne samo da se pitala i davala različite odgovore, nego je i ostvarivala određeni neupitan napredak u odgovorima na nj. Za cijelo razdoblje stare grčke filozofije karakteristično je statično i neproduktivno (s iznimkom **Aristotela** koji u pojam bitka snažno uvodi pojam *akta*) shvaćanje *bitka*.

Takvo stanje trajalo je sve do **Rene Descartesa** u XVI. i XVII. stoljeću, kada izrazitim naglašavanjem važnosti *subjektivnosti Subjekta* u procesu spoznavanja, započinje novovjekli zaokret u shvaćanju ovog pojma.

A pravi obrat u spoznaji bitka nastaje tek s Immanuelom Kantom, krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća, i njegovim takozvanim *Kopernikanskim obratom*, u filozofiji i znanosti općenito poznatim i prihvaćenim, kojim Kant konačno učvršćuje ulogu subjekta u procesu spoznavanja bitka ili objekta uopće, poput **Kopernika** što je obrnuo odnos Zemlje i Sunca, po čemu je njegov uvid i nazvan.

Taj razvoj na tragu i u duhu Kanta se nastavlja u razdoblju njemačke klasične filozofije i njenim glavnim predstavnicima, s **Hegelom**, kao vrhuncem toga razvoja. Hegel *dinamizira pojam bitka dijalektikom*, pri čemu se *subjekt* spoznaje u jednom složenom i povijesnom procesu stapa s bitkom, kao objektom u jedinstvenom obliku, odnosno bitku, koji on naziva *Apsolutni duh*, što je njegov sasvim osebujan i grandiozan odgovor na ovo pitanje.

Međutim, već nakon Hegela u našoj suvremenosti taj hiperidealistični pojam bitka je osporen nizom novih strujanja u filozofiji i nadalje zanemarene uloge

¹ U ovom istom časopisu o tome *osjećaju stvarnosti*, već sam napisao čitav jedan esej, pa se na tome pitanju neću zadržavati: *Osjećajna sigurnost u funkcionalnoj civilizaciji*, Gradovrh 3, 2006.

subjekta u procesu spoznavanja, uvođenjem pojmova *egzistencije* i *individue* (to je učinila *filozofija egzistencije*, ali i drugi filozofski pravci na sebi svojstven način, kao što su *pozitivizam*, *pragmatizam*, *fenomenologija*, *logički pozitivizam*, itd.).

Na sve ovo se posebno produktivno nadovezao pojam *dekonstrukcije subjekta* u filozofiji i književnosti postmoderne, jednako značajno.

Tako da se, na kraju ovog povijesnofilozofskog croquisa zaključno može pojam subjekta a time i bitka o naglašeno ključnoj ulozi Subjekta kao spoznavatelja samog sebe, svijeta (kao cjeline i svih predmeta) oko sebe, od Descartesa na ovamo do danas, po mom mišljenju definitivno i sažeto za sada, ovako iskazati: (*prvo*) da je je apsolutni izvor (u smislu početka i kraja) spoznaje i znanja o temi bitka – **subjekt**; i (*drugo*), subjekt je kao nesumnjiva, spoznajno-vrijednosna i moralnovrijednosna činjenica, potpuno *relativan* izvor spoznaje i znanja (što će biti pokazano u nastavku), kako o samom sebi, tako i o svijetu oko sebe, i svijetu u sebi.

Suglasnost o *postojanju* prema tome postoji i moguća je, ali, možemo sada zaključiti, samo u relativnom vrijednosnom obliku (nikad kao apsolutna, cjelovita, potpuna, ili, kako ćemo već kojim izrazom imenovati i opisati, istinu o tom čudu što životom ili stvarnošću zovamo), samo ako saobrazimo ponuđene povijesnofilozofske odgovore s osnovnom idejom o cjelini svijeta i njenim (raz)rješanjem, koje tražimo.

Odatle će, u skladu s principom relativnosti svaka pojedina filozofija ili filozofski sustav, kao i svaka pojedinačna znanost, zahvatati uvijek samo svoj dio stvarnosti, dio zasebnog područja kojim se samo ona bavi, to jest dijelom bitka.

Čak ni matematika ni logika u koje se izgleda najviše upiremo ništa neće moći pomoći sa svojom objektivnom pouzdanošću i egzaktnošću, jer i one izražavaju samo relativan dio stvarnosti, iako se neodoljivo čini kako su *istine* matematike i logike univerzalne, univerzumu sukladne, to jest beziznimno općenito vrijedne².

Slično je u svakodnevnom mišljenju gdje, *mutatis mutandis*, još i više zapravo ni ne postoji nikakva, ni najmanja (ozbiljna) suglasnost o tome, to jest o najrazličitijim predmetima proizašlim iz bitka i o kojima ljudi najčešće, naizgled samo govore iste stvari (o istoj stvarnosti ili životu), a zapravo redovito govore one stvari koje njih zanimaju pa, *de facto* razgovaraju sami sa sobom, zbog nekog svoga razloga, nekog svoga dojma na nekog ili nekog svog, interesa, itd. Tako da talijanski književnik **Luigi Pirandello**³ u poznatome djelu, drugo ništa ni ne opisuje nego u skladu s duhom vremena, upravo ovakvo stanje stvari naših odnosa, na postmoderan način.

² One su, kako je Kant ustanovio, neiskustvene istine, umne, a priorne (za razliku recimo od znanosti jezika, povijesti, psihologije i sl. koje su iskustvene, poopćeno iskustvo).

³ L. Pirandello, *Šest lica u potrazi za autorom*, 1921.

A - PRELIMINARNI UVJETI

Riječ je je dakle o glavnom pitanju o bitku s početka. Riječ je o **stvarnosti**, njenom izražavanju ili opisivanju.

Problem nastaje već i oko *imenovanja* toga nečega što hoćemo ispitivati a možemo uvjetno i na početku radno nazvati i – *stvarnost*, no daleko više teškoća se pojavljuje kod određivanja **pojma** te *stvarnosti*. Drugim riječima, oko samog predmeta, već na samome početku ni na vidiku se ne nazire postojanje suglasnosti o pojmovnom određenju ove teme, te traži drugačije razumijevanje pojma *početka* od njegovoga svakodnevnog shvaćanja – čemu se u filozofiji ne treba čuditi jer su u njoj *početak* i *kraj* skoro redovito jedno te isto.

A stvarnost ljudi izražavaju već tisućama, milionima godina, može se reći kako čovjek ništa nije drugo ni radio, nego izražavajući svoj položaj u svijetu i, reagirajući na uvjete, izražavao i stvarnost o kojoj je na koncu počeo i *govoriti*; i tako je izražavanje govorom, mišljenjem postalo uvjet njegova osobita načina preživljavanja, a ne s pomoću kandži ili strelovitih nogu, kao kod drugih, naših važnih srodnika na planeti.

Izraziti stvarnost bi na neki način značilo i uključiti i sintetizirati sva dosadašnja izražavanja i istraživanja stvarnosti koja su se dogodila, na svim područjima izražavanja čovjeka, i to kroz cjelokupnu njegovu povijest i prapovijest, a to jasno je neće ići i neće moći baš nitko učiniti⁴, jednom riječju to je nemoguć zadatak, a takav će i ostati. Ne samo po obimu posla već i po pretpostavljenom principu za takvo jedno djelo⁵. Svo znanje sabrano na jednom mjestu ne bi nas dovelo do odgovora o bitku svijeta.

Tragom vokacije pisca ovog eseja ovdje je nužno stavljen fokus na *filozofski viđen cjelovit pogled na stvarnost odnosno život* (a ne na znanstveni, religijski ili umjetnički pgled) – što je specifično ograničenje, bez obzira na to što se radi o filozofiji kojoj ova tema izvorno pripada, no ograničenje kojeg moramo biti svjesni i prihvatiti ga već na početku, ako želimo imati plodan dijalog i usklađena rješenja o istoj temi s drugim područjima istraživanja (znanstvenim, religijskim i umjetničkim). Na žalost, unutarnjega pogleda iz ovih disciplina na ovu temu razumljivo je neće biti; posebno treba žaliti što iz ovih disciplina neće biti moguće izraziti strastvenu posvećenost vlastitoj disciplini i istini s ovih područja na ovu temu i posebno, neke njene dijelove koji se možda bolje mogu objasniti religijskim uvjerenjima, umjetničkim opisima doživljaja ili znanstvenim hipotezama.

⁴ Posljednju veliku sintezu ili pokušaj sinteze dao je, što se općenito smatra prihvaćenim, grčki filozof Aristotel. Mi danas imamo enciklopedije za to, ali one su, usprkos svom osnovnom univerzalnom i sveobuhvatnom profilu, specijalistička djela.

⁵ Grčki filozof **Heraklit** u jednom svom fragmentu je davno još primijetio, kako “Mnogoznalnost čovjeka ne čini pametnim”.

Umjesto toga, pogledi na stvarnost i iz tih drugih disciplina, ovdje će iz kuta filozofije biti onoliko zahvaćeni koliko postoje objektivne i zajedničke racionalne osnove sva četiri područja, prije svega, a onda i našim objektivnim poznavanjem tih disciplina.

Na koncu, sve spomenute discipline bit će zahvaćene ovdje kroz živi predmet o kojem se ovdje raspravlja u onim točkama, gdje se i filozofija i znanost i religija i umjetnost i život, odnosno stvarnost, isprepliću u jedno jedinstveno klupko, i čudo, jedan jedinstven izraz, što je naš krajnji cilj: izraziti stvarnost ili život riječima, pojmovima, slikama, vjerom, dokazima i, svime time, ako bude moguće, ujedno.

Slobodna otvorenost

Metodički je vrlo važno se otvoreno i slobodno postaviti spram teškoća teme, pogrešno je odmah već na početku po sebi neizvjesne avanture rada na izabranom predmetu (u formi eseja, studije, nadahnute homilije, umjetničkog djela...) znati i sve odgovore na postavljena pitanja unaprijed, a koja će se vjerojatno tek kasnije, tko zna kakva i u kojem obliku pojaviti, unutar teme kojom se rad bavi.

Drugim riječima, kao minimum poštenja prema sebi i radu, kao nužan rizik mora se prihvatiti svijest da možda sve i neće završiti dobro (nego će krenuti po zlu), i hrabro prihvatiti u nekom konačnom trenutku, rezultat stvaralačkog izražavanja/govorenja o bitku, pozitivan ili negativan – pa i onaj sasvim negativan. Jednom riječju, treba računati i s potpunim fijaskom čitavog pothvata⁶.

Pristupajući temi, kao drugi glavni problem izražavanja *bitka* javlja nam se problem *sredstava*, *alata* kojima ćemo to napraviti. Prosto zato što nas korištena sredstva svojim posredovanjem i vlastitom prirodom uvijek udaljuju od izražavanoga i istraživanog predmeta i to se ne da izbjeći. Tako, nije svejedno radimo li to riječima, bojama, zvukom, pokretnim slikama ili kako drugačije.

S tim uvjetima na pameti je potrebno rad početi, ali se posebno treba uzeti u obzir i mogućnost odustajanja od cijeloga posla. Jer bi se moglo pokazati tijekom samoga rada, da naši motivi nisu baš najčistiji, ili su u znatnoj mjeri negativni, pa moralno nismo u stanju izdržati cijeli pothvat.

Motivacija. Kao najvažnije tu je i pitanje o **životu**, iako skriveno, ali po implikacijama *najbolje* odnosno *najgore* – ovisno o moralnom kutu promatranja, koje moramo postaviti prije obrade ovog predmeta, a to je pitanje o *motiv*u.

⁶ Čuven je primjer jednog rada iz logike, njemačkog filozofa **G. Fregea**, *Die Grundlagen der Arithmetik*, 1884., i kritike engleskog filozofa **B. Russella**, na to djelo (tzv. *Russellov paradox*) kojim je srušio glavnu okosnicu tog djela, otkrivši u njemu u vezi s teorijom skupova, unutrašnju nekonsistentnost.

Naime: zašto netko, to jest, bilo koje **ja** hoće pisati (ili slikati, ili skladati,...)...to jest govoriti o tome, ili o onome, ili o nečemu,...bilo čemu, bitnom? Odgovoriti na ovo pitanje je važno, pa se zahtjev za njegovim jasnim deklariranjem ne može prenaglasiti, pošto se u tom našem/mom/tvom motivu, *zrcali ili ne zrcali*, odnosno, *krije se sva vrijednost* onoga što se govori, piše, (slika, sklada, moli, itd...). Drugim riječima, nas mora zanimati jedino i samo to: *govori li djelo doista nešto bitno ili pak ne govori ništa*, a na što potpuno samo snaga i vrijednost motiva jedina može dati ispravan odgovor i ništa drugo.

Iza određenoga esejističkog, studioznog, literarnog, ili kakvog drugog stvaralačkog pisanja, izražavanja, uvijek se, prema tome – (a to je ono što potvrđujući prethodno drugačije hoću naglasiti) – mora nalaziti *živi čovjek* koji nečemu živo teži te, ako mu je zaista stalo do tog posla kojeg se poduzeo, mora on, nezaobilazno, htjeti izraziti prije svega to do čega je i njemu samome najviše stalo.

Inače čitav posao neće ništa vrijediti. Jednom riječju, tek nakon toga (ne)zadovoljenog uvjeta, kao *conditio sine qua non* svakog autorskoga oblikovanja, razmotrit će recipijenti kao Drugi u lancu zajedničkog stvaranja i komunikacije, da li djelo zavređuje njihovo povjerenje ili ne, upustiti se u plodotvorni dijalog s njim ili odustati od jalove rabote, pronaći će korisna iskustva u djelu ili samo ideje na staklenim nogama i isprazne maštarije, itd...

No *živa zainteresiranost* autora automatski uključuje i pristrasnost, neobjektivnost, rizik da će ono što će biti na taj način napisano biti zanimljivo i važno samo za mene (odnosno njega, autora) samog. Kako je uopće moguće pisati o nečemu što je sto posto zanimljivo za samog mene, a da je ujedno zanimljivo u istom postotku i za nekog drugog, svakog drugog čovjeka? No, to je očito moguće.

Svi smo upoznali takva kvalitetna djela kroz vlastita iskustva čitanja, studiranja, ali takve kvalitete znamo ne može svatko postići, nego samo netko tko ima dara, talenta, sposobnosti, i ništa ni manje ni više od toga. Imaš talenta ili nemaš? Možeš ili ne možeš? (U filozofiji, to je *filozofski eros*, u umjetnosti, *stvaralačka imaginacija*, u religiji, *proročko nadahnuće*, u znanosti, *stvaralačka inteligencija*.)

A čovječanstvu je već odavno poznato to kako nečije autorsko razmrsivanje životnih uzlova, najvidljivije možda u umjetnosti⁷ i religiji, može i mnogima drugima pomoći, onima koji su zainteresirani i čija su iskustva slična, ili sasvim ista s njegovima.

Ograničenost disciplina, neprozirnost talenta. Dvije su daljnje sfere pitanja na koja trebamo odgovore. Prvo je pitanje o ograničenosti svakoga pojedinog područja (filozofije, umjetnosti, religije i znanosti - jer sve one imaju svoja

⁷ U teoriji umjetnosti, estetici posebno, tisućljećima je već (od Aristotela) pojam *katarze* kao takav možda najočitiiji i najpoznatiji po svom blagotvornom utjecaju na ljudsku psihu kroz recepcije nekog djela.

područja stvarnosti, kojima se bave - a, područja su dijelovi stvarnosti, a ne *sva* stvarnost), ograničenosti svake pojedine discipline, prema stvarnosti *bitka* odnosno *života* o kojemu tražimo odgovore. Naprijed je na drugi način ova tvrdnja kao neupitna već iskazana.

Drugo je pitanje, pitanje o prirodi *talenta* samog i 'njegovoj istini', o istini (ne)prozirnosti te 'istine talenta' za nas (za sve ljude, pa čak i one koji su talentirani), te - tragom onog dijela koji je potpuno *neprozirna istina talenta* (a ne onog što se o talentu može znati) - o nužnosti našeg određivanja spram te činjenice, (ne)prihvatjanja i mirenja s našom 'sudbinski' ograničenom spoznajnom moći prema tom fenomenu.

Izražavanju, oblikovanju našeg svijeta u umjetnosti, u svom najvažnijem aspektu stvaralačkom talentu, koje donosi djelo na svijet, izražavanje stvarnosti u umjetnosti ostaje obavijeno neproničnom tajnovitošću, kao što je to uostalom slučaj u bitnim aspektima i sa stvarnošću samom.

Naime, krajnja cjelovita istina nikada se u umjetničkom djelu ne nalazi u doslovnom ili bukvalnom, završenom obliku nego se uvijek mora iščitavati iz teksta i konteksta, mora se sažimati i sintetizirati, naslućivati, slično kao što se od nas očekuje da to činimo i u životu samom. U skladu s *relativno* istinitim stanjem *duha postmoderne*, umjetničko se djelo i život, stvarnost, nalaze u istoj ravni i na isti način s istim pitanjima, bivaju propitivani.

Pa kao i za život sam, pitamo se: kakav je to jezik u umjetnosti? Radi li se o njegovu originalnom i namjernom 'prikriivanju', ili je to istinsko 'oponašanje prikriivanja' života, samog u samome životu?

Ako bi to bilo istina, u tom slučaju bismo imali dvije nezavisne, paralelne autentične stvarnosti: *umjetničku stvarnost* i *autentičnu stvarnost*.

Ali ako se radi o dvije paralelne 'stvarnosti', jesu li im onda makar *prirode* dviju *tajni* identične, one, nedokučive tajne umjetničkog stvaranja, i one, druge tajne života samog, kao autentične neumjetničke stvarnosti?

Duplicira li umjetnost stvarnost, može li ona to, kao što kaže **I. Andrić** u eseju o **Goyi**⁸, ili, pak može istraživanje stvarnosti donijeti istinu i o stvarnosti, i o stvarnosti umjetnosti? Ima li jezik umjetnosti skrivenu neproničnu tajnu za racionalni um i jezik filozofije (i znanosti?) ili nema? I koja je istina dublja, veća, važnija, ona istina života ili ona istina umjetnosti? Je li tajna talenta jednaka tajni života? Jesu li talent u svojoj jezgri i život isto?

...O ovim svim silnim pitanjima ovdje se dalje neću izjašnjavati niti ih raspravljati, pa prema tome u nekom obliku ni nuditi odgovore. Mogu samo reći,

⁸ I. Andrić, "Istorija i legenda", *Razgovor s Gojom*, Beograd, 1977. ; ...umjetnik ponovo stvara stvarnost za svoj račun, kako autor kaže, parafrizirajući, na jednom mjestu u eseju.

da su u filozofiji sama pitanja nekada važnija od odgovora i, osim toga ona su background svih naših traganja i istraživanja na svim područjima, pa prema tome i otvorena za mogućnost nastanka novih eseja.

B - NEESENCIJALNA STRUKTURA STVARNOSTI

Prava racionalnost je racionalnost očišćena od emotivnih, voljnih i uopće svih čulnih sastojaka ljudske ličnosti ili karaktera. Takva racionalnost pri tom ne znači neku, tobože bezbojnu, hladnu, neutralnu racionalnost (kao u robotici), kakva zapravo nije ni moguća, nego prije svega racionalnost koja je sklona razmišljati s oslanjanjem na samu sebe, i logična kao i racionalnost – prethodno se skoro podrazumijeva, a sljedeće je važno - koja je u ispitanoj, pročišćenom i sublimiranom obliku uključila u sebe i emocije, kao i volju i naša osjetila. Na koncu, i kao najvažnije, takva racionalnost bi svejedno malo značila i imala malu vrijednost, kada se upravo na nju ne bi naslanjala, takvoj racionalnosti primjerena etika, odnosno određenije, moral.

Za racionalnu misao je moral unutarnja snaga, a za moral, racionalna misao je pouzdan putokaz..

Individua. U traganju za istinom predmeta *bitka* koji istražujemo, od čega bi *trebalo* u određenom višem, moralnom i nužnom smislu, poći?

Treba poći od pojedinca, od **Individue** – a ne od Grupe i svakako, iz unutrašnjosti pojedinca, iznutra, a nikako ne izvana. U Pojedincu je čitav, sav svijet, u svakom pojedincu (tebi, njemu, meni), u jednom, sasvim određenom smislu i ispunjenom smislu, za koji su i riječi i pojmovi nedostatni, ali u unutrašnjem doživljaju mi sami za sebe to jasno znamo (i za druge) da je tako: da smo mi svijet i da je svijet mi, i da smo mi i svijet isto. I da smo u trenutku kada to znamo, mi, najskromnije, najiskrenije i najspontanije biće na svijetu.

Ali čak i u jednom sasvim materijalnom smislu, mi i svijet smo isto. Ne treba naime biti naročito uman, da se shvati kako baš sve što postoji u prirodi postoji istodobno i u nama, svakom pojedincu. Možemo pokušati nešto od toga i pobrojati, u potvrdu toj tvrdnji, i pozvati se na *makro strukture* u nama jednake i izvan nas: zrak, voda, toplina, čvrsta materija (isto, živo tkivo kao u životinja ili biljaka, kao i čvrsta materija, tzv. mrtva priroda, npr. kamen - kosti u nama); ali, jednakost nalazimo 'očigledno' (iako se radi o strukturama oku nevidljivima), i u *mikro strukturama*: to vrijedi za sve žive ćelije u nama koje su identične onima u životinjama i biljkama; jednako tako se u nama nalaze kemijski elementi i spojevi identični onima u tzv. neživoj prirodi.

Prema tome, istinu o svijetu se mora i treba tražiti najprije u sebi. Istina o sebi i o svijetu su dvije istine, koje se gnijezde i pokazuju kao *jedna istina* u nama, prije nego igdje drugdje, a tek onda posljedično, posredno dakle i van nas, te je

nalazimo i u vezi s drugima ili s nečim drugim izvan nas, s nekim bilo kojim predmetom, u konkretnom ili općenitom smislu.

Grupa. Ali apostrofirati Individuu a pri tom ne primjećivati odnosno zanemarivati postojanje više povezanih pojedinaca kao **Grupe**, bilo bi vrlo pogrešno.

Ovdje pod grupom treba misliti grupe bilo kojeg kvantiteta i kvaliteta, kako neformalne grupe pojedinaca, tako i profesionalne udruge (pravnika recimo), političke stranke kao grupe i čitave nacije, kao i cijelo čovječanstva ovisno od konteksta, ako treba.

No fokusirajući se na Grupu, nju dodatno određuje, kada je već nastala, taj njen odnos prema drugoj grupi (ili drugim grupama) - i tada se ne bavimo grupom kao relativnom cjelinom za sebe sastavljenom od elemenata i koju presudno određuju, ti elementi – bavimo se tim odnosom grupe prema (drujoj) grupi, koji je (opet) na složen način povezuje prema vani, bilo sa drugim složenim sličnim sustavom, kao relativnom cjelinom, bilo sa nekim drugim, bilo kakvim relativno jednostavnim, elementom.

Iako smo vrsta umnih bioloških bića, najčešće činimo grešku i u napasti smo zbog vlastitih slabosti, da to složeno mnoštvo shvatimo kao višu bit. (Kako zato što se ona sastoji od dijelova, pa se čini da cjelina otud mora biti viša, vrednija, bitnija, važnija, itd... tako i zato što Grupa ima naprosto veći kvantitet, pa sve što je količinski veće, mi smatramo mora biti i bolje, više, vrijednije, itd.)

Prava racionalnost

Prema tome, odnos između pojedinca kao Jednog i Grupe nije odnos reciprociteta u smislu *postojanja* (egzistencijalnog, ontološkog, pa i tradicionalno-metafizičkog), iako na logičko-mentalnom, dijalektičkom planu to jest slučaj (koji uključuje, zahvata i odnosi se na *specifično postojanje* logičko-mentalnog plana: *jedno* suodređuje *grupu*, i obrnuto, *grupa* suodređuje *jedno*); Pojedinaac kao Jedno(st) ima vrijednosni prioritet, prvenstveno u filozofiji, ali i u religiji⁹, a u umjetnosti važnost pojedinca nije uputno čak ni spominjati, jer su djela umjetnosti uvijek individualna djela, (nema kolektivnih umjetničkih djela); u prirodnim znanostima također se sva velika otkrića oslanjaju na pojedinca, doduše i na suradnju udruženih znanstvenika, kao i na mnijenje znanstvene zajednice oko nekoga problema ili rješenja; na koncu, isto vrijedi i za ulogu pojedinca u sferi političkoga života koji je kao građanin, u osnovi svih suvremenih demokratskih društava planetarno proširene Zapadne civilizacije.

⁹ **S. Kierkegaard** je čuven po svoj tezi, da se do Boga može doći samo kao Pojedinaac, individualnim putem, da prava vjera mora stati sama pred Boga i da nam ništa izvana pri tom ne smije pomagati – *Strah i drhtanje*, BIGZ, Bgd., 1975.

Sva dimenzija problema i puni uvid u prirodu našega svijeta kao opće relativnosti može se odlično vidjeti onda kada se na trenutak zanemari gore opisana primarna uloga Individue kao spoznajnog i vrijednosnog (moralnog) subjekta, i smjesti istu tu Individuu kao početnu tezu u obliku entiteta, jednote, elementa, jednog, poput "atoma" (u fizičkoj strukturi svijeta) u sustav ostale strukture svijeta. Tada se i to *Jedno*, kao svojevrsni element strukture bitka u tradicionalno-metafizičkom smislu, ali i po svome sadržaju, kada se počne analizirati, pokazuje kao nejedinstveno i sastavljeno od raznih dijelova (poput, uostalom i strukture atoma u fizici), kao složena mikrostrukturna cjelina i istodobno se opet javlja kao nesastavljen, jednostavan element za neku složenu makrostrukturu, za koju je to *Jedno* u njoj samo jedan elementarni dio.

Na ovaj način opisano se dalje nastavlja beskonačno repliciranje, istog obrasca (u oba pravca, mikrostrukture i makrostrukture): obrasca *odnosa dijelova*, koji se mogu pokazivati/pojavljivati kao složene cjeline, manje ili više (ali uvijek **relativno**) jedinstvene.

(Kada su te relativne cjeline jako jedinstvene mi kažemo pretjerujući, da su Savršene, da su Potpune, da imaju svoj Bitak, da su cjeline Za Sebe, da su Originalne, da su Jedinstvene, da imaju Svoj zaseban život neovisno o dijelovima, da su Više od dijelova, da su Natprirodne, da su Transcedentne, da su Izvanredne, da su Vanzemaljske, da su Intergalaktičke, da su Kosmičke, da su Božanske... itd... itd...)

Prema tome, jednostavna primjena metode analize složenih tvorevina na elemente ne dovodi nas nigdje drugdje, nego uvijek samo do spomenutoga obrasca repliciranja *odnosa i elemenata* na bilo kojem stupnju veličine.

Minimalan broj osnovnih činitelja strukture, prema tome, koje treba analizirati jesu tri: **dva sadržajna elementa i odnos** među njima. Elementi se povezuju i razvezuju, spajaju i razdvajaju, nastaju i raspadaju, ...I, onda, kao usput stvarajući nešto što zovemo konkretnom cjelinom¹⁰, a što mi razumljivo s pravom nazivamo *životom* ili *životnom stvarnošću*: *kućom, mačkom, maglom, loptom, prašinom, hrastom, vodom, olovkom, pantalonama, sapunom, kamenom, avionom, francuskim ključem, sumpornom kiselinom, uređajem za magnetnu rezonancu, požarom, sunčanim naočalama protiv UV zračenja*, itd... I to, takvom konkretnom cjelinom sa uvijek nekim naglašenim odnosom, jednim ili više, koji karakterizira tu cjelinu. Ali ni manje ni više naglašenih odnosa nego upravo onoliko koliko ih ta cjelina povezuje u elemente, s onolikim cjelinama i u određenim

¹⁰ Ovo su i skoro na isti način (nenamjerno) iskazane davnašnje teze **Demokrita** i **Epikura** o atomima u Staroj Grčkoj kao i teorije vaišeške, jednog od skolastičkih sistema srednjovjekovne Indije; međutim sličnost je ovdje s tim stavovima, kako kažu u filmovima, sa sličnošću na stvarne događaje, sasvim slučajna, u slučaju ovog eseja, a i nebitna, to jest nije povezana s drugim stavovima ovog eseja.

odnosima, kolikim im je to moguće, da se relativno takvima održavaju, određeno biološko ili materijalno vrijeme, kraće ili duže, prema drugim cjelinama, itd. I ništa drugo.

Mi smo *svi i sve* samo relativne, odnosne cjeline, i kao takve odnosne cjeline, opet dio neke druge ili veće odnosne cjeline i sve jednako tako dalje a da se konačan i ograničen, kvantitativan prije svega, ali jednako tako i kvalitativan kraj tome svemu ne može dogladati.

Što znači, da sam ja ili bilo tko drugi, kao i svaki drugi “predmet” (materijalni, ili bilo kakav drugi;... jer predmeta ima raznih, bioloških, psiholoških, matematičkih, izmišljenih, itd...) relativna/odnosna cjelina, cjelina **sva** u odnosima, unutar sebe i kao cjelina prema drugim cjelinama, izvan sebe; to znači da sam ja uvijek uvjetovan/povezan nečim drugim izvan mene “što mi ne da da budem savršena neovisna potpuna apsolutna cjelina”, što mi ne da, čak ni da pomislim da je to moguće, a kamoli nešto drugo, odnosno, više (od toga).

Nadalje, u takvim zadanim uvjetima/okolnostima i svaka pomisao o kriteriju/mjerilu/instrumentu, kao univerzalnom/objektivnom/neutralnom/općem/apsolutnom kriteriju - kojim bismo ustanovili (ne)istinu prethodne teze je apsurdna, jer pretpostavlja i traži, da taj **kriterij** mora biti izvan/iznad tih odnosa, ‘svega sa svačim’ (ovaj apostrofirani izraz je ozbiljan i daleko od svake aluzivne pomisli na pejorativno svaštarenje), čime bi izravno proturječio prethodnoj tezi (da je sve što postoji relativno određeno to jest u suodnosu, pa relativnost mora vrijediti i za naša mjerila/instrumente/kriterije/argumente/principe). Jednom riječju, mogućnosti naše spoznaje su također ograničene, u određenim granicama, relativne kao i sve drugo.

Ali čak i ako tako ne bi bilo, pretpostavka o *apsolutnom kriteriju* bi morala ostati:

- 1) bez obrazloženja odnosno dokaza, što u filozofiji nije prihvatljivo;
- 2) taj apsolutni kriterij morao bi biti utemeljen novim apsolutnim kriterijem, a ovaj posljednji opet još jednim, novim apsolutnim kriterijem,...

I tako dalje, u beskraj – što je odavno poznata pogreška u definiranju, greška kretanja unazad u beskraj, *regressus ad infinitum*.

Prema tome, od stvarnosti mi saznajemo uvijek samo dijelove, pojedinačnosti, od te samo relativno cjelovite stvarnosti, mrvice reklo bi se, a nikada i ništa više od toga.

Odnos. Osim toga, od istine predmeta relativno je važnija *istina odnosa* između *dijelova cjeline* (kao ‘relativnih predmeta’), - tako da treba, kad je riječ o sadržajima, predmetima, uvijek govoriti o *djelomičnim cjelinama* ili *cjelovitim dijelovima* (iako to zvuči paradoksalno, skoro, kao okrugli kvadrat ili drvena peć) i nikako drugačije. *Odnosi* između djelomičnih cjelina su važniji, zato što

taj **odnos** određuje ili uvjetuje, kao važeću, jednake vrste istinu (*istinu odnosa*), svakom članu unutar jedne i izvan jedne relativne, odnosne cjeline.

Ipak, i ta relativna odnosna *istina*, o kojoj je ovdje ponajvažnija riječ, i koja znači pozitivno, sveprisutno, međusobno suodređivanje/uvjetovanje, ima samo značenje *pukog* utjecaja/određivanja/uvjetovanja, i ništa više od toga, pa u tom odnosu ne treba vidjeti ništa više od toga, ni u tradicionalnom metafizičkom, ni u nekom prenesenom smislu.

Takvih velikih metafizičkih bitnih Istina prema tome više nema nigdje, određeno kazano: ni u *odnosima*¹¹ ni u *stvarima*¹² (*cjelovitim dijelovima*, koji su u odnosu). I to vrijedi za **sve** predmete i **sve** odnose.

To bi značilo, ako hoćemo i moramo biti dosljedni, prema pojedinim disciplinama koje tisućljećima već istražuju *stvarnost* - da u filozofiji nema bitka; - u znanosti (u fizici kao danas najprodornijoj prirodnoj znanosti, recimo) neće biti potvrde istine teorije velikog praska, kao *faktičnog i nerelativnog/apsolutno istinitog rješenja stvarnosti*¹³; - u umjetnosti, definitivno *nema apsolutno savršenog i završenog umjetničkog izraza* (nego se uvijek i ponovo iznova javljaju novi načini/stilovi izražavanja) stvarnosti; - a u religiji, *nema metafizičke statičke istine o Bogu*, tako da ja ili bilo tko drugi, jednom je spoznavši, mogu mirno do kraja života drijemati, raditi što hoću a bog će, kao takav nepromjenljivo statički dobar, svakako, sigurno mi oprostiti (*nego se njegovo prisustvo uvijek iznova mora vježbati djelima i moralnom sviješću, uvijek iznova potvrđivati i dosezati*).

Sve to, prema tome, važi za svaku pojedinu disciplinu i za sve njih ujedno.

Jer same stvari 'po sebi' nisu ništa, - (one nešto jesu samo U odnosima) - suprotno tvrditi je besmislica.

C - STRANOST/TUĐENJE, NETRPELJIVOST I SUKOBI

Filozofija politike najčešće Grupu imenuje kao **mnoštvo**. A mnoštvo najbolje samo sebe određuje i shvaća kroz *preovlađujuće mnijenje* u njemu, kojim pak dominira utjecaj političke vlasti jedne zajednice, to jest države u njemu, pa prema tome se, kroz to mnijenje, shvaća i ta Individua, koja je gore opisivana na osobito produbljen filozofski način. Dok ovdje u političkom životu Individua treba biti shvaćena jednostavno kao *zoon politikon*, to jest u najpozitivnijem

¹¹ ODNOSI mogu biti čvrsti, izravni, psihički, neraskidivi, duboki, mučni, suptilni, grubi, fizički,...prema tome, bilo koji odnosi koji se mogu racionalno pretpostaviti ili ih je netko iskusio u stvarnosti kao činjenicu.

¹² STVARI mogu biti ljudi, djelatnosti, predmeti, ljudske osobine, elementi, bilo što slično tome.

¹³ Kao što ni **Einsteinova** teorija opće relativnosti nije faktična konačna istina

smislu tog pojma kao uzorni Građanin¹⁴, ali se na žalost mnogo češće nalazi kao ograničena i osiromašena politička individua.

Naročito u političkim zajednicama s nerazvijenim društvima, u takvom gore već spomenutom dominantnom (političkom) stanju preovlađuju stereotipi u mišljenju, navike u ponašanju čitavih grupa, povezivanja na iracionalnoj osnovi sviđanja, naklonosti, posjedovanja i pretežito ono što udaljava pojedinca od njegove svijesti o samom sebi i drugima oko sebe, a ne ono što ga približava, samom sebi.

Racionalno mišljenje takvih političkih zajednica uglavnom demokratski nerazvijenih društava je zapušteno ili zakržljalo i članovi takvih društava su skloni sebe više da shvaćaju plemenski, više kao dio grupe, kao pojedince *stopljene* sa svojom grupom, a ne kao samostalne, nezavisne jedinke, Individue, bitne, najbitnije zapravo u tom smislu što od Individue i počinje kolektiv, i bez kojeg njega nema – ali ne vrijedi obrnuto (pojedinca ima bez kolektiva).

Kategorički i pozitivno kazano, u duhu racionalne društvenosti zasnovane na individuama, u kontrastu spram takvog plemenskog mnijenja, *mnoštvo* bi se kao politizirana kategorija trebala racionalno povezivati, prije svega poštujući relativnu vrijednost i položaj svih aktera, činitelja, aktivista, svih onih “koji vuku poteze” u političkoj zajednici. Mnoštvo bi se trebalo naglašeno racionalno povezivati – svi, čak i oni koji politički ne djeluju, jer djeluju svojom pasivnošću, pripadnici pojedinih naroda a i čovječanstva, kao nadnacionalne kategorije – racionalno povezivati, a ne na kakvom drugom, karizmatičkom, dinastičkom, kvaziznanstvenom¹⁵ ili religijskom¹⁶ temelju.

Tek odatle bi dobile sve druge naše važne kategorije društvenog i političkog života, vrijednosti (posebno **pravednost i jednakost**, za sve aktera javnog i političkog života), vjerovanja, običaji, navike (lične i kolektivne), relativno manje ili više stabilne, i mnijenja u koja manje ili više vjerujemo, odatle bi tek sve vrijednosti dobile svoje pravo mjesto i mogle biti otvorene za prevrjednovanje, preslagivanje, novo povezivanje koje može biti i sasvim novo, to jest originalno i kreativno, korisno,...

Agorafobija. Naročito je pojam *stranog*, *stranca* čini se neuralgična točka političkih zajednica, sa svojim teritorijem, ograđenim i fizičkom silom zaštićenim granicama, svojim, a ne *stranim* jezikom, svojom (a ne, jasno *tuđom*) prošlošću,... Jednom riječju i uglavnom govorimo sve samo sa *svojim*,... a izvan političke zajednice, sve samo sa tuđim i stranim, ljudima, stranim događajima, stranim stvarima,... itd..

¹⁴ Izraz koji je skovao najveći grčki filozof Aristotel

¹⁵ Marksističkom, na primjer

¹⁶ Kao teokratske države

Ono što je *strano*, osjećaj stranog se uvijek javlja, kad god stvari dijelimo na *Subjekt i Objekt*, kad god uopće dijelimo stvari a to stalno činimo i stvari su najčešće takve, podijeljene na nas i na ostatak svijeta.

Od pojave *homo sapiensa* do danas.

Objekt se kao takav prema nama uvijek javlja kao manje poznat, prema tome za nijansu uvijek više nepoznat, stran prema nama samima, nekako tuđ, i to je naše svakodnevno iskustvo života, čini se još od vremena kada smo boravili deset mjeseci u stomaku druge jedinke i pripremali se za to da budemo odijeljena jedinka: ja sam odijeljen od vas, vi ste odijeljeni od mene, predmeti su odijeljeni od mene, kao i od vas, sve vidimo, kao pojedinačno i odijeljeno, zasebno, za sebe i tako dalje.

Ali odjeljivanje stvari se događa u nama još dublje: u našoj **svijesti se događa** već to dijeljenje, tek tu zaista kao jedinstvena i prava mentalna operacija dijeljenja, zbog čega nam upravo zbog toga drugi ljudi, odijeljeni od nas postaju tuđi, kao i sve stvari što nam postaju tuđe; dijelimo se na ja i ti, ja i ono, a onda i biološki, materijalno, i stvarno u svakom pogledu. Na takav način to dijeljenje već elementarno proizvodi u nama svjesno neznanje one, Druge jedinke, pošto smo je već u začetku odvojili od nas, to jest sebe, kao to nešto Drugo od nas.

I tako je u toj napetosti između *subjekta i objekta* mogla započeti jednom nekada davno prije više miliona godina drama, a počesto i tragedija¹⁷ ljudskog saznanja i znanja.

Za naš Subjekt, taj objekt tu nepoznanicu, to veliko "X" smo već na početku našeg postojanja od naše najranije svijesti nastojali saznati, nastojeći tako umanjiti strah i nesigurnost prema njoj znanjem, poznavanjem te i takve Druge jedinke, koja nismo mi sami, nepredvidljive i kao takve za nas potencijalno opasne, kako mislimo, *nepoznate* jedinke,... Doduše mi pretpostavljamo, da kad smo već odijeljeni od drugih ljudi i predmeta, da bar znamo sebe, da bar nismo sami sebi strani. ...Ali ostaje otvoreno pitanje je li to tako, da li zaista znamo sebe, ili se samo osjećamo bliski sebi, sa svojim potrebama, sa svojim željama, itd.?

I tako, razvijajući zamišljenu situaciju, što stvari jače dijelimo i ako ništa drugo pri tom korisno ne radimo, to nam objekt postaje sve nepoznatiji, sve straniji pa i sve opasniji, negativniji i neprijateljskiji; na koncu, takav se razvoj može razviti do čudovišnih razmjera¹⁸, individualno, ali i kolektivno, čitavi narodi kroz dominantno javno mnijenje, mogu strance smatrati neprijateljima, čudovištima, monstrumima. Naročito u pripremama ratova ovakav razvoj *stranog* i

¹⁷ Nekoliko primjera: Sokrat i Giordano Bruno, Markantun de Dominis, Galileo Galilei, Spinoza;...svi su oni stradali u različitom stupnju zbog svojih ideja i teza.

¹⁸ Subjektivno, individualno kao bolest, agorafobija

neprijateljskog dobiva čudovišne razmjere!¹⁹ A ovakav razvoj događaja i stanja ljudske svijesti je, složit ćemo se, beslovesno grozan i jedna krajnja, neprihvatljivo ekstremna i paradoksalna, mržnja, zapravo poludjela čovjeka i čovječanstva prema samome sebi, prema svemu, pozitivno od toga do tada iskazivanom, istinski prijateljskom i plemenitom u čovjeku, a koja se ničim ne da opravdati.

A zašto? Jasno je zašto: naprosto zato, jer se bojimo biti *Jedno, jedinstvo Jednog*, kao Individue, jer bi to značilo potpuno se otcijepiti od Drugog, bojimo se i ne primijećujemo pri tom da bi to tek značilo zadobiti i to Drugo, i to potpuno, odnosno, da sam *‘Ja’ de facto* tek tada potpuno isto sa tim Drugim (tek tada zaista postojim) – a ne kada sam u simbiozi ili polusimbiozi s Drugim(!). Ustanovio bih tek tada, da između mene i Njega nema nikakve razlike (osim što smo fizički odijeljeni): da, dijelimo isti organizam, iste potrebe, dijelimo istu borbu za unapređenje našeg materijalnog položaja, volimo i mrzimo isto, zabavljamo se i opuštamo isto, na koncu, i ponajviše od svega drugog, i umiremo isto (kao što smo se i rodili, isto).

Umjesto toga mi naprotiv podržavamo *razliku*, ludujemo za razlikama, učinit ćemo svakakve ludosti samo da se razlikujemo od drugih, lažući same sebe pri tom da tada, mora da smo i originalni samo ako smo različiti. A s time podržavamo i neprijateljstvo, taj osjećaj stranog spram drugih, udaljavanje od drugih ljudi umjesto približavanje, sukobe, suprotstavljanja, slabimo na taj način naše zajedničke, kolektivne projekte jer se zbog isticanja razlika sporije i teže dogovaramo, i tako dalje.

Isticanje sličnosti i onoga što je isto među nama međutim potiče slaganje i naklonost i simpatije među nama, suradnju, toleranciju, međusobnu podršku, razumijevanje, suosjećanje, milost prema drugima; i obrnuto opetovano: isticanje razlika potiče distanciranje, rezerviranje, udaljavanje, promatranje s nepovjerenjem s tih udaljenih pozicija, sumnjičenje, podozrenje, međusobnu borbu, koja koristi i podmetanje, laganje, povrjeđivanje mentalno i fizičko ranjavanje, isticanje samo svog sebičnog pojedinačnog interesa, širenje takvog odnosa na uortačene grupe, ljubomoru, zavist, odbojnost, odbacivanje Drugih, itd.

Filozofija s kojom se u skladu živi. S posljednje i najvažnije strane, implikacije izloženih principa i njihova primjena, ako oni uopće trebaju nešto vrijediti, na praktični pojedinačni život su ujedno i pravi test tih principa, njihove vrijednosti – zapravo ako se ne bi primjenjivali, oni u tom slučaju ne bi ništa ni vrijedili. Jer, kako glasi jedan od temeljnih stavova *philosophiae perennis*²⁰, postoji filozofija koja se ne da ni misliti, ako se s njom u skladu ne živi.

¹⁹ Primjera takvih razvoja povijest je prepuna: od proskripcija u starom Rimu, preko progona vještica i heretika u srednjem vijeku, do nacističkih progona Židova i Staljinovih progona neprijatelja komunizma, itd.

²⁰ *Philosophia perennis* je latinski izraz za “vječna filozofija” ili “prava filozofija”, koja je filozofija znanja i principi su univerzalno i trajno važeći, što znači zajednički su temelj za svako mišljenje i vjerovanje u svijetu.

Bez ikakve i najmanje namjere da preporučujem i dajem sustavniju ili razrađenu etiku praktičnoga ponašanja na osnovu gornjih načela, bit ću slobodan izraziti se u tom smislu sa samo nekoliko po mom mišljenju važnijih vrijednosnih načela.

Naglasio bih potrebu naše racionalne ili razumne usklađenosti, najveće moguće, našeg ponašanja u životnoj stvarnosti, posebno u odnosu na vjeru, običaje, navike, to jest u onim područjima života u kojima je naša komocija često najveća, - a što bi onda u antitezi značilo i više razumijevanja, za druge vjere, druge običaje, druge navike. To bi onda u konačnici objektivno povećalo i naše zadovoljstvo samim sobom, vlastitom vjerom, vlastitim običajima, kao i sa svima drugima i svime oko nas.

Posljedica takvoga promijenjenog ponašanja bilo bi svakako manje dogmat-sko, manje tvrdoglavo ili/i agresivno mišljenje, koje dobro razumije razliku između mišljenja i vlastite volje, da to nije isto i da imati sukob u mišljenju s nekim(a) ne znači ujedno automatski i sukob *volja*, odnosno *interesa* prema sadržajima/predmetima spora, o kojima je aktualna riječ.

Posljedica prihvatanja takvih načela u praktičnom životu odnosno stvarnosti bi značila i više razumijevanja života i smrti, jer to dvoje treba shvatiti zajedno, kao jedno kao nešto, što dolazi "u paketu", a ne samo kao Jedno, ali ne i *Drugo*, odnosno uopće, značilo bi veću toleranciju i širinu, kako u shvatanjima i mišljenju, tako i u individualnom ponašanju i odnošenju, prema drugima ljudima, životinjama, biljkama, takozvanoj neživoj prirodi, planinama, vodenim i zemljanim površinama, kosmičkim prostranstvima, i uopće, svemu drugom o čemu se može misliti ili pomišljati.

ГРЯДОВРН

ГOСПOДAРCТBО

Socijalno poduzetništvo

(Poduhvati za ostvarenje društvene dobiti)

SAŽETAK

Socijalno poduzetništvo kao koncept koji integrira ekonomske i socijalne vrijednosti bilježi značajni razvoj od prve polovine 20. Stoljeća iako ima znatno dužu tradiciju. Danas se snažno razvija u mnogim zemljama svijeta kao poduhvat socijalnih poduzetnika za ostvarenje društvene dobrobiti. Većina poduzeća u privatnom sektoru i veliki broj organizacija djeluju u socijalnom duhu stvarajući značajne društvene vrijednosti u vidu zapošljavanja, unapređenja uslova rada, konkurentnog okruženja, pružanja potrebnih proizvoda i usluga, zaštite okoliša, itd. Prostor djelovanja socijalnih poduzetnika je civilni sektor koji povezujući se sa javnim i privrednim sektorom, vođeni misijom i ciljevima, ostvaruju nove vrijednosti, prije svega vrijednosti pravičnih društvenih odnosa. Zato su ključna načela socijalnog poduzetništva: društveno odgovorno poslovanje, ekonomska demokratija, sudionička demokratija i održivi razvoj. Ta su načela zasnovana na vrijednostima koje bitno razlikuju socijalno od profitnog preduzetništva.

Ključne riječi: socijalno poduzetništvo, društvena dobrobit, poslovna etika, sektorsko partnerstvo.

SUMMARY

Social entrepreneurship as a concept that integrates economic and social values recorded significant growth from the first half of the 20th century, although it has a much longer tradition. Today is strongly developing in many countries as an enterprise social entrepreneurs to achieve social benefits. Most companies in the private sector and a number of organizations working in the social spirit of creating significant social value in terms of employment, improvement of working conditions, competitively environments, provide necessary goods and services, environmental protection, etc. The location of the social entrepreneur's civilian sector by linking up with public and private sector, driven by the mission and objectives, the achievement of the new values, especially the value of equitable social relations. Therefore, the key principles of social entrepreneurship: corporate social responsibility, economic democracy, participatory democracy and sustainable development. These principles are based on the values that differ from profit social entrepreneurship.

Key words: social entrepreneurship, social welfare, business ethics, sectoral partnership.

UVOD

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se otvore i prikažu ideje i tokovi socijalnog poduzetništva, te da se ukaže na njegove vrijednosti s obzirom na stanje u društvu uzrokovano globalizacijom sa svim njenim posljedicama kao što su siromaštvo, nezaposlenost, smanjivanje resursa, neodgovoran odnos prema radnoj i životnoj okolini i sl.

Socijalno poduzetništvo sve više postaje privlačno i interesantno i širim društvenim krugovima i osjeća se potreba njegovog približavanja i samim građanima. S njegovim konceptom bh javnost još nije upoznata i snažniji razvoj socijalnog poduzetništva tek se može očekivati. Ono treba da se javi i da se potvrdi kao spona između privatnoga i društvenog sektora i da omogući primjenu poduzetničkih ideja i načela s ciljem unaprjeđenja kvalitete življenja na svim prostorima BiH i čitave planete. Potvrdilo se već širom svijeta da socijalni poduzetnici svojim vizijama mijenjaju sliku svijeta povećanjem zaposlenosti ljudi i dugoročnom eliminacijom svjetskog siromaštva. Očekujemo da se taj proces počne snažnije razvijati i u Bosni i Hercegovini s osnovnim ciljem zasnivanja pravednih društvenih odnosa, smanjenja siromaštva i povećanja zaposlenosti.

1. SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO – KONTEKST

Iako misao o socijalnom poduzetništvu egzistira prilično dugo, tek je sa razvojem globalizacije i problemima koje ona nosi kao što su siromaštvo, glad, neadekvatni zdravstveni uslovi, nestabilni penzioni/mirovinski fondovi, nezaposlenost, globalno zatopljenje pretjeranim zagađenjem okoliša, itd., te nemogućnosti javnih institucija i vlada da riješe nagomilane probleme, ono je dobilo na značaju.

Javlja se društvena uznemirenost zbog osjećaja nepravde i manjka demokracije. Moć i vlasništvo se koncentriraju u rukama maloga broja osoba, javlja se nedostatak sredstava za realizaciju vlastitih ideja, i opšta “trka” za profitom, kao osnovnom karakteristikom potrošačkog društva.

“Zbog svega toga civilno društvo diljem svijeta uvodi vrijednosti pravednosti, jednakosti i društvene uključenosti ne samo u parlamentima već i u radne sredine u kojima se pojam održivosti više ne povezuje samo sa ekonomskim uspjehom i nezavisnošću već i sa stvaranjem društvenog bogastva, te odgovornosti prema okolišu. Da bi se taj proces bolje razumio i olakšao, počeo se razvijati novi poslovni model”¹, odnosno socijalno (društveno) poduzetništvo.

Taj se model zasniva na društvenim vrijednostima kao što su pravičnost, demokracija, jednakost, solidarnost, te društveno ekološka i druga odgovornost.

¹ Feer Sprecklen, Priručnik za planiranje društvenog preduzeća, Cedra, Čakovec, 2012, str. 13. Ovaj priručnik je osmišljen kao vodič za provedbu strategije izvodivosti poduzetničkih ideja, a zatim i za izradu poslovnog plana radi predstavljanja tih ideja.

Radi se o modelu za 21. stoljeće sa dobrim stranama tržišne ekonomije, ali i sa novom misijom i vizijom, koje su sadržane u konceptu stvaranja ekonomske i socijalne vrijednosti.

Začeci ideje socijalnog poduzetništva provode se prvo kroz zadružne oblike djelovanja. Javljaju se u Engleskoj nakon građanskoga rata i revolucije (1649. godine) “kada se osiromašeni seljaci organizuju u skupine “Kopača” (eng. Diggers) preuzimajući općinsku zemlju koju počinju zajednički obrađivati”.² To su ujedno prvi oblici zadružnog djelovanja. Iako su kratko trajali, zbog toga što nisu bili vlasnici nad zemljom, ostavili su iza sebe snažnu ideju o organiziranju i djelovanju pojedinaca u društvenim grupama po načelu jedna osoba- jedan glas i ravnopravnoj raspodjeli raspoloživog bogatstva.

Desetak godina nakon toga u Holandiji se pojavljuje knjiga pod naslovom “Predloženi put”, autora Pitera Comliszoon Plochhanja. On iznosi i zastupa ideje o mogućnostima organizacije demokratske i društveno usmjerene proizvodnje zasnovane na zajedničkim oblicima vlasništva, prije svega nad zemljom.

Zatim se, znatno kasnije (1830. godine) nekoliko mlinara udružuju, preuzimaju zapušteni mlin u Hutlu da bi obezbijedili dovoljne količine brašna za svoje porodice i svoju zajednicu. I ovaj pokušaj je propao zbog činjenice da mlin nije bio u njihovom vlasništvu.

U Engleskoj socijalista Robert Owen (1771.-1858.) “potiče radnike i prve radničke sindikate na organiziranje grupa proizvođača koji će sredstva za proizvodnju imati u zajedničkom vlasništvu”.³ Njegove ideje su bile vrlo popularne u Engleskoj i počele su zahvatati i neke druge zemlje. U njihovoj suštini je bilo zajedničko vlasništvo čime se ostvaruje dobrobit cijele zajednice, odnosno ekonomske i društvene vrijednosti.

Karl Marx i Fridrich Engels zastupaju ideju o uspostavljanju i razvoju socijalističkog sistema, kao društva sastavljenog od udruženja slobodnih i jednakih proizvođača u čijoj osnovi je zajedničko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju.

U isto vrijeme u Engleskoj se počinju osnivati potrošačke zadruge, koje uspostavljaju vrijednosne temelje zadružnog pokreta, koji će se kasnije širiti i uspostaviti jedinstvena zadružna načela. Jedno od najvažnijih uspostavljenih demokratskih načela jeste upravljanje zadrugom od strane samih njenih članova sa jednakim pravom glasa.

Godine 1976. Muhammed Yunus, inače član Hshpko Global Academy⁴ iz Bangladeša osniva Grameen Banku, s osnovnom misijom ohrabriranja najsiromašnijih

² Isto, str. 13-14.

³ Isto, str. 14.

⁴ Hshpko je prva globalna organizacija za promoviranje socijalnog poduzetništva, a osnovana je u Bil Draytonu. Pokazala se i definirala kako socijalni poduzetnici mogu rješavati probleme na svjetskom nivou.

ljudi na svijetu da se dostojanstveno izvuku iz začaranog kruga siromaštva, pružajući im pristup finansijskim uslugama i informacijama. Grameen Banka je odobravanjem mikrokredita, te pružanjem ostalih usluga i informacija pokazala uspješnost i fleksibilnost strategije borbe protiv siromaštva. Počela je pružiti pomoć siromašnima u započinjanju ili razvoju vlastitih samoodrživih poduzetničkih projekata.

Muhammed Yunus je za svoje poduhvate dobio Nobelovu nagradu za mir u iznosu od 1,4 miliona USD, koju je u saradnji sa Aravindom⁵ i Java Foundation u cjelosti utrošio na izgradnju očnih klinika za siromašne u Bangladešu, čime je želio aktivno utjecati na poboljšanje uslova zdravstvene zaštite siromašnih u svojoj zemlji. Istovremeno je učvršćivao mikrokreditiranje kao privrednu granu.

Kasnije se javio poznati glumac, reditelj i producent Robert Redford, koji je uspostavio nove načine u poslovanju holivudske industrije i iskoristio je priliku i odgojio nove generacije umjetnika.

Victoria Hole u Francuskoj industriji prva je osnovala neprofitnu farmaceutsku tvrtku čija je misija osigurala lijekove siromašnima prevashodno za suzbijanje zaraznih bolesti.

Nakon toga su se javili i mnogi drugi kao sljedbenici ideje i misije socijalnog poduzetništva. Danas ono bilježi posebno ubrzan razvoj u SAD, Engleskoj, Francuskoj, Njemačkoj, Italiji, Skandinavskim i drugim zemljama.

Ubrzan razvoj socijalnog poduzetništva bilježe danas zemlje u razvoju, što je logično budući da se upravo te zemlje najviše suočavaju s problemima kao što su siromaštvo, glad, neadekvatna socijalna i zdravstvena zaštita, nezaposlenost i slično.

2. SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO – KONCEPT

2. 1. ŠTA JE SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO?

Danas se u pogledu naziva socijalno poduzetništvu koriste različiti nazivi kao što su neprofitno poduzetništvo, socijalna ekonomija, socijalno poduzetništvo, društveno poduzetništvo, itd. Nećemo se baviti razlozima za različite nazive identične teme, nego ćemo samo konstatirati da se u osnovi radi o istoj sadržinskoj vrijednosti, te različitosti u nazivu ne trebaju zbunjivati. Mi ćemo koristiti naziv – socijalno poduzetništvo.⁶

Postoji više različitih pogleda na definiranje socijalnog poduzetništva. Prva grupa naučnika odnosi se prema socijalnom poduzetništvu kao neprofitnoj inicijativi u potrazi za alternativnim osnivačkim strategijama ili upravljačkim shemama, a sve u svrhu stvaranja društvene vrijednosti. Druga grupa istraživača

⁵ Aravind je očna klinika osnovana od strane dr. Vankataswamya u junu 1976. godine.

⁶ Ivan Šuntić i Branislav Vorkapić, Udruge i socijalno preduzetništvo, OGI, Osijek, 2010, str. 89.

društveno poduzetništvo doživljava kao društvenu odgovornost komercijalnih preduzeća uključujući i međusektorsko partnerstvo. Treća grupa sagledava pojam kao sredstvo za rješavanje društvenih problema i kataliziranja društva u cjelini.⁷

“Socijalno preduzetništvo predstavlja stvaranje socioekonomskih struktura, veza, institucija, organizacija i mjera koje rezultiraju održivim društvenim koristima (FOWLER, 2000). Ono predstavlja korištenje preduzetničkog ponašanja više za društvene, a ne toliko za profitne ciljeve, drugim riječima generirani profiti koriste se za dobrobit određenih, potlačenih društvenih skupina (Hibler, Hogg, 2002). Prema Said Business Scholl socijalno poduzetništvo možemo definirati kao profesionalan, inovativan i održiv pristup sustavnim promjenama koje nadilaze nedostatke tržišta i iskorištavaju date mogućnosti.⁸

Iz navedenog se vidi da postoje različita odstupanja u definiranju socijalnog poduzetništva. Zašto je tako? Odgovor leži u definiranju dvaju različitih pojmova “socijalno” i “poduzetništvo”. Termin “socijalno” (eng. Sociyal) koristi se za označavanje inicijativa kojima je cilj pomoći drugima. Socijalno poduzetništvo predstavlja primjenu poduzetničkih načela kao što su: inovativnost, razumno preuzimanje rizika, samouvjerenost, uporan rad, jasno postavljanje ciljeva i odgovornost u društvenom sektoru s ciljem unaprjeđenja kvalitete življenja te ono istodobno teži ostvarivanju i finansijskih i društvenih vrijednosti i kao takvo predstavlja uspješnost simultanog ostvarivanja finansijskih i društvenih povrata na investicije.⁹

2. 2. *TKO SU SOCIJALNI PODUZETNICI?*

Socijalni poduzetnici kao građani privatnoga sektora imaju ključnu ulogu u mijenjanju javnog sektora s velikim naglaskom na socijalna pitanja. Kombinirajući vizionarstvo i kreaciju, oni razvijaju nove i snažne ideje za rješavanje svjetskih problema izražavajući pri tome snažan osjećaj etike i u potpunosti su opsjednuti svojom vizijom promjene (Bornstein, 1998). Kao vođe u području socijalne promjene možemo ih pronaći u neprofitnom, javnom i privrednom sektoru. Socijalni poduzetnik je individua koja koristi profitabilne strategije kako bi postiglo socijalne ciljeve, simultano tražeći socijalne i finansijske povrate na investicije.

Socijalni poduzetnici uvijek teže ostvarenju društvenih vrijednosti korištenjem poduzetničkih, inovativnih, poslovnih modela. Potencijalno tržište socijalnih poduzetnika je ogromno. Oni djeluju na širokom prostoru nezadovoljenih

⁷ M. Škrtić, M. Mikić, O socijalnom poduzetništvu u svijetu i R. Hrvatskoj, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, 2007, str. 155.

⁸ Isto, str. 155.

⁹ Isto, str. 155. Radi se o provođenju preduzetničkih načela kojima je osnovni cilj unapređenje življenja ljudi u finansijskim i društvenim vrijednostima.

društvenih potreba unatoč djelovanju javnih institucija. Često kreiraju značajne humanitarne i druge koristi kao što je pružanje lijekova ili hrane, svjesni da to čine onima kojima su te pomoći stvarno potrebne. Pri tome se suočavaju sa problemom naplate svojih “potraživanja” budući da su njihovi “potrošači” uglavnom nespremni na plaćanje i malog udjela za pokriće troškova za dobijenu uslugu ili proizvod.

Socijalni poduzetnici mogu osnivati profitna ili neprofitna poduzeća, ali uvijek sa socijalnom svrhom ili da generiraju profit koji doniraju u socijalne svrhe ili poduhvate. Ta poduzeća imaju svoj pravni oblik usklađen sa propisima države i težnjom da ostvare najbolji način dostizanja strateškog cilja. Pri tome su ustrajna u pronalaženju načina korištenja tržišta za pomoć ugroženim društvenim grupama.

Kombiniranjem inovacija, raspoloživih resursa i prilika, socijalni poduzetnici nalaze praktična rješenja za prevazilaženje socijalnih problema. Oni pri tome identificiraju nove procese, usluge i proizvode s ciljem rješavanja kompleksnih društvenih problema. Socijalni poduzetnici su ljudi koji uočavaju probleme i vide ih kao priliku za transformaciju u poduzeću, zdravstvu, obrazovanju, okolišu, uslovima rada, zapošljavanju, ljudskim pravima i cijelom društvu. Zato prema Billu Draytonu socijalni poduzetnik treba posjedovati sljedeće osobine¹⁰: snažnu, novu ideju koja može promijeniti sistem, kreativnost, “revolucionarni” potencijal, poduzetničku kvalitetu i moral. Sve to bi koristio u svrhu ostvarivanja svoje vizije društva, vizije s kojom je poduzetnik povezan u dobru i zlu, u zdravlju i bolesti, tj. sve dok je ne ostvari.

Socijalni poduzetnici moraju biti više ili manje motivirani da bi bili više ili manje uspješni. Prema Davidu Bornsteinu ključne osobine koje “krase” uspješne socijalne poduzetnike uključuju¹¹:

- volju za samodisciplinom, posebno kod uvođenja tehnoloških, financijskih, operativnih i sličnih promjena;
- volju za dijeljenjem zasluga, odnosno dijeljenjem uspjeha sa drugima;
- volju za “rušenjem” postojećih struktura, posebno onih koje su prepreka inovacijama;
- volju za provođenjem raznih (interdisciplinarnih) problema;
- volju za radom u tišini, bez velike buke i pompe kad su u pitanju priznanja, slava i bogatstvo. Iznad svega je želja za promjenom, da se učini nešto što je korisno;
- volju za širenjem moralnih vrijednosti, odnosno etike.

Socijalni poduzetnici, dakle, kroz proces inovacija iskazuju iznimnu hrabrost, nose ogroman teret rizika i neprestano se suočavaju sa strahom. Oni često rade stvari za koje mnogi misle da su nerazumne ili čak neizvodive.

¹⁰ Dees G., Social Entrepreneurship Mobilising Resucces for Success, str. 6.

¹¹ Borstein D., How to change the world; Social entepreneurs and the power of new ideals, str. 233.

2.3. GDJE SE ODVIJA SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO?

Civilno društvo (III sektor) je prostor socijalnog poduzetništva. Pored njega, poznato je, u društvu postoji javni (državni) i privredni sektor. Oni moraju biti u stalnoj međusobnoj interakciji. Potrebno je stalno partnerstvo civilnoga sektora sa javnim i privrednim sektorom. Međutim, neki autori smatraju da je osnovna zadaća civilnog društva kritički osvrt na ponašanje države i privrede, te primarno bavljenje onim aktivnostima koje država i privreda iz različitih razloga zanemaruju. U stvari, radi se o tome da su pojedinci i skupine (udruženja), koje čine civilno društvo, relativno nezavisni od države i ne teže legitimizaciji prema državi. U “svom svijetu” oni šire prostor slobode, kreativnosti, odgovornosti građana i grupa građana za vlastitu kvalitetu življenja. Civilno društvo je po tome prostor između države i privrede. Ali je u mnogim društvima saradnja među njima temeljni društveni obrazac. Razvijena i efikasna društva primjenjuju različite modele saradnje ova tri sektora jer pored svojih sektorskih ciljeva (privreda = profit, država = provedba zakona, civilni sektor = ostvarivanje prostora slobode) sva tri sektora imaju i zajednički interes = stabilnost i ravnoteža u društvu/državi i visok društveni i životni standard građana. Ova saradnja se ostvaruje u zajedničkim projektima (npr. očuvanju prirodnog okoliša, njegovanja kulturne baštine, zaštiti ljudskih prava i sl.) ili stvaranjem fondacija iz kojih se javnim natječajima financiraju projekti civilnoga društva.

Sudionici civilnog društva (građani i njihove asocijacije) žele ulaganjem ljudskih i materijalnih resursa, vođeni misijom i ciljevima, osigurati ostvarivanje nove vrijednosti. Ta vrijednost je, prije svega, vrijednost pravičnih društvenih odnosa, koji počivaju na potrebi građana bez obzira na različitosti koje postoje u zajednici. Takav pristup ne isključuje ni materijalne vrijednosti (novac), ali materijalna vrijednost se posmatra kao sredstvo, a ne cilj u ostvarivanju novih vrijednosti. To su vrijednosti koje često nije jednostavno mjeriti i tako provoditi stalna ulaganja.

3. KLJUČNA NAČELA SOCIJALNOG PODUZETNIŠTVA

Ključna načela socijalnog poduzetništva su:

- društveno odgovorno poslovanje;
- ekonomska demokratija;
- sudionička demokratija;
- održivi razvoj.

Ova načela proizilaze iz vrijednosti koje bitno razlikuju socijalno od profitnog poduzetništva. To su:

- društvena misija i ciljevi;
- inovativni pristupi;

- aktivnost temeljena na povjerenju i solidarnosti;
- pravednija raspodjela dobiti;
- vrjednovanje na temelju kriterija;
- društvena odgovornost, briga za okoliš;
- jednake mogućnosti sudjelovanja i sl.

3. 1. DRUŠTVENO ODGOVORNO POSLOVANJE

Društveno odgovorno poslovanje zasniva se na skupu pozitivnih mjera i politika koje neko preduzeće svjesno usvaja i provodi u cilju javnog interesa zajednice u kojoj djeluje. Pri tome se mora naglasiti da je društvena odgovornost za socijalna preduzeća cilj, a za profitna preduzeća tek sredstvo kako bi njime povećala vrijednost svojih proizvoda i usluga na tržištu. To u oba slučaja mogu biti mjere koje provode odgovornost preduzeća prema okolišu, kupcima, zaposlenicima, dobavljačima i saradnicima, odnosno zajednici u kojoj preduzeće posluje. Ali ipak nije svako poduzeće koje primjenjuje mjere društveno odgovornog poslovanja ujedno i socijalno poduzeće. Postoje temeljne razlike u samim načelima poslovanja. Npr. za profitno poduzeće su društveni i okolišni ciljevi vrlo bitni, ali oni za njega predstavljaju drugorazredne ciljeve u odnosu na stvaranje dobiti. Za razliku od toga, za socijalno poduzeće stvaranje dobiti predstavlja podređen cilj u odnosu na postizanje društvenih i okolišnih ciljeva. U prilog tome svjedoči činjenica da mnoga od socijalnih poduzeća veliki dio svoje dobiti vraćaju u zajednicu, a postoje i takva koja cjelokupnu dobit koja preostaje nakon isplate troškova i ulaganja u razvoj, jednostavno vraćaju u zajednicu. Dakle, može se zaključiti da dobit kod socijalnih poduzeća služi postizanju društvenih i okolišnih ciljeva, a kod profitnih poduzeća društveni i okolišni ciljevi služe povećanju dobiti. Zato se može reći da proizvodni proces u socijalnom poduzeću poprima mnogo dublji socio-ekonomski smisao u odnosu na profitno poduzeće.

3. 2. EKONOMSKA DEMOKRATIJA

Ekonomska demokratija je vrlo bitna sastavnica ideje socijalnog poduzetništva. Zato neki teoretičari ekonomsku demokratiju uzimaju kao jednu od ključnih osobina socijalnih poduzeća. Radi se o pravu zaposlenika nekog poduzeća da njime upravljaju te da sudjeluju u dobiti koju svojim radom stvaraju u tom poduzeću. Ovaj se posao također proteže i na kupce ili na korisnike usluga poduzeća koje primjenjuje načela ekonomske demokratije, a u nekim slučajevima i na članove lokalne zajednice koja može biti osnivač nekog socijalnog poduzeća. Tako danas u svijetu postoje poduzeća u potpunom ili djelimičnom vlasništvu svojih zaposlenika, korisnika (kupaca) ili članova lokalnih zajednica. U vlasništvu lokalnih zajednica mogu biti razni oblici organizacija kao što su stambene, potrošačke, poljoprivredne i druge zadruge, lokalna komunalna i druga poduzeća,

inkubacioni centri, poslovne zone i slični oblici poslovnih organizacija. U tom slučaju članovi lokalne zajednice upravljaju poduzećem, a njegova dobit se ulaže u razvojne programe te iste zajednice.

3. 3. *SUDIONIČKA DEMOKRATIJA*

U demokratskim društvima postoje uglavnom dva tipa demokratije: sudionička i predstavnička. Sudionička demokratija je direktni oblik odlučivanja građana gdje oni direktno sudjeluju u donošenju odluka. Predstavnička demokratija podrazumijeva učešće građana u donošenju odluka preko svojih predstavnika. Ovdje treba naglasiti da postoje važne i zanimljive poveznice između sudioničke (neposredne) demokratije i socijalnog poduzetništva. S druge strane može se primjetiti da postoji direktna povezanost između profitnih načina poslovanja i predstavničke demokratije.

Već je danas jasno da sudionička demokratija mora zauzimati sve značajnije mjesto i to ne samo na političkom i društvenom planu, već i na planu razvoja ekonomskih odnosa. U tom smislu socijalno poduzetništvo čini vrlo značajnu društvenu prekretnicu od načela “rad u službi kapitala” (predstavnička demokratija) u načelo “kapital u službi rada” (sudionička demokratija). To vrlo značajno doprinosi ekonomskom i socijalnom osnaživanju članova lokalnih zajednica. Ogleda se to u sve većoj motiviranosti građana za sudjelovanje građana u procesima političkog i ekonomskog odlučivanja. Zbog toga se socijalno poduzetništvo čini vrlo bitnim za daljnji razvoj prakse sudioničke demokratije. Ona postaje izuzetno važna i za opći razvoj civilnog društva i demokratskih društvenih odnosa.

3. 4. *ODRŽIVI RAZVOJ*

“Održivim razvojem smatra se razvoj koji ostvaruje potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja ostvarivanja potreba budućih generacija. On označava suvremeni razvojni koncept zasnovan na slobodnom usaglašavanju tri važna razvojna načela: tehnološkom napretku, zaštiti okoliša i sudjelovanju građana u odlučivanju”¹².

Ovo što je bitno napomenuti u odnosu održivoga razvoja i socijalnog poduzetništva jeste da razvojem novih oblika demokratskog odlučivanja na ekonomskom i socijalnom području, decentraliziranom i pravednom raspodjelom dobiti, ekonomskim i socijalnim osnaživanjem lokalnih zajednica, odgovornijim korištenjem prirodnih resursa, većom sklonošću za primjenom čistih tehnologija i obnovljivih izvora energije, socijalno poduzetništvo direktno doprinosi održivom razvoju lokalnih zajednica, globalne ljudske zajednice i eko-sistema planete

¹² Teodor Petričević, Zakonodavni i institucionalni okvir za razvoj društvenog poduzetništva u jugoistočnoj Europi, Cedra, Čakovec, 2012., str. 22.

Zemlje. Tako načelo održivosti predstavlja jednu od ključnih vrijednosti koje su direktno povezane s načelima socijalnog poduzetništva.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Poduzetništvo zasnovano na maštovitosti, inovativnosti, inicijativnosti, znanju, obrazovanju, dinamici, pronicljivosti i predviđanju, motiviranosti, moralu, rezultatnosti, stvorilo je i dalje stvara novoga čovjeka koji razvija kontinuiranu strategiju tranzicije tehnologije počev od one 19. stoljeća do molekularne biologije i savremene kompjuterske tehnologije. Ono je bilo i ostalo uslov ubrzanoga razvoja proizvodnih snaga društva i svih segmenata današnjeg čovječanstva. Međutim, ostali su i dalje marginalizirani pojedinci i društvene grupe koje se bore sa siromaštvom, glađu, sa neadekvatnom zdravstvenom zaštitom, sa upitnošću održivosti postojećih mirovinskih/penzijskih fondova, nezaposlenošću, pretjeranim zagađenjem okoliša, te nemogućnošću javnih institucija i vlada da riješe nagomilane probleme. Stanje ni u Bosni i Hercegovini nije puno drugačije.

Kao produkt takvog stanja još u prvoj polovici 20. stoljeća nastaje socijalno poduzetništvo, koje se javlja kao spona između privatnog i društvenog sektora omogućujući primjenu svih poduzetničkih načela. Javljaju se socijalni poduzetnici koji ne djeluju samo u ekonomskoj, već u svim sferama ljudskog djelovanja. Oni imaju nove i snažne ideje kojima razaraju uhodane puteve, koje kombiniraju sa vizionarstvom i kreativnošću ispoljavajući snažan osjećaj za etiku i potpuno su opsjednuti svojom vizijom boljeg svijeta. Oni su nosioci socijalnih promjena kojim koristeći profitabilne strategije postižu socijalne ciljeve.

Socijalno poduzetništvo bavi se rješavanjem socijalnih problema kombiniranjem inovacija, raspoloživih resursa i prilika. Zato se može reći da su socijalni poduzetnici ljudi koji očavaju i rješavaju probleme u svim oblastima bilo da se radi o poduzeću u svim oblastima, bilo da se radi o poduzeću, zdravstvu, obrazovanju, okolišu, ljudskim pravima i slično. Kroz rješavanje navedenih problema oni vide priliku za transformaciju cijeloga društva. Volja i etika su najčešći njihovi pokretači. Oni se ne zadovoljavaju rješavanjem jednog problema, već teže mijenjanju zajednice, društva i cijelog svijeta.

Može se reći da je sve naprijed rečeno utjecalo na ubrzani razvoj socijalnog poduzetništva gotovo svuda u svijetu. Bosna i Hercegovina i u tom području mnogo zaostaje i zbog toga nema dugoročnu politiku za razvoj socijalnog poduzetništva. Nadamo se da će ovaj rad dati makar malo podsticaja razvoju i širenju plemenite ideje i vizije u čijoj su osnovi poduhvati za postizanje društvene dobrobiti.

LITERATURA

1. Feer Spreckley, Priručnik za planiranje društvenog preduzeća, Cedra, Čakovec, 2012.;
2. Ivan Šuntiće i Branislav Vorkapić, Udruge i socijalno poduzetništvo, OGI, Osijek, 2010.;
3. M. Škrtić i M. Mikić, O socijalnom poduzetništvu u svijetu i R Hrvatskoj, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta, Zagreb, 2007.;
4. Dees G. Social Entrepreneurship Mobilising Resucces for Success, 2010.;
5. Borstein D., How to change the world: Social entepreneurs and the power of new ideals.;
6. Teodor Petričević, Zakonodavni i institucionalni okvir za razvoj društvenog poduzetništva u jugoistočnoj Europi, Cedra, Čakovec, 2012.;
7. Preduzetništvo u službi zajednice, Zbornik radova o društvenom preduzetništvu, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, Zagreb, 2012.

Financijski instrumenti tržišta kapitala u BiH u odnosu na međunarodno tržište kapitala

1. Financijski instrumenti međunarodnog tržišta kapitala

Međunarodno tržište kapitala predstavlja mehanizam putem koga se suficit u kapitalu jednih zemalja preliva u kapital za pokrivanje deficita drugih zemalja u cilju ostvarivanja razvojnog procesa. Na tom tržištu formiranju se međunarodne kotacije i cijene (kamata, dividenda).

Oblici međunarodnog tržišta kapitala:¹

- tržište obveznica,
- bankarsko tržište depozita i kredita,
- tržište dionica i drugih vrijednosnih papira.

1.1. Međunarodno tržište obveznica

Države, odnosno vlade, najveći su sudionici globalnog tržišta, kao emitenti, ali isto tako i kao institucionalni investitori. Tržište je međunarodno, jer se obveznice izdaju na nekom inozemnom tržištu, a emitenti i kreditori su rezidenti različitih zemalja. Države su emitenti zbog više razloga:

- imaju ocijenjen i održiv investicijski kreditni rejting, temeljem kojeg im je pristup međunarodnom tržištu kapitala relativno jednostavan;
- svoje potrebe financiranja proračuna ne mogu podmiriti na domaćem tržištu;
- domaće tržište državnih vrijednosnica je nedovoljno razvijeno;
- postoji potreba za inozemnim sredstvima.

¹ <http://beleske.com/osnovi-ekonomije/međunarodno-trziste-kapitala.html> pristup (12.12.2010.)

Međunarodno tržište obveznica može se podijeliti u dvije kategorije:²

- *Tržište vanjskim obveznicama* - Vanjske obveznice emitiraju strani emittenti na nekom domaćem tržištu i u valuti tog tržišta. Ono što razlikuje vanjske obveznice od običnih domaćih obveznica jest činjenica da se zakonski razlikuju obveznice koje emitiraju rezidenti od onih koje emitiraju nerezidenti. Razlike se mogu odnositi na porezne zakone, različita pravila za iznose emisija, zahtjeve koji se odnose na vrstu i broj informacija koje emitent mora podnijeti prije same emisije, razlike u evidentiranju i ograničenja za investitore. Najznačajnija su tržišta: Zürich, New York, Tokyo, Frankfurt, London i Amsterdam.
- *Tržište euroobveznicama* – o kojem će biti više riječi u nastavku.

1.2. Eurodolarsko tržište

Eurodolar je USA dolar deponovan u banku izvan USA. Glavna razlika eurodolarskog tržišta i regularnih američkih oročenih depozita jesu geografske lokacije. Ova dva tipa depozita ne uključuju različite valute – u oba slučaja, dolari su depozit.³

Eurodolar predstavlja takav dolar koji je stečen od strane banke van USA i korišten izravno ili neizravno, poslije konverzije u drugu valutu, za pozajmljivanje nekom nebankarskom klijentu. Znači, pojam eurodolar odnosi se na kratkoročne depozite u dolarima, a ne u nacionalnoj valuti. Eurodolarsko tržište, kao posebno novčano tržište dolarskim depozitima, obezbeđuje ujednačeniju distribuciju kratkoročnih fondova među pojedinim nacionalnim ekonomijama i predstavlja veoma značajan izvor svjetske likvidnosti i financiranja međunarodne trgovine.⁴ Ovo tržište se često naziva još i eurovalutno ili eurodevizno tržište.

Eurodolarsko tržište nije proizvod nastao nakon II svjetskog rata, jer su već 20-ih godina ovog stoljeća, banke mnogih europskih država, primale depozite u različitim valutama, a najvažniju ulogu je igrala britanska funta koju je kasnije potisnuo dolar. Postoji mišljenje da je eurodolarsko tržište nastalo u vrijeme hladnog rata kada su Rusi svoje depozite iz USA (izražene u dolarima) zbog straha od američke blokade, prebacili u London.

Pravi uzroci nastanka ovog tržišta leže u poslijeratnoj valutnoj nekonvertibilnosti europskih zemalja, i stanju u tim gospodarstvima kada su jedino američka ekonomija i jaki dolar mogli pomoći tim zemljama da obnove i izgrade svoje ekonomije. (Maršalov plan – BIS (Basel) je bila posrednik u raspodjeli pomoći.

² Foley, J. B., op. cit., str. 115.

³ Omerhodžić, S., *Finansijski menadžment*, Harfo-Graf, Tuzla, 2007., str. 624.

⁴ <http://www.srbijanet.rs/ekonomski-recnik.html?func=display&letter=All&catid=133&page=10>, pristup (12.12.2010.)

Pored te nepsoredne financijske pomoći izuzetno važnu ulogu su odigrale američke MNK, njih oko 2000, koje su u razrušenu Zapadnu Europu donijele nove tehnologije, novi način organizacije i upravljanja i nove proizvode. Treba se prisjetiti činjenice da su zapadnoeuropske valute bile nekonvertibilne sve do 1957. godine i da je ključnu ulogu igrao američki dolar.⁵

Danas obujam transakcija na eurodolarskom tržištu dostiže oko 5-6.000 mlrd. dolara, a najvažniji eurocentar je London, koji je prvi shvatio važnost internacionalizacije. Zanimljivo je da je drugi po važnosti eurocentar New York zbog postojanja IBF zone. Eurodolarski procesi najslabije su zahvatili Japan zbog njegove veće tradicionalne zatvorenosti. Eurodolarsko tržište nema granica djelovanja niti je pod bilo kakvom kontrolom, a prefiks *euro* zadržao se samo kao uspomena na početak ovog procesa u Europi. Eurodolarsko tržište je naj slikovitiji primjer otrgnuća iz bilo kakve nacionalne financijske regulative.⁶

Eurovalutno tržište sačinjeno je od nekoliko segmenata:⁷

- tržište euroobveznica,
- tržište eurokredita,
- tržište euronota,
- tržište eurodionica,
- tržište eurocertifikata o depozitu,
- tržište eurofuturesa i ostalih izvedenica itd.

Euroobveznice se razlikuju od vanjskih obveznica po tome što se euroobveznice emitiraju istodobno u mnogim financijskim središtima. Emitenti mogu ponuditi obveznice denominirane, npr., u američkim dolarima, koja se u isto vrijeme prodaje preko financijskih posrednika u više zemalja. Izraz “euroobveznice” postao je generički pojam, koji pokriva bilo kakvu emisiju, koja istodobno privlači sredstva iz različitih dijelova svjetske ekonomije. Većina euroobveznica je na donosioca, dok je na primjer Yankee obveznica registrirana i ima serijski broj. Isplata kamata kod euroobveznica je obično oslobođena od poreza.

Euroobveznice se prodaju putem sindikata banaka (engl. *underwriting syndicate*). Zajmotražitelj pristupa nekoj investicijskoj banci i nudi joj da upravlja emisijom obveznica (engl. *lead manager*), investicijska banka – “lead manager” može zatim pozvati manju grupu banaka da sudjeluje u organiziranju i emisiji novih obveznica, koje uz “lead managera” čine grupu banaka koje upravljaju emisijom – “managing banks”. Nakon pregovora zajmotražitelj prodaje obveznice grupi banaka koje

⁵ Scott, H. S., Wellons P. A., *International Finance*, Second Edition, The Foundation Press Inc, 1995, str. 644.

⁶ Ibidem, str. 658.

⁷ <http://web.efzg.hr/dok/FIN/mnakic/Eurovalutno%20tr%C5%BEi%C5%A1te.pdf>
pristup (15.12.2010.)

upravlja ju emisijom. Ta grupa banaka (engl. *manager*) prodaju obveznice drugim bankama koje su podijeljene na potpisnike emisije (engl. *underwriter*) i prodavatelje. Zatim banke potpisnice ili underwriteri i prodavatelji prodaju obveznice dilerima i krajnjim investitorima. Banke underwriteri se razlikuju od prodavatelja po tome što su se unaprijed obvezale na kupnju obveznice uz neku minimalnu cijenu iako se obveznice ne mogu prodati kasnije uz neku višu cijenu na tržištu. Banke menadžeri istovremeno djeluju i kao banke underwriteri i kao prodavatelji. Emitent euroobveznica zadužuje jednu banku za isplatu kamata i glavnice.⁸ Euroobveznice su glasile obično na 1.000, 5.000 ili 10.000 dolara, a vrijeme dospeljeća se obično kretalo do 15 godina, a danas je to, pretežno, 3-5 godina. Na ovom tržištu se pojavljuju samo prvoklasni dužnici: države, MMF, Svjetska banka, itd.

Vrste euroobveznica:⁹

- euroobveznice s fiksnom kamatnom stopom
- srednjoročne euroobveznice s varijabilnom kamatnom stopom – FRN,
- konvertibilne euroobveznice,
- euroobveznice s warantom i
- dual currency euroobveznice.

One mogu imati fluktuirajuće kamatne stope vezanu uz npr. LIBOR; obveznice bez kupona (zero-coupon); konvertibilne obveznice; obveznice u dvije valute (dual-currency bonds), itd.

Euroobveznice se razlikuju od eurokredita. Za razliku od tržišta euroobveznica koje je dostupno samo prvoklasnim dužnicima, eurokreditno tržište je dostupno široj publici kao što su vlada, korporacije, itd. Eurokrediti se uzimaju za financiranje deficita platnog bilansa, popune deviznih rezervi, kao podrška izvozu, itd. Iznosi kredita su ogromni pa se npr. kredit od 100 mln dolara smatra neuobičajeno malim.

Eurokredit je ugovor o kreditu kod kojeg se dužnik obvezuje na ispunjavanje unaprijed određenih uvjeta, koji se odnose na njegovo financijsko stanje. Sam ugovor ima ugrađene klauzule po tome što kupac obveznice ne mora neposredno brinuti o financijskom stanju emitenta.

Eurokredit se odobrava na temelju postojanja eurodepozita koji se obično oročavaju na rok od jednog dana pa do pet godina. Većinom su to kratkoročni depoziti. Eurokredit se prvi put pojavio 1970. godine. Eurokredit je nekomercijalni višegodišnji kredit denominiran u nekoj eurovaluti koji se financira iz kratkoročnih izvora pozajmljenih na eurovalutnom tržištu s tim da je u pravilu plasiran od strane internacionalnog bankovnog sindikata uz varijabilnu kamatnu stopu koja se formira uglavnom na temelju LIBOR-a uvećanog za određenu maržu.

⁸ Foley, J. B., op. cit., str. 116.

⁹ Ibidem, str. 133-134

Dvije su vrste eurokredita:

- Ročni (Turn loan) i
- Revolving ili stand-by.

Ročni krediti dominiraju, a to su najčešće srednjoročni i dugoročni krediti s rokom otplate najčešće 7 godina, a postoje dva oblika: *s redovitom otplatom i otplatom na kraju perioda*. Razdoblje nepromijenjene kamatne stope nije duže od 6 mjeseci, a marža se kreće 1-2% na LIBOR zavisno od dužnika.

Revolving kredit se manje koristi, kod njega je zajmotražiocu omogućeno povlačenje sredstava do punog odobrenog iznosa tokom čitave dužine trajanja kredita, a otplata kredita je proizvoljna. Na iskorišteni dio se plaća *kamata*, a na neiskorišteni *rezervacijska provizija*.

Kamatna stopa ne eurodepozite je viša od domaće iz sljedećih razloga:

- mora biti viša da bi privukla domaće depozite,
- eurobanke mogu plaćati više kamate jer ne podliježu ograničenjima kamatnih stopa na odobrene kredite
- troškovi eurobanaka su niži zbog nepostojanja regulacije i neplaćanja osiguranja depozita,
- više kamatne stope su moguće zbog nepostojanja obvezne rezerve
- ne plaća se porez.

Negativni aspekti eurodolarskog tržišta:

- teškoće pa i nemogućnost utvrđivanja identiteta krajnjeg dužnika,
- tendencije da se dugoročni plasmani financiraju kratkoročnim izvorima,
- izostanak regulacije na ovom tržištu može biti opasnost po stabilnost eurobanaka (neizvršavanje obveza jednog sudionika može izazvati lančanu reakciju u sustavu banaka).

1.3. *Financiranje transnacionalnih kompanija*

Internacionalizacija svjetskog gospodarstva je već dugo u globalnoj fazi, a što ima izravne reperkusije na povećanje intenziteta međusobne povezanosti i uvjetovanosti. Na jednoj strani, globalizacija u sinergetskom efektu s modernim tehnologijama čini lokalna i regionalna tržišta dostupnim, ali isto tako, nekada i imperativno, uvjetuje preduzeća da svoje aktivnosti proširuju na dotična tržišta.¹⁰

Transnacionalna kompanija označava pojam za preduzeća koja posluju u dvije ili više zemalja, a međusobno su povezana zajedničkim vlasništvom ili upravljanjem. Transnacionalna kompanija i multinacionalna kompanija obično se upotrebljavaju kao sinonimi.¹¹

¹⁰ Sadžak, M., *Europski menadžment*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2006., str. 17.

¹¹ http://www.poslovniforum.hr/tp/rjecnik_pojmova_iz_ekonomije.asp pristup, (16.12.2010.)

Većina multinacionalnih kompanija osniva odvojene podružnice u stranim zemljama u kojima posluju i relevantni novčani tokovi za ove podružnice su dividende vraćene u roditeljsku kompaniju. Novčani tokovi moraju biti konvertovani u valutu roditeljske kompanije i stoga su podložni budućim promjenama deviznog tečaja. Dividende se obično oporezuju i od domaće i od strane vlasti. Strana vlast može ograničiti iznos novčanih tokova koji bi podružno preduzeće inače vratilo kompaniji.¹² Dostupnost prirodnih resursa, veličina tržišta, zemljopisni položaj, stanje ekonomije, kulturno i političko okruženje, transportni troškovi i dr. samo su neki od motiva davatelja inozemnih izravnih ulaganja.

Određeno poduzeće, da bi proširilo svoje aktivnosti u druge zemlje, odnosno da bi postalo multinacionalnim treba posjedovati neke specifične prednosti pred lokalnim konkurentima, u koje se ubrajaju: napredna tehnologija, zaštitni znak, patent, ekonomija obujma, upravljačka i marketinška znanja, što se zajedno naziva *neopipljivom imovinom*. Da bi poduzeće postalo multinacionalnim, potrebno je osim posjedovanja specifične neopipljive imovine i postojanje tzv. *internih ekonomija*. Nesavršena konkurencija na inozemnom tržištu važan je faktor, koji motivira preduzeće da se upusti u međunarodne operacije. Multinacionalna preduzeća osnivaju podružnice u inozemstvu zato što im je dug jeftiniji način financiranja od vlasništva, stoga radije investiraju, pa i u inozemstvu u obliku izravnih ulaganja, nego da plaćaju dividende.

Izravna ulaganja mogu, također, poslužiti i brojnim strateškim ciljevima. Tako se izravnim ulaganjima prodire na inozemna tržišta do kojih se lakše dopire preko zemlje primatelja. To je tržišno orijentirano izravno ulaganje. Faktorski orijentirana izravna ulaganja omogućuju pristup sirovinama, tehnologiji ili jeftinijem radu i drugim proizvodnim faktorima. Izravna ulaganja mogu biti i strateška radi supstitucije izvoza, ukoliko se nastoji izbjeći izvoz zbog tečajnog rizika, rizika suverenosti ili nekog drugog razloga. U pravilu se motivi ponuđača moraju manifestirati u razlici između prihoda i rashoda multinacionalne kompanije i u profitu.¹³

U posljednja dva desetljeća, inozemna izravna ulaganja imaju sve veći utjecaj na razvitak zemalja u razvoju. Sukladno tome, može se zaključiti da je i natjecanje, odnosno borba za privlačenjem inozemnih izravnih ulaganja između tih zemalja sve jača i teža. Pred vlade zemalja u razvoju postavlja se težak zadatak da pored poboljšanja osnovnih ekonomskih uvjeta u zemlji, osmisle i dodatne poticaje kojima bi potakli strane ulagače na ulaganje upravo u njihovu zemlju. Najšire prihvaćen princip poslovanja i razmjene je princip nacionalnog tretmana i ravnopravnog odnosa stranih i domaćih ulagača.

¹² Omerhodžić, S., *Finansijski menadžment*, Harfo-Graf, Tuzla, 2007., str. 626.

¹³ <http://web.efzg.hr/RePEc/pdf/Clanak%2006-13.pdf>

pristup, (16.12.2010.)

TRŽIŠTE KAPITALA U BiH

2. Kontinentalni model pridaje manje značaja finansijskim tržištima i finansijskim instrumentima, što za posljedicu ima veću ulogu za banke, koje su ključne finansijske institucije sustava. U kontinentalnom sustavu, banke su univerzalnog tipa – finansijski supermarketi koji nude cijeli dijapazon usluga, uključujući usluge finansijskog tržišta (emitiranje i prodaju vrijednosnih papira, financiranje i finansijsko upravljanje).

Financijski sustav BiH generalno slijedi kontinentalni model, u kom banke imaju vodeću ulogu i u kom su finansijska tržišta i instrumenti manje razvijeni. Financijsko tržište BiH ima tržište kapitala, ali nema razvijeno tržište novca. Instrumenti finansijskog tržišta su relativno nerazvijeni (bez ijednog inovativnog instrumenta).

Tržište kapitala BiH je organizirano i regulirano na dva tržišta kapitala, od kojih je jedno u Federaciji BiH, a drugo u RS. Vrijednosnim papirima se također trguje na dvije burze - berze, SASE (Sarajevska berza) i BLSE (Banjalučka berza).

Između 2008. i 2013., bankarstvo će nesumnjivo održati svoju vodeću poziciju u finansijskom sektoru BiH i ekonomskom razvoju. Tržišta kapitala mogu ponuditi preduzećima i drugim ekonomskim akterima alternativu za financiranje i investicije. Ekonomski razvoj i finansijsko produbljivanje će ići zajedno s većim finansijskim tokovima kroz tržišta kapitala. Tomu će značajno pomoći konačno rješenje vezano za finansijski paket: prestrukturiranje, bolje korporativno upravljanje, bolji institucijski okvir i bolja regulatorna supervizija, s jedne strane, i razvoj vođen konvergencijom (tj. orijentiran ekonomskim pristupanjem u EU) kao i dolaskom stranih investitora.¹⁴

2.1. Vrste finansijskih instrumenata u BiH

Dionice su kod nas dominantni vrijednosni papiri, zahvaljujući procesu privatizacije, koji je kao rezultat, tražio upravo tu vrstu vrijednosnih papira. Osnovna karakteristika ovih dionica je izražena u njihovom slabom kvalitetu. Na tržištu kapitala Republike Srpske (RS) se već duže vremena emitiraju dugoročne obveznice, za razliku od tržišta kapitala u F BiH, gdje su se obveznice počele emitirati u skorije vrijeme.

Sarajevska kompanija ASA Prevent prva se u Federaciji BiH pojavila s vlastitom emisijom korporativnih obveznica: za samo četiri dana uspjela je prodati preko 70% emitiranih obveznica. Ukupno je emitirano 300.000 obveznica. Na ovaj način, kompanija je prikupila kapital u iznosu od 1,8 miliona KM, što je,

¹⁴ <http://www.cbbh.ba/index.php?id=673&lang=hr>

pristup, (17.12.2010.)

imajući u vidu ukupne ekonomske trendove, iznenađujuće dobar rezultat. Emitirane obveznice na naplatu dospijevaju nakon tri godine, uz kamatnu stopu od 6% na godišnjem nivou.

Na ovaj način, ASA Prevent je došla do značajnog kapitala, ali po uvjetima koji su neuporedivo povoljniji od uvjeta komercijalnih banaka, jer je trenutna cijena kapitala (kamata) kod komercijalnih banaka skoro dva puta veća. Kupci korporativnih obveznica prošli su bolje nego da su novac držali u bankama: kamata na korporativne obveznice ASA Preventa iznosi 6%, a maksimalna kamata na štedne depozite u komercijalnim bankama iznosi 4%. Republika Srpska krenula je znatno ranije s emitiranjem obveznica, no riječ je o komunalnim obveznicama koje emitiraju općine, a koje skoro isključivo kupuje Razvojna banka Republike Srpske. U slučaju ASA Preventa, riječ o prvoj emisiji korporativnih obveznica otvorenog tipa, čiji su kupci privatni investitori - privatne osiguravajuće kuće, komercijalne banke, investicijski fondovi, pa čak i građani. Na ovaj način probijen je led federalnog tržišta vrijednosnih papira, što će sasvim izvjesno umnogome dinamizirati ukupne financijske tokove u državi.¹⁵

U januaru 2008., na Banjalučkoj berzi je počelo trgovanje prvim obveznicama Republike Srpske nominalne vrijednosti oko 1.700.000 KM ili oko 800.000 eura. Iako je riječ o malom iznosu, to predstavlja velik, čak i povijesni događaj, jer je riječ o prvim dužničkim vrijednosnim papirima koje emitira jedna teritorijalno-upravna organizacija u BiH. Riječ je o emisiji 1.732.962 obveznice pojedinačne nominalne vrijednosti od jedne marke po osnovi neizmirenih obaveza proračunskih korisnika Republike Srpske prema 232 dobavljača nastalih do 31.12.2002. godine sa stanjem do 31.7.2009. godine. Fiksna kamatna stopa na te obveznice je 1,5% uz rok otplate od 15 godina i grace period od pet godina, što znači da će se u tom razdoblju primati kamata na ukupan dug, a poslije toga jednaki dijelovi glavnice i proporcionalni dio kamate.¹⁶

U maju 2008., NLB Tuzlanska banka je uspješno završila prvu emisiju obveznica u ukupnom iznosu od 5.000.000 KM. To je, ne samo, prva emisija obveznica Banke, nego i prva emisija ove vrste vrijednosnih papira na prostoru F BiH. Upisano je i prodato 50.000 obveznica, nominalne vrijednosti 100 KM. Kamatna stopa je fiksna i iznosi 5,75% na godišnjem nivou, a rok dospeljeća 3 godine. Obveznice NLB Tuzlanske banke su diskontirani dugoročni vrijednosni papiri, koje je Banka prodavala po nižoj cijeni od nominalne. Prvog dana emisije cijena je bila 84,5588 KM, a nakon dospeljeća, vlasnicima će se obveznice isplaćivati po nominalnoj cijeni i sa njima će se moći trgovati na Sarajevskoj berzi po diskontiranoj kamatnoj stopi.

¹⁵ http://www.bh-news.com/index.php?option=com_content&view=article&id=543:prve-korporativne-obveznice-na-tritu-bih&catid=3:ekonomija&Itemid=5 pristup, (21.12.2010.)

¹⁶ http://www.poslovni-informator.com/index.php?option=com_content&task=view&id=4935&Itemid=229 pristup, (19.12.2010.)

Obveznice ove emisije glase na ime, emitirane su u nematerijaliziranom obliku i registrirane u Registru vrijednosnih papira Federacije BiH. Upis obveznica, koji je počeo 01.02.2008. godine, obavljao se u svim poslovnica NLB Tuzlanske banke, a pravo kupovine imala su sva pravna i fizička lica, koja su domaći i strani državljani.¹⁷

Vlada F BiH je 21.10.2009. godine donijela Odluku o emisiji obveznica za izmirenje obaveza po osnovu verificiranih računa stare devizne štednje. Registar vrijednosnih papira u F BiH je dana 29.12.2009. godine izvršio registraciju, tako da je od 11.01. 2010. godine ovim obveznicama moguće trgovati na Sarajevskoj berzi – burzi (SASE). Tim povodom je od izuzetne važnosti da su vlasnici obveznica upoznati sa pojmom dužničkih vrijednosnih papira – obveznica i modalitetima njihove prodaje.

Emitent tj. Federacija Bosne i Hercegovine je obavezna vlasniku obveznica, prema utvrđenom otplatnom planu, na datume dospijeca isplaćivati glavnici (tj. ukupan iznos stare devizne štednje, bez bilo kakvih odbitaka) jedanput godišnje, kao i kamatu u polugodišnjim intervalima. Godišnja kamatna stopa na obveznice stare devizne štednje od momenta emisije pa do njenog dospijeca je 2,5%, a nominalna vrijednost jedne obveznice je 1 KM.

Emisija obveznica po osnovu verificirane stare devizne štednje emitirana je u 6 serija – A, B, C, D, E i F. Zavisno od iznosa verificirane štednje, vlasnici posjeduju obveznice svih ili samo nekih od ovih serija. Serija “A” je dospjela 31.12.2009. godine, što znači da je vlasnicima ove serije obveznica dug isplaćen.

Na Sarajevskoj berzi – burzi se trguje po tzv. čistoj cijeni obveznice, tj. cijeni koja ne uključuje kamate koje su od dana zadnje isplate kamate obračunate na predmetnim obveznicama. Međutim, kupac obveznice je obavezan uplatiti pored čiste cijene obveznica na tržištu i obračunate kamate – bez toga, obveznice se neće prenijeti u njegovo vlasništvo, za šta se brinu Registar vrijednosnih papira i banke depozitari.

Cijena se također ne određuje od strane neke institucije, nego odnosom ponude i potražnje na tržištu. Također je važno napomenuti da prodavci učestvuju u formiranju cijene na tržištu, isto tako kao i kupci. Inače, cijena obveznica se izražava u procentima od nominalne vrijednosti, tj. pune vrijednosti koju će vlasnik obveznice dobiti na dan dospijeca obveznice.¹⁸

Općina Tuzla je prva u F BiH koja planira izdavati municipalne obveznice i tako financirati neke od kapitalnih projekata kakvi su nogometni stadion sa

¹⁷ http://www.nlbuzlanskabanka.ba/Pages/News.aspx?nid=jG9NKU9DxRV5vKDhs2fg=&t=Uspje%C5%A1no_zavr%C5%A1ena_prva_emisija_obveznica_u_F_BIH pristup, (17.12.2010.)

¹⁸ http://www.sase.ba/uploads/Obavjestenje_Vlasnicima_Obeznicna_Stare_Devizne_Stednje.pdf pristup, (17.12.2010.)

20.000 pokrivenih sjedišta, zatvoreno slano jezero sa wellness-uslugama koje će zimi biti grijano, tehnološki park u samom centru Tuzle, gradska kuća sa multifunkcionalnom dvoranom. Koji od ovih projekata će se financirati obveznicama, još uvijek se ne zna. Municipalnim obveznicama će se trgovati na Sarajevskoj berzi, koja je ove obveznice do sada predstavila u desetinama općina.¹⁹

2.2. Trgovanje na Sarajevskoj berzi

Sarajevska berza (berza vrijednosnih papira d.d.) osnovana je 13. 09. 2001. godine kao dioničko društvo od strane osam brokerskih kuća:²⁰

- "BIFIM" d.d. Bihać,
- "FIMA Int." d.o.o. Sarajevo,
- "VGT-BROKER" d.d. Visoko,
- "CENTRAL BROKER HAUSE & GROUP" d.d. Sarajevo,
- "BS-BROKER" d.d. Sarajevo,
- "BOND INVEST" d.o.o. Mostar,
- "eBROKERS" d.o.o. Sarajevo,
- "CREDOS" d.o.o. Sarajevo.

Tržište Sarajevske berze organizirano je na tri segmenta, na kojem se trguje po posebnim pravilima:²¹

- *Zvanična kotacija* – segment tržišta gdje se trguje dionicama najrespektabilnijih domaćih emitenata;
- *Kotacija fondova* – segment rezerviran za investicijske fondove, a uvrštenje ovih emitenata je propisano zakonom i propisima Komisije za vrijednosne papire;
- *Slobodno tržište* – segment tržišta na kojem su uvjeti prijema najbliži. Da bi se trgovalo na Slobodnom tržištu, dovoljno je da brokerska kuća ili emitent sam postavi zahtjev za uvrštenje.

Na SASE se koriste dva algoritma (načina) trgovine:²²

- *aukcijski* i
- *kontinuirani* (MFTS - Multi-Fixing Time Schedule).

Niskolikvidnim dionicama se trguje aukcijskim načinom trgovine. Osnova ove vrste trgovine je da se svi nalozi sakupljaju u knjizi naloga do određenog

¹⁹ <http://www.internovine.com/index.php/bilten-kantonalne-privredne-komore-tuzla/105-bilten-kantonalne-privredne-komore-tuzla-/2760-tuzla-prva-u-fbih-izdaje-obveznice> pristup, (21.12.2010.)

²⁰ http://bs.wikipedia.org/wiki/Sarajevska_berza pristup, (21.12.2010.)

²¹ Omerhodžić S., *Finansijska tržišta i institucije*, Harfo-Graf, Tuzla, 2008., str. 313.

²² <http://www.sase.ba/DesktopDefault.aspx?tabid=20> pristup, (13.12.2010.)

momenta – momenta aukcije. Nalozi se ne izvršavaju i pored mogućeg poklapanja cijena pojedinih naloga. Na ovaj način se tržištu obezbjeđuje veći nivo informacija. Osnovni cilj ove koncentracije naloga jeste da se smanji informaciona asimetrija, koja je kod niskolikvidnih dionica veoma izražena. Karakteristika aukcijske trgovine je činjenica da se sve transakcije obavljaju po cijeni aukcije. Cijenu aukcije BTS (*berzanski trgovinski indeks*) određuje kao onu po kojoj će se trgovati sa najviše dionica, što ne mora značiti po najvišoj ili najnižoj cijeni iz knjige naloga. Emitentima sa Sekundarnog Slobodnog Tržišta (SST) i Tržišta sa emitentima u stečaju se trguje aukcijskim načinom trgovine, s tim da se aukcija na SST-u organizuje dva puta po danu trgovine.

Kod MFTS rasporeda, transakcije se sklapaju automatski čim se kupovni i prodajni nalog poklope u cijeni, tako da jedan vrijednosni papir može imati više cijena u toku dana. Zvanični kurs je ponderirani prosjek svih zaključenih transakcija za taj dan sa izuzetkom aplikacija (transakcije unutar iste brokerske kuće). Ovim rasporedom se trguje dionicama emitenata na Kotaciji i Primarnom slobodnom tržištu.

Kojim načinom će se trgovati pojedinim simbolom određeno je likvidnošću tih dionica. Likvidnost se, u ovom kontekstu, ne odnosi na finansijsku likvidnost kompanije, nego na likvidnost dionica. Definicija likvidnosti jednog simbola ili tržišta generalno je dosta apstraktno. Veća likvidnost podrazumijeva čestu (svakodnevnu) trgovinu predmetnim dionicama, uz male oscilacije cijena i postojanje duboke knjige naloga. Niska likvidnost sa druge strane je karakterizirana malim intenzitetom trgovine, uz velike oscilacije cijena dionica i mali broj naloga u knjizi naloga simbola.

Na SASE postoji tri berzanska indeksa i to:

- a) BIFX (engl. *Bosnian Investment Fund Index*),
- b) SASX-10 i
- c) SASX-30.

a) Berzanski indeks BIFX

BIFX je benchmark indeks Sarajevske berze – burze vrijednosnih papira koji prati kretanje cijena investicionih fondova (bivših privatizacionih fondova – PIF-ova) uvrštenih na tržište SASE. BIFX je cjenovni, ponderirani indeks, pri čemu se kao ponder koristi tržišna kapitalizacija fondova. Maksimalno učešće pojedinog fonda nije ograničeno. Bazni datum indeksa je 28.05.2002. godine. Bazna vrijednost koju je indeks tada imao iznosila je 1.000,00 indeksnih poena.²³

²³ <http://www.sase.ba/DesktopDefault.aspx?tabid=28>

b) Berzanski indeks SASX-10

SASX-10 je benchmark indeks Sarajevske berze – burze vrijednosnih papira koji prati kretanje cijena prvih 10 kompanija na tržištu (izuzimajući investicijske fondove) mjereno po tržišnoj kapitalizaciji i frekvenciji trgovanja. Ovaj indeks nije ograničen samo na jedan tržišni segment; u njegov sastav mogu biti uvršteni kako emitenti sa Kotacije, tako i sa Slobodnog tržišta. SASX-10 je cjenovni, ponderirani indeks, pri čemu se kao ponder koristi tržišna kapitalizacija emitenta. Maksimalno učešće pojedinog emitenta ograničeno je na 20%. Bazni datum indeksa je 31.12.2004.godine. Bazna vrijednost koju je indeks tada imao iznosi 1.000,00 indeksnih poena.

c) Berzanski indeks SASX-30

SASX-30 je cjenovni indeks (*price index*) tj. isplaćene dividende indeksa se ne uzimaju u obzir prilikom kalkulacije indeksa. To je, također, benchmark indeks, koji ima za cilj investitorima i analitičarima omogućiti ocjenu generalnog kretanja na najlikvidnijem dijelu Slobodnog tržišta Sarajevske berze – burze vrijednosnih papira. SASX-30 je neponderirani (*equally weighted*) indeks, u kojem svaki od učesnika ima identičan uticaj na kretanje indeksa, bez obzira na tržišnu kapitalizaciju pojedinog emitenta. Indeks SASX-30 može imati maksimalno 30 kompanija u svom sastavu, a u slučaju da je broj kompanija na (Primarnom Slobodnom Tržištu) PST-u manji, i indeks može imati manji broj kompanija.²⁴

Obzirom da tržište kapitala nije razvijeno i da postoji mali broj preduzeća koje izdaju vrijednosne papire i potražnja za tim vrijednosnim papirima je veoma mala. S toga se na Sarajevskoj berzi ostvari promet između 200.000 i 500.000 KM. Npr. na dan 13. 01. 2011. godine ostvaren je ukupan promet od 231.234,14 KM. U sklopu 48 transakcija ukupno je prometovano 32.587 vrijednosnih papira.²⁵ Njačešći emitenti koji se pojavljuju na kotacionoj listi i čijim vrijednosnim papirima se najčešće trguje su: Bosnalijek d.d. Sarajevo, Energoinvest d.d. Sarajevo, Bh Telecom d.d. Sarajevo, Fabrika Duhana Sarajvevo, ZIF Herbos Fond d.d., JP HT d.d. Mostar, Sanitex d.d. Velika Kladuša, Solana d.d. Tuzla, ZRAK d.d. Sarajevo, BNT TAD d.d. Novi Travnik, Sarajevska pivara d.d. Sarajevo, *etc.*

Sarajevska berza ostvarila je ukupan promet u 2010. godini od 108,5 miliona KM, upola manje nego u godini prije, što je dovelo do toga da prvi put ima manji godišnji promet od Banjalučke berze. Od 108,5 miliona ostvarenog prometa u prošloj godini, na redovan promet dionicama otpada oko 60,8 miliona,

²⁴ <http://www.sase.ba/DesktopDefault.aspx?tabid=277>

pristup, (14.12.2010.)

²⁵ <http://www.seebiz.net/financije/berzni-izvjestaji/sase-izvjestaj-sa-trgovanja-1312011>
pristup, (14.01.2011.)

promet obveznicama iznosio je 26,3 miliona KM, dok ostalo čine javne ponude, vanredne i posebne aukcije, te vanberzanska trgovina. Svi indeksi zabilježili gubitak vrijednosti – BIFX je pao za 17,31%, SASX-30 za 15,61% i SASX-10 za 10,35%. To je mnogo lošije nego na berzama u okruženju s obzirom na to da je glavni indeks Zagrebačke burze CROBEX u 2010. godini porastao za 5,33%, dok je indeks Beogradske berze Belex15 pao za 1,81%.

2.3. Trgovanje na Banjalučkoj berzi

Službeno tržište Banjalučke berze počelo se razvijati početkom 2003. godine, kada su uvrštene dionice 13 privatizacijskih investicijskih fondova. Dionice Rafinerije ulja Modriča, prvog preduzeća na službenom tržištu u Bosni i Hercegovini, uvrštene su u oktobru iste godine. Iduće godine službeno tržište je prošireno dionicama Telekomu Srpske i Razvojne banke. Danas se na službenom tržištu nalazi 38 dionica preduzeća, banaka i osiguravajućih društava i 14 dionica investicijskih fondova. Pored toga, investitori su dobili mogućnost da ulažu i u 12 obveznica koje su izdali Republika Srpska, općine, preduzeća i banke.²⁶

Vrijednosni papiri na Banjalučkoj berzi se uvrštavaju na sljedeća berzanska tržišta:

- *službeno berzansko tržište* (berzanska kotacija) obuhvata segmente: dionice – lista A, dionice – lista B, zatvoreni investicioni fondovi i PIF-ovi, otvoreni investicioni fondovi, obveznice i ostale dužničke vrijednosne papire i
- *slobodno berzansko tržište* obuhvata sljedeće segmente: dionice, zatvoreni investicioni fond, otvoreni investicioni fond, obveznice i ostale dužničke vrijednosne papire.

Postoji više indeksa BLSE. Neki od njih su:

- a) BIRS - *Berzanski Indeks Republike Srpske*,
- b) FIRS - *Indeks preduzeća Elektroprivrede RS* i
- c) ERS10 - *Indeks investicionih fondova RS*.

a) Berzanski indeks BIRS

Karakteristike BIRS-a:

- U BIRS mogu biti uvrštene dionice od 5 do 30 emitenata;
- BIRS je težinski indeks, što znači da je učešće pojedinih dionica u BIRS-u određeno tržišnom kapitalizacijom tog emitenta;
- maksimalno učešće pojedinog emitenta u BIRS-u ili više povezanih emitenata na dan formiranja i revizije je ograničeno na 20%;
- BIRS je cjenovni (price index) i ne uključuje isplatu dividende u novcu.

²⁶ <http://www.blberza.com/v2/Pages/indexlist.aspx>

pristup, (12.12.2010.)

b) Berzanski indeks ERS10

Sastav indeksa preduzeća Elektroprivrede Republike Srpske (ERS10):

- U ERS10 mogu biti uvrštene dionice preduzeća iz sistema Elektroprivrede Republike Srpske koje se bave proizvodnjom i distribucijom električne energije.
- U ERS10 je uvršteno 10 preduzeća, od čega 5 preduzeća za distribuciju električne energije, 3 hidroelektrane i 2 rudnika i termoelektrana.

ERS10 je težinski indeks, što znači da je učešće pojedinih dionica u ERS10 određeno tržišnom kapitalizacijom tog emitenta. On je, također, i cjenovni (*price index*) i ne uključuje isplatu dividende u novcu.

c) Berzanski indeks FIRS

Karakteristike FIRS-a:

- FIRS Indeks je cjenovni (*price indeks*) i ne uključuje dividende.
- FIRS Indeks je težinski indeks, što znači da je učešće pojedinih dionica u indeksu određeno tržišnom kapitalizacijom tog investicijskog fonda.

U FIRS mogu biti uvrštene dionice investicijskih fondova u skladu sa uvjetima za uvrštenje dionica u FIRS. Broj investicijskih fondova čije dionice ulaze u sastav FIRS-a zavisi od broja investicijskih fondova čije su dionice uvrštene na službeno berzansko tržište i ispunjenju uvjeta za uvrštenje dionica u FIRS. Od 01. 08. 2004. godine u sastav FIRS uvrštene su dionice 13 investicinih fondova.

Uvjeti za uvrštavanje dionica u sastav FIRS-a:

- da su dionice investicijskog fonda uvrštene na službeno berzansko tržište najkraće 6 mjeseci;
- da postoji tržišna cijena dionica investicijskog fonda najmanje mjesec dana prije uvrštenja dionica fonda u FIRS-u.

Pored navedenih postoji još nekoliko tipova indeksa, između ostalih su i:²⁷

- GIRS - *Indeks građevinskog sektora RS*,
- MIRS - *Indeks metalnog sektora RS* i
- RS FIN - *Indeks finansijskog sektora RS*.

Na dan 13. 01. 2011. na Banjalučkoj berzi ostvaren je promet od 366.779,40 KM, kroz 81 transakciju. Vrijednost BIRS indeksa se smanjila za -0,99% i iznosi 952,81 poena. Vrijednost FIRS indeksa se smanjila za -1,26% i iznosi 1.532,55 poena.

²⁷ <http://www.blberza.com/v2/Pages/default.aspx>

pristup, (12.12.2010.)

Od dionica na službenom berzanskom tržištu lista B, najveći promet je ostvaren sa dionicama Tržnica a.d. Banja Luka, a trgovalo se u iznosu od 60.448,50 KM, po prosječnoj cijeni od 1,50 KM. Od obveznica najviše se trgovalo sa obveznicama Republika Srpska - izmirenje ratne štete 2 u vrijednosti od 24.156,89 KM. Prosječna cijena ovih obveznica ostvarila je rast od 3,59%.

Godina	SASE	BLSE
2008.	477	275
2009.	219	180,4
2010.	108,5	167

Tabela 2. *Usporedba ukupnog godišnjeg prometa Sarajevske i Banjalučke berze – burze u milionima KM²⁸*

Najčešći emitenti, čiji se vrijednosni papiri pojavljuju na kotacionoj listi, na Banjalučkoj berzi su: Tržnica a.d. Banja Luka, Poslovna zona a.d. Banja Luka, UnicreditBank a.d. Banja Luka, Intal a.d. Milići, Industrijske plantaže a.d. Banja Luka, ZIF Kristal invest fond a. d. Banja Luka, Krajinalijek a.d. Banja Luka, Čajevac Company a.d. Šipovo, Nestro Petrol a.d. Banja Luka, Republika Srpska i mnogi drugi.

2.5. Trgovina van berze

Tržišnim materijalom se može trgovati i van berze (vanberzanska trgovina). Vanberzansko poslovanje ili OTC tržište (engl. *Over The Counter* – tržište preko šaltera) nije formalizirano kao organizirano tržište, a sudionici se mogu štititi od nepravilnosti raznim ugovorima, internim limitima i slično.

OTC nije berza u pravom smislu. Termin potiče iz 1870. godine, kada su u USA prodavane dionice na šalterima banaka. Radi se o tržištima koje organizira grupa velikih banaka ili brokersko-dilerskih društava. Ne dodiruje se berza, nego učesnici trguju direktno jedan sa drugim, najčešće putem telefona ili kompjuterskih linkova. Na OTC tržištima se ne vrši registracija kompanija već se samo obavlja kupoprodaja robe i instrumenata koji nisu registrirani ni na jednoj berzi. Ove robe odnosno papiri nisu uključeni u Centralni registar vrijednosnih papira, niti imaju račune u Cliering House. Novčana i spot devizna tržišta funkcioniraju isključivo kao OTC tržišta u poslovnoj mreži financijskih brokera i dilera. Na vanberzanskom tržištu, na Sarajevskoj berzi, na dan 13. 01. 2011. obavljena je transakcija dionicama emitenta: - Energoinvest-TDS d.d. Sarajevo. U okviru jedne transakcije prometovane su 14.774 dionice u vrijednosti 66.483,00 KM.

²⁸ <http://www.seebiz.net/financije/berzni-izvjestaji/sase-prvi-put-ostvarila-manji-godisnji-promet-od-banjalučke-berze> pristup, (13.01.2011.)

Vanberzanska trgovina može biti regulirana (svi ugovori o prodaji koji glase na tržišni materijal i koji su zaključeni izvan berzanskog pulta između brokera na način i pod uslovima utvrđenim pravilima berze). Na OTC tržištu USA trguje se sa 30.000 do 40.000 različitih dionica.

Obično se brokeri unutar ove mreže specijaliziraju odnosno “stvaraju tržište” za trgovanje jednom ili više dionica. Zato ih zovu i *market makers*. Najveći broj trgovina na OTC tržištu obavlja se putem telefona. Od 1971. godine brokeri i dileri koji posluju na OTC tržištima upotrebljavaju elektronski sustav kotacije NASDAQ (engl. *National Association of Securities Dealers Automated Quotation System*). NASDAQ predstavlja kompjutorski sustav koji pokazuje trenutne kotacije dionica kojima se trguje, na terminalu koji se nalazi u uredu svakog člana.

Market maker - diler je trgovac koji ima zadatak da kod određenih dionica osigurava konstantnu ponudu za kupovinu i prodaju. On to radi kroz objavu *bid-a* (ponude za kupovinu dionica) i *ask-a* (ponude za prodaju dionica). Raspon između *bid-a* i *ask-a* naziva se *bid-ask-spread* i predstavlja motiv market-makera da preuzima ovu obavezu. Što je likvidnost papira manja i što je informaciona asimetričnost učesnika na tržištu veća ovaj raspon se proširuje. Na SASE se ne trguje pomoću market-makera nego pomoću knjige naloga.

ZAKLJUČAK

Vrijednosni papiri su najznačajniji instrumenti na tržištu kapitala. Ti vrijednosni papiri su obveznice i dionice. Razlika između njih jeste u tome što obveznice pripadaju dužničkim, a dionice vlasničkim vrijednosnim papirima. Bitna razlika, također, je i to, što dionice nemaju rok dospijeca, dok obveznice imaju. Kada je riječ o prinosu, obveznice su sigurniji vrijednosni papiri, za razliku od dionica, koje su rizičnije. S obzirom da su obveznice instrumenti duga, one mogu imati povoljniju kamatnu stopu u odnosu na kamatnu stopu bankarskih kredita. Time postaju pogodniji izvor financiranja. Kada su u pitanju dionice, preduzeće postaje manje ovisno o tržištu novca, bankama i monetarno kreditnoj politici. Iz prethodno navedenog, možemo zaključiti da su i dionice, iako skup, ipak čest izvor financiranja preduzeća.

Slično kao i kod nacionalnog tržišta kapitala, tako i na međunardnom dolaži do preliivanja suficita u kapitalu jednih zemalja za pokrivanje deficita drugih zemalja, u cilju ostvarivanja razvojnog procesa. Umjesto pojedinaca, na ovom tržištu se, kao učesnici, pojavljuju: države, multinacionalne kompanije i velike svjetske organizacije.

Ako se osvrnemo na tržište kapitala u BiH, možemo doći do niza zaključaka. Zbog poslijeratnog stanja, neuspjele privatizacije, teške ekonomske

situacije, tržište kapitala se nije uspjelo dovoljno razviti kao što je u drugim naprednijim zemljama. Iako postoje vrijednosni papiri, kojima se trguje na tržištu kapitala BiH, nailazimo na određene prepreke u podijeljenosti države na entitete, političkoj nestabilnosti, nepostojanju jedinstvene zakonske regulative za Sarajevsku (SASE) i Banjalučku (BLSE) berzu – burzu. Unatoč navedenim uzrocima vezanim za nerazvijenost u našoj zemlji, tržište kapitala, ipak, pokazuje tendenciju rasta.

ГРЯДОВРН

HISTORIA

Pregled historiografije o Tuzli za osmanski period

Sažetak: U radu je dat pregled dosadašnje historiografije koja se direktno ili indirektno bavi pitanjem historije Tuzle u osmanskom periodu. Ukazano je i na različite izvore koji su značajni za proučavanje Tuzle u vrijeme Osmanlija. Historiografija je prikazana kroz tri tematske cjeline. Jedan dio se odnosi na literaturu i izvore koji govore o političkim prilikama u Tuzli tokom osmanske vladavine, drugi na kulturna, obrazovna i vjerska pitanja i treći je historiografija o procesu razvoja Tuzle. Za svako navedeno pitanje, autor je dao ocjenu stepena istraženosti te probleme sa kojima su se historičari susretali u istraživanju. Nedovoljni sistemski poticaj istraživanja historije Bosne i Hercegovine predstavlja glavnu prepreku daljeg razvoja historiografije, čime je nova spoznaja o historiji Tuzle svedena na uske okvire.

Ključne riječi: historiografija, Tuzla, osmanski period, literatura, historijski izvori, osmanski dokumenti, sidžili, berati, bujuruldije, defteri, memoari, vakufi, vakufname, arhivi, građa.

Uvodne napomene

Poznavati domete historiografije za određeno pitanje je važno zbog toga što to predstavlja prvu fazu historijskog istraživanja na osnovu čega se utvrđuje stepen istraženosti nekog pitanja, informira o korištenim objavljenim i neobjavljenim historijskim izvorima, provenijenciji izvora, dostupnosti, njihovom značaju, kao i o značaju korištene literature. Historiografija o Tuzli za osmanski period se generalno može podijeliti na primarnu (koja se dijeli na opću i posebnu), te sekundarnu literaturu. Pod pojmom primarna literatura ovdje se podrazumijevaju svi radovi kojima je primarni cilj proučavanje Tuzle. Literatura kojoj nije cilj isključivo proučavanje Tuzle, ali se bavi nekim drugim pitanjima u okviru kojih se spominje tuzlansko područje, može se smatrati sekundarnom literaturom. Ona služi kao dopuna primarnoj literaturi. Primarna i sekundarna literatura mogu biti istraživačkog i neistraživačkog tipa, u zavisnosti je li i u kojoj mjeri primijenjen

naučni aparat. Sekundarna literatura je primarna za pitanja kojima se konkretno bavi. Uzet ćemo primjer Tuzlanske kapetanije, koja u primarnoj literaturi nije obrađivana. Stoga je, kao dopuna proučavanju ovog pitanja, nezaobilazna monografija Kreševljakovića *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, koja je ujedno primarna literatura za pitanje kapetanija u Bosanskom ejaletu.¹ No, kao takva, u ovom slučaju ona se može svrstati u sekundarnu literaturu, jer joj nije primarni cilj proučavanje samo Tuzlanske kapetanije.

O historiji Tuzle u osmanskome periodu nije napisano ni jedno sintetičko djelo na osnovu kojeg bi se događaji mogli pratiti hronološkim putem, a u kojem bi bili obuhvaćeni različiti aspekti društvenog, kulturnog, privrednog i političkog života Tuzle. Istina, bilo je pokušaja takvog prikaza ali su ti radovi ostali u uskim okvirima jer nije u cijelosti primijenjen naučni aparat. Nastali su prvenstveno sažimanjem dosadašnjih istraživanja. To su djela Dragiše Trifkovića,² Džemala Ćilimkovića,³ Ambrozije Benkovića⁴, Velička Bojovića⁵ i Šefkije Mutevelića.⁶

Do sada je jedinu studiju Tuzle (ali samo za XVI stoljeće) za osmanski period objavio Adem Handžić na osnovu izvora osmanske provenijencije prvog reda.⁷ Promatrajući osmanski period Tuzle u cjelini, za XVII i XVIII stoljeće imamo najmanje napisanih radova. Osim literature općeg tipa, postoji i literatura posebnog tipa koja se fokusira na istraživanje određenog pitanja iz prošlosti Tuzle. Tako su nastali radovi koji tretiraju problematiku proučavanja privrednih,

¹ Kreševljaković je prema raspoloživim izvorima opisao 58 kapetanija u Bosanskom ejaletu. Rad je podijelio na opći i posebni dio. Tuzlanska kapetanija je obrađena na 6 stranica. Više: Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1953., str. 204-210.

² Dragiša Trifković je pokušao dati opći presjek značajnih događaja, ali i pružiti čitaocima informacije o svim značajnim ličnostima Tuzle. Autor se jednim dijelom koristio izvorima, ali u radu nisu navedeni. Kako je autor istakao, "Tuzlanski vremeplov plod je dugogodišnjeg skupljanja fotografija, crteža, razglednica i pisama koji se odnose na Tuzlu i okolinu od najstarijih dana do našeg vremena". Dragiša Trifković, *Tuzlanski vremeplov, I, II, III, IV, V*, Tuzla 1981, 1988, 1990, 1997.

³ Džemal Ćilimković se za razliku od Trifkovića fokusirao samo na historiju Tuzle u osmanskome periodu. Djelo nije istraživačkog tipa, jer je najvećim dijelom nastalo na osnovu literature. Kako je istakao, autor je jednim dijelom koristio historijske izvore, ali ih nije bilježio u napomenama. Džemal Ćilimković, *Tuzla u osmansko doba*, Tuzla 1996.

⁴ Ambrozije Benković, *Tuzlansko područje negda i sada (s posebnim osvrtom na vjerske prilike)*, Đakovo 1971. (dalje: A. Benković, *Tuzlansko područje*).

⁵ Bojović Veličko, *Tuzla i njena okolina*, Tuzla 1937.

⁶ Šefkija Mutevelić, *Tuzlanske historijske minijature: historijski zapisi o Tuzli i okolini od prahistorije do kraja osmanske vladavine*, Tuzla 2005.

⁷ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, str. 7 (dalje: A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*). O ovom djelu Ahmed S. Aličić je napisao: "To je zaista analitička studija o tom gradu i njegovoj okolini. Takvu studiju nema ni jedan drugi grad u Bosni". Handžić je koristio neobjavljene izvore osmanske provenijencije: deftere, sidžile i vakufname.

kulturnih, vjerskih, političkih i drugih pitanja iz historije Tuzle. Iako na prvi pogled imamo dosta radova koji tretiraju osmanski period Tuzle, radovi nisu jednakog kvaliteta jer je samo mali broj pisan na naučnoj osnovi uz korištenje izvora prvog reda i rezultata dotadašnjih istraživanja o određenim pitanjima.⁸

Historiografska zastupljenost Tuzle u osmanskome periodu

Kao što je naprijed kazano, historija Tuzle i njene okoline u vrijeme osmanske vladavine, još uvijek nije u dovoljnoj mjeri istražena, a uzroci za to stanje su različiti. Jedan od njih jeste relativno mali broj historičara osmanista i orijentalista koji su se uopće bavili problematikom historije Bosne i Hercegovine (BiH) u osmanskome periodu. Stoga je Avdo Sućeska konstatirao da je “(...) osmansko-turski period istorije južnoslavenskih naroda, pa i naroda Bosne i Hercegovine, zadugo bio najmanje izučavan.”⁹

Zbog velikog vremenskog okvira izučavanja historije BiH u osmanskome periodu, historičari su istraživanja usmjeravali ka neistraženim općim pitanjima, što je za posljedicu imalo slabiji interes za lokalnu historiju. Najviše istraživačkih radova lokalnog karaktera za osmanski period je napisano za Sarajevo, Banja Luku i Travnik, budući da su bili glavni privredni centri Bosanskog ejaleta.¹⁰ Za ta istraživanja su svakako zaslužne institucije u Sarajevu koje su čuvalе osmansku građu i u kojima su se proučavali historijski izvori za osmanski period. Najznačajnije takve institucije su Orijentalni institut u Sarajevu, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANU BiH) u Sarajevu, Filozofski fakultet u Sarajevu, Institut za istoriju u Sarajevu i Istorijsko društvo Bosne i Hercegovine u Sarajevu.¹¹ Ovdje se može primijetiti da su sve institucije bile smještene u Sarajevu, pa je i to dodatni razlog zašto se manje koristila građa sa prostora Sjeveroistočne Bosne.

Uzrok slabijeg proučavanja historije Tuzle u osmanskome periodu može biti i slabija dostupnost historijskih izvora jer postoji još uvijek nepoznati broj neobjavljenih historijskih izvora čiji se originali nalaze u Republici Turskoj (u

⁸ Sead Selimović, “Izučavanje lokalne historije Tuzle i njene okoline u 19. stoljeću”, *Saznanja – Časopis za historiju*, Tuzla 2005, str. 123.

⁹ Avdo Sućeska, “Osnovni rezultati poslijeratne bosanskohercegovačke istoriografije o osmansko-turskom periodu i njeni dalji zadaci”, *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, *Knjiga XII*, Sarajevo 1983, str. 37. (dalje: A.Sućeska, *Osnovni rezultati poslijeratne BiH historiografije*)

¹⁰ A. Sućeska, *Osnovni rezultati poslijeratne BiH historiografije*, str. 50.

¹¹ Orijentalni institut osnovan 1950. godine na inicijativu Branislava Đurđeva; Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANU BiH) nastala je iz Naučnog društva koje je utemeljeno 1951; Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu osnovan je 1950; Institut za istoriju je počeo sa radom početkom 1959; Istorijsko društvo Bosne i Hercegovine osnovano 1947. godine.

Arhivu u Istanbulu, arhivima u Ankari) kao i u arhivskim institucijama u Austriji, Mađarskoj, Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini.¹² Za proučavanje takvih izvora koji se odnose na Tuzlu, neophodna su financijska sredstva i konkretni istraživački projekti kojih do sada skoro da nije bilo.

Zbog svega toga, proučavanje Tuzle i njene okoline u osmanskome periodu se često svodi na korištenje usporednih metoda izvora prvog reda. Kada govorimo o izvorima prvog reda, historičari su do sada koristili raznovrsne izvore među kojima: katastarske dokumente-*deftere*, sudske dokumente-*sidžile*, *vakufname* (dokumente o uvakufjavanju imovine), *fermane* (carske naredbe), *berate* (ukaze, dekrete)¹³ a za period XIX stoljeća izvještaje, putopise i memoare stranih diplomata i vojnika. Za proučavanje historije Tuzle u osmanskome periodu, među najbrojnije historijske izvore osmanske provenijencije spadaju: *defteri*, *sidžili*, *vakufname* i *berati*. Za XVI stoljeće Adem Handžić je izdvojio osam vrsta deftera koji sadrže podatke o užem i širem tuzlanskom području. Spahijske *Tapu deftere* Zvorničkog sandžaka je izdvojio kao najznačajnije za period od 1510. do 1600. godine.¹⁴ Nekoliko *sidžila* iz Arhiva Tuzlanskog kantona objavio je Šaban Hodžić¹⁵ i u novije vrijeme Tufan Gündüz.¹⁶ Za historičare su važni i historijski izvori koji se čuvaju u Orijentalnom institutu u Sarajevu¹⁷ te u sakralnim i profanim

¹² A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 7.

¹³ Behija Zlatar, "Osmanski izvori objavljeni u periodu 1990-2000", *Naučni skup Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Knjiga XXXVI, Sarajevo 2003, str. 155-159.

¹⁴ Adem Handžić je podjelu deftera izvršio na slijedeći način: 1) *Tapu defteri* (opširni i sumarni); 2) *Mukata defteri*; 3) *Obračunski* (*muhasabe*) *defteri*; 4) *Roznamdže defteri* (*timarski* i *malije*); 5) *Defteri hrišćanske džizje*; 6) *Vakufski defteri* i *defteri Divani hümayuna od kojih* 7) *Mühimme defteri* i 8) *Tahvil defteri*. Kako je naglasio, na osnovu 7 različitih popisa u periodu od 1510/12-1600. godine proizašlo je 12 opširnih i sumarnih deftera. (A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 7).

¹⁵ Šaban Hodžić je od 13. jula 1954. do 1965. godine radio u Arhivu grada Tuzle te je prevodeći osmanske dokumente velikim dijelom doprinio i njihovom objavljivanju. Sead Selimović, "Bio-Bibliografije zaposlenika" (Arhiva TK), *Pedeset godina Arhiva u Tuzli*, Tuzla 2005, str. 198-199; Šaban Hodžić, "Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja", *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne*, Tuzla 1957, str. 47-84. (Dalje: Š. Hodžić, *Stari turski dokumenti*).

¹⁶ Tufan Gündüz je preveo tuzlanske, bijeljinske i srebreničke *sidžile* koji se nalaze u Arhivu Tuzlanskog kantona. Prijevodi su svakako značajan doprinos historiografiji Tuzle, čime se otvaraju nove mogućnosti istraživačima; Tufan Gündüz, *Tuzlanski, bijeljinski i srebrenički sidžil* (1641.-1883), Tuzla, 2008. (dalje: T. Gündüz, *Sidžili*)

¹⁷ Nažalost, veliki broj historijskih izvora u ovoj instituciji je zauvijek stradao kao posljedica ratnih dejstava u Sarajevu od 1992. do 1995. godine. Pretpostavlja se da je na cijelom prostoru BiH stradalo preko 81.000 dužnih metara arhivske građe. (Kožar Azem, "O nekim aspektima i mogućnostima revizije bosanskohercegovačke prošlosti", *Zbornik radova "Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije"*, Sarajevo 2007.

objektima u posebnim arhivima kao što je Gazi Husrev begova biblioteka,¹⁸ ili Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci. Postoji veliki broj objavljenih historijskih izvora koji su objedinjeni u Orijentalne zbirke, a čuvaju se u državnim i kantonalnim arhivima u Bosni i Hercegovini.¹⁹ Osim historijskih izvora koji se čuvaju u državnim institucijama, još uvijek postoji veliki broj originalnih dokumenata u porodičnim arhivima, koji nažalost nisu na adekvatan način zaštićeni i publikovani.²⁰ Iz svega navedenog, za historiju Tuzle u osmanskome periodu, može se izvršiti podjela izvora na: administrativne osmanske izvore (*defteri*, *sidžili*, *vakufname*, *berati*, *fermani* i *kanuni*), izvore zapadne provenijencije (*putopisi*, *memoari*, *izvještaji stranih diplomata*) i domaće izvore (*hronike*, *memoari*, *dokumenti nastali u sakralnim objektima*, *listovi*, *školski izvještaji*). Osim ove podjele, može se izvršiti i podjela na izvore po tematskim oblastima kao što izvori za proučavanje privrede, kulture, političkih i vjerskih prilika, demografskih promjena isl. U skladu s time, nastali su radovi koji su i tretirali različita pitanja historije Tuzle. U zavisnosti od dostupnih historijskih izvora, neka pitanja su više, a neka manje istražena.

Političke prilike

Sredina XV stoljeća u Jugoistočnoj Evropi obilježena je osmanskim osvajanjima balkanskih prostora, kao i prostora srednjovjekovne Bosne. Područje Tuzle je u to vrijeme bilo strateško važno mjesto, te se četrdesetih godina XV stoljeća zbog ugroženosti od strane Osmanlija osjećao jak ugarski utjecaj.

Uslijed nedovoljnih podataka iz dostupnih izvora ne može se utvrditi tačan datum osmanskog osvajanja Tuzle i njene okoline, kao i osnivanje administrativne osmanske jedinice Zvorničkog sandžaka. Zaključci historičara o osmanskome osvajanju župe Usore i Soli, kao i formiranju Zvorničkog sandžaka svodili su se na pretpostavke metodom komparacija historijskih izvora, prvenstveno *tapu*

¹⁸ Gazi Husrev begova biblioteka posjeduje oko 1500 vakufnama i 7000 raznih osmanskih dokumenata razvrstanih u arhivske fondove.

¹⁹ U Historijskom arhivu Sarajevo značajne su zbirke: *Zbirka Acta Turcica za period 1461-1914*. Zbirka sadrži *fermane*, *berate*, *bujuruldije*, *hudžete*, *tapije isl* (Sign. OZ; 001-kutija 9); *Zbirka Vakuf-nama za period 1555-1875*. (Sign. OZ; ZVKN-002-kutija 1); *Zbirka Deftera za period 1468-1920* (Sign. OZ; T-004); *Orijentalna zbirka Arhiva Tuzlanskog kantona za period 1578-1936 sadrži fermane, bujuruldije, arzuhale, sidžile, tapije, rukopise i pisma* (Sign. OZ B, OZ F, OZ S, OZ R, OZ T, OZ P, OZ Š); *Orijentalna zbirka u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci BiH za period od XVII do XIX stoljeća*.

²⁰ Nekoliko originalnih berata iz XVIII stoljeća nalazi se u vlasništvu porodice Azabagića. U jednom od tih berata se Osman, sin Ibrahima Veldeša, postavlja za agu azapa u Tvrdavi Tuzla 1779. godine; Šaban Hodžić, *Stari turski dokumenti*, str. 47; Nermana Hodžić, "Orijentalna zbirka (1578-1936) -analitički inventar", Sarajevo 1990, str. 19.

deftera. Ovim pitanjima najviše pažnje su posvetili Hazim Šabanović²¹ i Adem Handžić.²² S druge strane, mađarski historičar Nicolaus Isthvanffius je na osnovu ugarskih izvora došao do podataka o padu Srebrenika 1520. godine, kao i o ugarskim i osmanskim zapovjednicima prije i poslije osmanskog osvajanja.²³

Prema Šabanoviću, prvo do sada u historijskim izvorima poznato pominjanje Zvorničkog sandžaka kao administrativne jedinice (u čiji sastav je ulazilo tuzlansko područje), vezano je za 1483. godinu,²⁴ dok je po Handžiću, Zvornički sandžak osnovan krajem 1480. i početkom 1481. godine.²⁵ Prvi *Sumarni popis Zvorničkog sandžaka* je nastao oko 1519. godine.²⁶ Nešto podataka o uspostavi osmanske vlasti na području Tuzle se nalazi u djelima Sime Ćirkovića,²⁷ Lajoša Thallotczyja,²⁸ Milana Vasića²⁹ i Konstantina Jirečeka³⁰ koji su koristili izvore prvog reda zapadne provenijencije (arhive u Vatikanu, Mađarskoj, Veneciji i Dubrovniku). S obzirom da popis iz 1519. godine sadrži samo imena naselja i novčani iznos, te da za razliku od sredine XVI stoljeća objedinjava popis samo jedne trećine nahija Zvorničkog sandžaka, teško se na osnovu ovoga izvora može pratiti demografska slika stanovništva u vrijeme uspostave osmanske vlasti. Sumarni popis Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine daje nešto konkretniju demografsku sliku, na osnovu koje se može pratiti ekonomska i konfesionalna komponenta stanovništva kada se osmanska vlast definitivno učvrstila u Zvorničkom

²¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1952, str. 53, (dalje: H.Šabanović, *Bosanski pašaluk*); Hazim Šabanović, "Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća", *Istorijsko-pravni zbornik*, 2, Sarajevo 1949, str.177-208. (dalje: H.Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni*).

²² A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 27-39.

²³ Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986, str. 6 (dalje: A. Handžić, *Dva prva popisa*).

²⁴ H. Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni*, str. 191.

²⁵ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 44.

²⁶ Sumarni popis Zvorničkog sandžaka nije bio datiran, te je zbog toga Adem Handžić isprva vjerovao da je nastao 1512. godine. Međutim, novijim istraživanjima došao je do zaključka da je popis nastao oko 1519. godine, a obuhvatao je nahije Šubin, Srebrenicu, Budimir, Kušlat, Perin, Zvornik, Gostilj, Drametin, Gornju i Donju Tuzlu i Brvenik. Originalni defteri se čuvaju u arhivu u Istanbulu; A. Handžić, *Dva prva popisa* str. 6-9; A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 8.

²⁷ Sima Ćirković, "Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine", *Istorijski glasnik*, 1954, br. 3, str. 123-131.

²⁸ Lajoš Thallotczy, *Povijest Jajca (1450-1527)*, Zagreb 1916.

²⁹ Milan Vasić, "Knežine i knezovi timarlje u zvorničkom sandžaku u XVI vijeku, *Godišnjak društva istoričara BiH*, X, 1949-1959, str. 247-278; Milan Vasić, "Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku", *Godišnjak društva istoričara BiH*, XIII, 1962, str. 233-250.

³⁰ Konstantin Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien*, Prag 1879. (preveo: Đorđe Pejanović).

sandžaku.³¹ S obzirom da je od prvog poznatog spominjanja Zvorničkog sandžaka do prvog njegovog popisa 1519., kao i od 1519. do drugog popisa Zvorničkog sandžaka 1533. godine, proteklo duže vremensko razdoblje, ovaj period historije Tuzle ostavlja dosta praznina. Za poznavanje političkih prilika Tuzle u XVIII i XIX stoljeću značajno je proučavanje Tuzlanske kapetanije obzirom da je imala ključnu ulogu u stvaranju opće sigurnosti kasabe. Nešto podataka o sukobima janičara i kapetana na području Tuzle 1787. godine zabilježio je Mula Mustafa Bašeskija.³² O imenovanju posada u Tuzlanskoj kapetaniji imamo objavljene berate od strane Šabana Hodžića a čiji se originali čuvaju u arhivi porodice Azabagić u Tuzli.³³ Prikaz Tuzlanske kapetanije kroz različite periode pokušao je dati Hamdija Kreševljaković.³⁴ No, sve što se do sada pisalo o Tuzlanskoj kapetaniji ostalo je tek u uskim okvirima uz veliki nedostatak podataka.

Kriza Osmanskog carstva koja je počela kulminirati početkom XVIII stoljeća (a vrhunac dostigla u XIX stoljeću) imala je posljedice i u Bosanskom ejaletu. Posljedice su se naročito osjećale u pograničnim dijelovima Bosanskog ejaleta, što se direktno odrazilo i u tuzlanskom području. Najprije su se pojavile u obliku negodovanja stanovništva zbog uvođenja osmanskih reformi, zatim su započele migracije stanovništva iz Smederevskog sandžaka prema Sjeveroistočnoj Bosni (usljed progona i nesigurnosti izazvanih Prvim i Drugim srpskim ustankom) a potom je započeo i pokret za autonomiju Bosne. O ovoj problematici je napisano nekoliko značajnih radova koji se jednim dijelom dotiču i prilika u Tuzli. Neki od radova koji tretiraju pobune i migracije u Tuzli krajem XVIII i tokom XIX stoljeća su nastali na osnovu izvora prvog reda, ali sa nedostatkom naučnog aparata. Takav slučaj je npr. sa radom Fehima Spahe koji je koristio *sidžile* tuzlanskog šerijatskog suda, ali bez kritike izvora i bez upućivanja čitaoca o karakteru i provenijenciji korištenih izvora.³⁵ S druge strane, Šaban Hodžić je napisao rad koji se odnosi na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni, koristeći neobjavljenu građu iz Orijentalnog instituta u Sarajevu, a koja govori o preseljavanju muslimanskog stanovništva iz Srbije u Sjeveroistočnu Bosnu.³⁶ Muhamed Hadžijahić je na osnovu *muhasabe deftera*, *sidžila* i

³¹ A.Handžić, Dva prva popisa, str. 11.

³² Riza ef. Muderizović, "Kronika Mula Mustafe Bašeskije", Glasnik zemaljskog muzeja, XXX, Sarajevo 1918., str. 76.

³³ Šaban Hodžić, "Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja", Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Tuzla 1957, str. 47-84

³⁴ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1953., str. 204-210.

³⁵ Fehim Spahe, "Pobune u tuzlanskom srezu polovinom XVIII vijeka", *Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1933*, str. 71-76.

³⁶ Šaban Hodžić, "Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788. i 1862. godine", Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, br. 2, Tuzla 1958, str. 65-143.

bujuruldija pisao o bunama tokom XVIII stoljeća, dotičući se i tuzlanskog područja.³⁷ Za praćenje demografske i socijalne strukture stanovništva na širem tuzlanskom području od sredine XIX do kraja XX stoljeća može poslužiti knjiga *Tuzlanski kraj (1851-1991.)* autora Seada Selimovića i Senaida Hadžića.³⁸ Kako za XIX stoljeće o Tuzli imamo malo radova, nezaobilazno je koristiti i radove Galiba Šljive koji je koristio izvore prvog reda austrijske provenijencije. Tako je i nastao jedan Šljivin rad o djelatnosti Mahmud paše Tuzle.³⁹ Odnosi između Mahmud paše Tuzle i Ali paše Fidahića u vrijeme posavske bune prikazani su u članku Čerima Rastodera i Izeta Šabotića.⁴⁰ O prilikama u Tuzli tridesetih godina XIX stoljeća kao i o ličnosti Mahmud paše Tuzle tokom pokreta za autonomiju, pisali su indirektno Ahmed Aličić i Husnija Kamberović.⁴¹ Od sredine XIX stoljeća, kao i o prilikama u Tuzli u posljednjim godinama osmanske vlasti imamo malo historijskih radova. Ti radovi su značajni jer su pisani na osnovu izvora prvog reda i istraživačima mogu poslužiti kao osnova za dalja istraživanja. Tako je npr. Galib Šljivo na osnovu historijskih izvora nastalih u toku rada Konzulata u Tuzli, izvještaja stranih diplomata, listova i izvora osmanske provenijencije opisao događaje u Tuzli u vrijeme provođenja osmanskih reformi sredinom XIX stoljeća. U jednom radu daje podatke o prilikama u Zvorničkom kajmakamluku sredinom XIX stoljeća, a u drugom informacije o doseljavanju muslimana u Sjeveroistočnu Bosnu iz Kneževine Srbije 1863. godine.⁴² Važan historijski izvor o rekonstrukciji događaja u Tuzli uoči, tokom i nakon austrougarske okupacije predstavljaju memoari trgovca Živka Crnogorčevića, savremenika događaja u Tuzli krajem XIX stoljeća.⁴³ Ovaj izvor za prikaz prilika u Tuzli za vrijeme

³⁷ Muhamed Hadžijahić, "Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća", *Historijski zbornik*, Sv. 1980/81, Zagreb 1982, str. 99-137.

³⁸ Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, Tuzla 2007.

³⁹ Galib Šljivo, "Mahmud paša Tuzlo u prvoj polovini XIX stoljeća" (Prilog historiji Tuzle i nje-ne okoline), *Stav*, Časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 1, Tuzla 2002, str. 46-50. Podatke o prilikama u Tuzli u ovom periodu možemo naći i u ediciji knjiga Galiba Šljive.

⁴⁰ Čerim Rastoder, Izet Šabotić, "Posavska buna iz 1836. godine", *Arhivska praksa*, broj 13, Tuzla 2010., str. 366-379.

⁴¹ Monografije nisu konkretno usmjerene na proučavanje tuzlanskih prilika, ali mogu poslužiti kao osnova istraživačima. Više o tome: Ahmed S Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996 i Husnija Kamberović, *Husein kapetan Gradašćević (1802-1834)*, Gradačac 2002.

⁴² Galib Šljivo, "Naseljavanje muslimanskih prognanika (mudžahira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine", *Prilozi Instituta za istoriju* br. 30, Sarajevo 2001, str. 89-116; Galib Šljivo, "Prilike u Zvorničkom kajmakamluku i proglašenje Hatihumajuna 1856. godine", *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću* (studije i članci), Tešanj 2008, str. 343-369.

⁴³ Memoari Živka Crnogorčevića su značajni jer pružaju obilje informacija o raspoloženju stanovništva uoči okupacije, tok borbi i na kraju situaciju nakon austrougarskog osvajanja Tuzle. Memoare je objavio i priredio Milenko Filipović. Više o tome: *Memoari živka Crnogorčevića*, ANUBiH, Građa, Knjiga XIV, Sarajevo 1966.

austrougarske okupacije koristili su Džemal Ćilimković⁴⁴ i Azem Kožar.⁴⁵ Nešto podataka o austrougarskoj okupaciji Tuzle se nalazi i u radovima Hajrudina Ćurića,⁴⁶ i Atifa Hadžikadića.⁴⁷

Kulturne, obrazovne i vjerske prilike

Kulturne prilike Tuzle su u historiografiji malo obrađene. To se naročito odnosi na period do kraja XVIII stoljeća. Historičari i orijentalisti su najviše fokusa stavljali na proučavanje materijalne kulture u domenu arhitekture. Do sada nije napisan historijski rad koji bi cjelokupno obuhvatio kulturne prilike Tuzle u osmanskome periodu, ali postoje radovi koji su se neposredno doticali ove tematike.⁴⁸

Uzmemo li u obzir činjenicu da je na području Tuzle i njene okoline, tokom osmanskog perioda u historiografiji poznato tek desetak značajnih književnika (među koje spadaju: Muhamed Hevai Uskufi, Ahmed Čelebi, Nabi Tuzlavi, Salih Daniš, Mehmed Teufik Azabagić, Ibrahim Abdulah Smajić, Stjepan Matijević i Blaž Josić) o kojima imamo tek neznatne podatke, može se reći da je književnost u Tuzli tek djelimično istražena.⁴⁹ Nešto više podataka, ali sa lingvističkog domena, imamo jedino o književniku Muhamedu Hevaiu Uskufiu.⁵⁰ Ukoliko se

⁴⁴ Džemal Ćilimković, *Tuzla u osmansko doba*, Tuzla 1996., str. 93-100.

⁴⁵ Azem Kožar, "Borbe za Tuzlu avgusta 1878. godine", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta br. 6*, Tuzla 2005, str. 11-27.

⁴⁶ Hajrudin Ćurić, "Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austrougarske okupacije 1878.", *Naučni skup "Otpor austrougarskoj okupaciji 1878."*, Sarajevo 1979, 332-333.

⁴⁷ Atif Hadžikadić, "Borba protiv okupacije Bosne i Hercegovine, *Novi Behar*, 5, Sarajevo 1927., str. 8-9.

⁴⁸ Tako je npr. Mehmed Mujezinović opisao islamske sakralne objekte na području Tuzle, dok su se Mijo Batinić i Luka Đaković doticali pitanja franjevačkih samostana na području Tuzle i njene okoline krajem XVII stoljeća. Više o tome: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Tom I, II i III, Sarajevo 1974, 1977 i 1978; Mijo Batinić, "Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti", *Starine, Knjiga XVII*, Beograd 1885., str. 77-150; Luka Đaković, "Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine u XVIII vijeku - u svjetlu nepoznatih podataka", *Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2*, Beograd 1978., str. 158-166.

⁴⁹ Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Tuzla 2009, str. 146.

⁵⁰ O Uskufijevom životu imamo tek neznatne podatke. Jedino su njegova djela proučavana sa književnog aspekta. Više o tome: Alija Nametak, "Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici", *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, Knjiga 29, Zagreb 1968, str. 231-259; Muhamed Hučkočić, Ahmet Kasumović, Ismet Smailović, *Muhamed Hevai Uskufi*, Biblioteka Baština, Sarajevo 1990. Djelo Uskufija Maqbūl-i 'arif (Potur Šahidiya) preveo je na njemački Otto Blau 1868. godine: Otto Blau, *Boschnisch-türkische Sprachdenkmaler*, Leipzig 1868. Uskufiev bosansko-turski rječnik (Maqbūl-i 'arif) iz 1631. godine prilagođen našem jeziku je promoviran 2012. godine i dostupan je široj bosanskohercegovačkoj javnosti.

govori o konfesionalnoj komponenti katolika, može se vidjeti da je kultura katoličkog stanovništva nešto bolje istražena zahvaljujući djelatnosti franjevac. Katoličku kulturu najviše možemo pratiti kroz historiju crkvi i samostana. Kulturna djelatnost franjevac i katoličkog stanovništva prikazana je u djelima Julijana Jelenića,⁵¹ Milenka Filipovića,⁵² Mije Batinića,⁵³ i Ambrozija Benkovića.⁵⁴

Kako su se manastiri nalazili u okviru Zvorničkog sandžaka, ali izvan Tuzle, može se vidjeti da kulturu pravoslavne komponente tuzlanskog stanovništva gotovo ne možemo pratiti. O srpskoj pravoslavnoj crkvi i pravoslavnom stanovništvu pisali su Svetislav Davidović⁵⁵ i Milenko Filipović.⁵⁶

Etnološkom komponentom stanovništva Tuzle i okoline bavio se Salih Kulenović, koji je koristio rezultate istraživanja Muzeja Istočne Bosne.⁵⁷

Obrazovne prilike Tuzle pod osmanskom vlašću do kraja XVIII stoljeća su slabo istražene. Kao dopuna ovom pitanju može se koristiti literatura koja tretira školstvo na cjelokupnom području Bosne i Hercegovine. To su djela Hajrudina Ćurića,⁵⁸ Vojislava Bogićevića,⁵⁹ Mitra Papića⁶⁰ i Dževada Pašića.⁶¹ Za te radove korišteni su izvori domaće, osmanske i ruske provenijencije.⁶² Pitanje školstva

⁵¹ Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912.

⁵² Milenko Filipović, "Propast franjevačkog samostana Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone *Crne Gospe* u franjevačkom manastiru u Baču", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla 1961., str. 89-94.

⁵³ Mijo Batinić, *Djelovanje franjevac I*, Zagreb 1881.

⁵⁴ A. Benković, *Tuzlansko područje*.

⁵⁵ Svetislav Davidović, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini 960-1930. godine*, Sarajevo 1931.

⁵⁶ Milenko Filipović, "Počeci i prošlost zvorničke eparhije", *Bogoslovlje VIII*, Beograd 1964, str. 1-84.

⁵⁷ Salih Kulenović, *Etnologija sjeveroistočne Bosne*, Edicija Etnologija sjeveroistočne Bosne, Tuzla 1995.

⁵⁸ Hajrudin Ćurić, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800.-1878.*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 50, Beograd 1965; Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983.

⁵⁹ Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463. do 1918. godine*, Sarajevo 1965; Vojislav Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti u IX vijeku do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Sarajevo 1975.

⁶⁰ Mitar Papić, *Historija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1978; Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1918. godine.

⁶¹ Dževad Pašić, *Osnovno školstvo za vrijeme turske vladavine*, *Osnovno školstvo u Tuzli*, Tuzla 1988.

⁶² Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988; Od historijskih izvora domaće provenijencije za proučavanje školskih prilika značajni su listovi koji su se počeli izdavati na prostoru Bosne, Hrvatske i Srbije kao što su: "Bosna", "Narodne novine",

u Tuzli prikazano je u člancima Hajrudina Ćurića,⁶³ Senaida Hadžića⁶⁴ i Azema Kožara.⁶⁵ Školske prilike katolika su djelimično obrađene u već spomenutim radovima Benkovića, Bojovića i Jelenića.⁶⁶

Proces prihvatanja islama na prostorima Bosne i Hercegovine tokom osman-skog perioda predstavlja još uvijek aktuelnu temu. Tako je i nastao jedan broj naučnih radova koji se odnose na opća pitanja procesa prihvatanja islama.⁶⁷ Na ovu temu, održan je od 7. do 9. marta 1991. godine i naučni skup pod nazivom "Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu" na kojem su iznijeti novi pogledi i rezultati historiografije.⁶⁸

No, proučavanje širenja islama u sjeveroistočnoj Bosni se može svesti samo na nekoliko historiografskih radova koje je napisao Adem Handžić.⁶⁹ Za proučavanje procesa prihvatanja islama Handžić je koristio *tapu deftere* kao i njemu dostupnu literaturu koja je tretirala ovu problematiku. Proučavanje procesa prihvatanja islama putem deftera je značajno jer se na osnovu njih mogu pratiti demografske promjene stanovništva tokom različitih perioda. Njihov nedostatak je u tome što se ne mogu pratiti odnosi između vlasti i stanovništva koje je prelazilo na islam. Zbog toga su u nastale polemike o tome da li je prihvatanje islama bilo

"Sarajevski cvjetnik", "Srpske novine", "Srpsko dalmatinski magazin" i "Franjevački glasnik". Također je značajna *Građa za istoriju srpskih škola u Bosni i Hercegovini* u Nacionalnoj biblioteci u Sarajevu koju je prikupio Risto Sušljčić, kao i izvještaji franjevac o školskim prilikama.

⁶³ Hajrudin Ćurić, "Školstvo u sjeveroistočnoj Bosni posljednjih decenija turske vladavine", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, br. 2, Tuzla 1958, str. 149-198.

⁶⁴ Senaid Hadžić, "Obrazovne prilike u sjeveroistočnoj Bosni 1865-1878. godine", *Stav 4-5*, Tuzla 2003, str. 61-85.

⁶⁵ Senaid Hadžić, Azem Kožar, "Obrazovne prilike tuzlanskog kraja u zadnjoj deceniji osmanske uprave (1868-1878)", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta, broj 7*, Tuzla 2006, str. 33-46.

⁶⁶ Ambrozije Benković, *Tuzlansko područje*; Veličko Bojović, *Tuzla i njena okolina*, Tuzla 1937; Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912.

⁶⁷ Procesom prihvatanja islama bavili su se historičari sa različitim pogledima na ovo pitanje. Od historičara osmanista i orijentalista koji su pisali na ovu temu, mogu se izdvojiti radovi: Nedima Filipovića, Adema Handžića, Mehmeda Handžića, Aleksandra Solovljeva, Milana Vasića, Vladimira Skarića, Ćire Truhelke, Muhameda Hadžijahića, Nenada Maočanina, Ahmeda S. Aličića i Olge Zirojević.

⁶⁸ Enes Pelidija, "Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda (od 1463 do kraja XVIII stoljeća) i posljednje dvije decenije XX stoljeća", *Prilozi instituta za istoriju, br. 29, Sarajevo 2000, str. 100*; Avdo Sućeska, "Osnovni rezultati poslijeratne bosanskohercegovačke istoriografije o osmansko-turskom periodu i njeni dalji zadaci", *Savjetovanje o istoriografiji BiH (1945-1982), knj. 12, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1983, str. 41*.

⁶⁹ Adem Handžić, "Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku", *POF, XVI-XVII, 1966-67*, Sarajevo 1970, str. 5-45; Adem Handžić, "Etničke promjene u Sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI vijeku", *Jugoslovenski istorijski časopis br. 4*, Beograd 1969, str. 31-37

nasilno ili ne. U svojim radovima Handžić je zagovarao tezu nenasilnog procesa prihvaćanja islama, što je potvrđeno novijim istraživanjima.

Razvoj Tuzle

Kako se razvoj Tuzle veže za proizvodnju soli, privredne prilike u Tuzli i njenoj okolini su nešto konkretnije istražene. Zbog strateškog položaja i prirodnih resursa, područje Tuzle i njene okoline predstavljali su osmansko interesno područje.⁷⁰ Na privrednoj osnovi od kraja XV i početka XVI stoljeća, u Tuzli je došlo do povećanog naseljavanja stanovništva, pa je kasnije postala značajan privredni i administrativni centar Zvorničkog sandžaka, poznat po eksploataciji soli. Nezaobilazni historijski izvori za proučavanje privrednih prilika Tuzle predstavljaju *tapu*, *mukata*, *muhasabe defteri*, *sidžili*, *kanuni* i *berati*.

Adem Handžić je konstatirao da za prvu polovinu XV i XVI stoljeća nemamo dovoljno historijskih izvora iz kojih bi se mogle pratiti demografske i privredne prilike Tuzle.⁷¹

Međutim, postoji još znatan broj neobjavljenih historijskih izvora, koji su istraživači malo koristili, što ostavlja dovoljno prostora za dalja istraživanja.⁷² U poređenju sa defterima koji su pretežno činjeničkog karaktera, na osnovu *sidžila*, *kanuna* i *berata* se dobija konkretnija slika privrednih prilika.

Za primjer se može uzeti *sidžil* iz 1755. godine, na osnovu kojeg se može pratiti način ubiranja poreza, te proizvodi koji su se često prodavali u Tuzli.⁷³ Vrlo

⁷⁰ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 32.

⁷¹ Adem Handžić je ukazao na činjenicu da za XV i XVI stoljeće postoji šest sačuvanih vremen-
skih različitih spahijskih deftera Zvorničkog sandžaka, ali četiri od njih predstavljaju samo
sumarne deftere (po njemu, ne daju realne pokazatelje), dok su defteri iz 1548. i 1600. godine
detaljni popisi. (A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 165).

⁷² Od poznatih neobjavljenih historijskih izvora osmanske provenijencije mogu se izdvojiti slijede-
ći: Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BA), Tapu defter (TD), No 171. *Sumarni defter Zvorničkog san-
džaka, nastao oko 1512.*, str. 1-94; Istanbul BA, TD, No 1011. *Opširni popis vlahu u Zvorničkom
sandžaku iz 1528.*, str. 1-1068; Istanbul BA, TD, No 175, *Opširni defter Zvorničkog sandžaka
(nepotpun) iz 1533.*, str. 1-44; Istanbul BA, TD, No 260. *Opširni defter Zvorničkog sandžaka
iz 1548.*, str. 1-1000; Istanbul BA, TD, No 259, *Sumarni defter Zvorničkog sandžaka iz 1548.*,
str. 1-54; Istanbul BA, TD, No 656 i 654, *Opširni popis državnih mukata za Rumeliju iz 1552 i
1568.*, str. 1-386; Istanbul BA, TD, No 395 i 655, *Sumarni defter Zvorničkog sandžaka iz 1570. i
oko 1585.*, str. 1-264; Istanbul BA, TD, No 1457, *Opširni defter krišćanske džizije u Zvorničkom
sandžaku (1587-1588)*, str. 1-88; Istanbul BA, TD, No 1743, *Opširni defter Zvorničkog sandža-
ka iz 1600-1604.*, str. 1-810; Istanbul BA, TD, No 346, *Sumarni defter Zvorničkog sandžaka
1600-1604.*, str. 1-142. (A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 366-367).

⁷³ Sidžil pod rednim brojem 8 nalazi se u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
Osim ovog sidžila za proučavanje privrede značajni su sidžili iz 1750., (broj 5), te sidžil broj 9
iz 1755. godine. (Š. Hodžić, *Stari turski dokumenti*, str. 66).

je malo objavljenih sidžila od kojih su neki i nepotpuni, te je potrebno vršiti dalja istraživanja u ovom segmentu.⁷⁴

Proučavanjem privrednih prilika u sjeveroistočnoj Bosni u vrijeme Osman-skog carstva najviše se bavio Adem Handžić. Svoje istraživanje je temeljio pr-venstveno na *tapu defterima*, *kanunima*, *beratima* i naučnim radovima drugih historičara koji su se doticali tematike privrednih prilika Tuzle. Handžićevi rado-vi su najvećim dijelom usmjereni na proučavanje tuzlanskih solana tokom raz-ličitih perioda osmanske historije.⁷⁵ Doprinos proučavanju historije tuzlanskih solana je svakako *kanun* iz 1548. kojeg je objavio Handžić u časopisu *Prilozi za orijentalnu filologiju* iz kojeg se može vidjeti sa kojim su se problemima susretali tuzlanski solari u vrijeme ratova.⁷⁶ Proizvodnju soli u Tuzli je slikovito opisao glasnik cara Ferdinanda II, Splićanin Atanasije Georgiceo 1626. godine.⁷⁷ Osim proizvodnje soli, u Tuzlanskom području bila je značajna i šumska privreda koja se počela razvijati sredinom XIX stoljeća. Šumska privreda u ovom periodu nije dovoljno istražena.⁷⁸ O privredi Tuzle imamo i berata koji su manjim dijelom zastupljeni u historiografiji, a čuvaju se u porodičnim arhivima.⁷⁹ Podatke o pro-izvodnji soli, trgovini i cijenama pojedinih prehrambenih artikala u Tuzli sre-dinom XIX stoljeća prikazao je Galib Šljivo na osnovu izvještaja austrijskog konzularnog agenta Jovana Maričića.⁸⁰ Pored nešto veće istraženosti privrednih prilika Tuzle (u odnosu na druga pitanja), može se konstatirati da postoji veliki broj još neotvorenih pitanja koje historičari tek trebaju proučavati.

⁷⁴ Takav slučaj je sa sidžilima rednih brojeva 4, 5, 6 i 7 iz Arhiva TK, gdje je sačuvana samo po jedna stranica dokumenta. Na osnovu mišljenja Tufana Gündüza, vrlo je vjerovatno da postoje i prijepisi na nekim drugim lokacijama, npr. arhivima ili bibliotekama. (T. Gündüz, *Sidžili*, str. 30-35).

⁷⁵ Adem Handžić, “Bosanske solane u XVI i XVII vijeku”, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Knjiga III, Tuzla 1959, str. 67-111; Adem Handžić, “Uvoz soli u Bosnu i Hercegovinu u XVI vijeku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo 1961., str. 113-149.

⁷⁶ Original Kanuna o tuzlanskim solanama nalazi se u opširnom popisu Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine a čuva se u arhivu u Istanbulu; Adem Handžić, “Zakonska odredba (Kanun) o tuzlanskim solanama”, *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, Sarajevo 1958-9., str. 169-181;

⁷⁷ Hamdija Kreševljaković, *Esnaft i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878.)*, Izabrana djela II, Sarajevo 1991., str. 376.

⁷⁸ Izvori za šumsku privredu odnose se na šire područje Zvorničkog kajmekamluka. U Arhivu Tuzlanskog kantona pretežno se nalaze fotokopije pod slijedećim brojevima: OZ-58F Zvornik 1873; OZ-59F, Bihać, Zvornik 1873; OZ- 60F, Zvornik; 61-F Vilajetska uprava 1873; OZ 62 i 63F 1875 i OZ-64F.

⁷⁹ Takav slučaj je sa fotokopijama berata koji se nalaze se u Arhivu Tuzlanskog kantona u okviru orijentalne zbirke, a značajni su slijedeći: OZ – 4F, Beograd 1795; OZ – 5F, Kladanj 1871 i OZ 11F 1867. godine.

⁸⁰ Galib Šljivo, “Prilike u Zvorničkom kajmakamluku i proglašenje Hatihumajuna 1856. godine”, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću (studije i članci)*, Tešanj 2008, str. 343-369.

Vakufi kao jedan od značajnih faktora razvoja gradova pod osmanskom vlašću su bili predmet istraživanja historičara osmanista i orijentalista. Vakufname i druga dokumentacija nastala tokom rada vakufa pomažu istraživačima u proučavanju razvoja gradova, zanatske proizvodnje, obrazovanja, arhitekture, trgovine isl. Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da je samo na području Tuzle u osmanskom periodu do sada evidentirano preko trideset vakufa, možemo zaključiti da predstavljaju značajan izvor istraživanja ne samo institucije vakufa, nego i drugih aspekata historije Tuzle kojih se vakufi neposredno dotiču. No, o evidentiranim vakufima imamo vrlo malo podataka. Tako na primjer o vakufu Atik Mekteba imamo samo podatak da je izgorio 1871. godine, dok za Vakuf Tušanj mekteb se može samo pretpostaviti da je osnovan oko 1645. godine.⁸¹ U odnosu na ovoliki broj vakufa, do sada je tek nešto konkretnije istražen vakuf tuzlanskog vakifa Turali-bega.⁸² Najviše zasluga za istraživanje Turali-begovog vakufa pripada Hamdiji Kreševljakoviću koji je o Turali begu i njegovom vakufu napisao tri rada.⁸³

Osim Hamdije Kreševljakovića, istraživanjem prošlosti tuzlanskih vakufa bavili su se Adem Handžić, Halima Korkut i Rusmir Djedović.⁸⁴ Usprkos činjenici da je bilo historičara i orijentalista koji su se bavili proučavanjem vakufa u Tuzli, veći broj vakufnama nije dovoljno istražen i publikovan. Osim vakufnama postoje i drugi dokumenti koji su nastali kao produkt rada vakufa. Tako je Adem Handžić koristio izvode iz plaća mutevelija, jer je na osnovu njih doveo u vezu ulogu pojedinih vakufa sa proizvodnjom soli.⁸⁵ Od neobjavljenih historijskih izvora za proučavanje vakufa, značajno je spomenuti vakufske deftere za

⁸¹ Rusmir Djedović, "Vakufi u Tuzli od XVI do XX stoljeća", *Zbornik radova, Ciklus tribina "Veliki vakifi Bosne"*; Tuzla BZK Preporod, Općinsko društvo, Tuzla 2006., str. 71-76.

⁸² Prvo pominjanje Turali-bega u historijskim izvorima vezano je za djelo osmanskog historičara Ibrahima Alajbegovića-Pečevića u djelu *Tarihi Pecevi* tokom XVII stoljeća. Fehim Nametak je 2000. godine preveo Pečevićino djelo pod nazivom: Ibrahim Alajbegović Pečevića, *Historija 1520-1576 (I tom) i Historija 1576-1640 (II tom)*, El Kalem, Sarajevo 2000. godine.

⁸³ Hamdija Kreševljaković, "Turali-begov vakuf u Tuzli do 1878.", *Novi Behar*, VI, 1932-1933, str. 288-290; Hamdija Kreševljaković, "Turali-begov vakuf u Tuzli", *Glasnik VIS-a*, br. 1, Sarajevo 1941., str. 10-17; Hamdija Kreševljaković, "Turali-begov vakuf u Tuzli", *Glasnik VIS-a*, br. 2, Sarajevo 1941., str. 40-50.

⁸⁴ Adem Handžić je na različitim mjestima u monografiji *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku* donio podatke o vakufima a najviše u poglavljima koji se odnose na gradsku privredu (A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 223-248); Halima Korkut "O vakufima u sjeveroistočnoj Bosni", *Anali, G.Z.H, biblioteke, Knjiga IX-X*, Sarajevo 1983, str. 95-101; Rusmir Djedović, "Uloga i značaj Turali-begovog vakufa u urbanom razvoju grada Tuzle", *Stav* br. 2, Tuzla 2003., str. 59-67; Rusmir Djedović, "Uloga Tur-ali-bega i njegovih potomaka u urbanom i teritorijalnom razvoju Tuzle", *Zbornik radova "Veliki vakifi Bosne"*, BZK Preporod, Tuzla 2006., str. 71-76; Rusmir Djedović, "Uloga vakufa u Tuzli od XVI do XX stoljeća", *Zbornik radova "Veliki vakifi Bosne"*, BZK Preporod, Tuzla 2006.

⁸⁵ Kako je Handžić napomenuo, ovi izvodi su fragmenti zabilješki u defterima Vakufskog arhiva u Ankari (Yevmie defterleri pod "Memlehateyn"); A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 236.

Rumeliju (period od XVIII-XIX stoljeća) a koji su malo korišteni u historijskim radovima.⁸⁶ Za period XIX i početka XX stoljeća, sačuvani dokumenti o vakufima su nešto brojniji. Iako takvi izvori nisu predmet ovog rada, značajno je ih je poznavati, jer je veliki broj vakufa iz XIX i XX stoljeća nastavio svoj rad iz prethodnog perioda.⁸⁷

U posljednje vrijeme se pojedinci počinju baviti i genealogijom tuzlanskih porodica. Pojedine tuzlanske porodice prikazao je Dragiša Trifković u ediciji *Tuzlanskih vremeplova*,⁸⁸ dok se Muhidin Pašić⁸⁹ konkretnije bavio ovim pitanjem. Pregled najznačajnijih tuzlanskih ličnosti kroz različite periode dali su Kemal Bašić i Midhat Spahić.⁹⁰ Prikaz razvoja Tuzle od sredine XIX stoljeća do austro-ugarske okupacije 1878. godine dao je Izet Šabotić na naučnom skupu u Mostaru 2011. godine pod nazivom *Bosanskohercegovački gradovi u procesu političke modernizacije*.⁹¹ Nekoliko podataka o razvoju Tuzle neposredno pred okupaciju i u godinama nakon okupacije imamo u monografiji Iljasa Hadžibegovića.⁹²

Zaključak

Kao što se iz članka moglo vidjeti, historija Tuzle u osmanskom periodu je nedovoljno istražena. Otežavajuću okolnost istraživačima predstavlja još uvijek veliki broj historijskih izvora koji nisu objavljeni, a nalaze se izvan Bosne i Hercegovine. Jezične i financijske barijere predstavljaju dodatni problem

⁸⁶ Za Rumeliju postoje 62 opširna vakufska deftera. Ankara Vakıflar Arsivi, Yevmie defterleri, No 1161-1223. (A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 368.)

⁸⁷ Za ovaj period značajni su slijedeći historijski izvori i radovi: Proračuni vakufa Bosne i Hercegovine, I samostalni vakufi, II vakufska centralna zaklada za godinu 1913., *Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu*, Štamparija naroda, Sarajevo 1913; Fond Vakufsko-mearifskog povjerenstva – kutija časopisi, *Pravda*, *Glasiloslo Jugoslavenske Muslimanske Narodne Organizacije*, Sarajevo 1922-1925; Fond Vakufsko-mearifskog povjerenstva Tuzla (1909.-1949.), Arhiv TK; Proračuni vakufa za godinu 1889., sastavljeno po zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu, Sarajevo; Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za 1913. Godinu: Šaban Hodžić, "Vakufnama tuzlanske dobrotvorke (Vakife) Tahire-hanume Tuzlić", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Knjiga IV, Tuzla 1960., str. 154-160; Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koji se nalaze Gazi Husrev begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali G.Z.H biblioteke, Knjiga V-VI, Sarajevo 1978.

⁸⁸ Dragiša Trifković, *Tuzlanski vremeplov, I, II, III, IV, V*, Tuzla 1981, 1988, 1990, 1997.

⁸⁹ Muhidin Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, Tuzla 2012.

⁹⁰ Kemal Bašić, Midhat Spahić, *Znameniti Tuzlaci*, Tuzla 2005.

⁹¹ Izet Šabotić, "Donja Tuzla u vremenu od 1850.-1878. - počeci modernog razvoja", *Zbornik radova sa naučnog skupa Bosanskohercegovački gradovi u procesu političke modernizacije (1850.-1950.)*, Mostar 2013., str. 73-89.

⁹² Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.

istraživačima, jer u Bosni i Hercegovini ne postoji sistemski poticaj za proučavanje historije. Ukoliko globalno podijelimo historiografiju Tuzle u vrijeme Osmanlija na dva perioda, od kraja XV do kraja XVIII i od XVIII do kraja XIX stoljeća, možemo vidjeti da su radovi u najvećem broju pisani sa aspekta izvora osmanske provenijencije. Imajući u vidu činjenicu da je sjeveroistočna Bosna bila predmet interesa kako Osmanskog carstva, tako i Ugarske (a kasnije i Austrougarske), postoji još znatan broj neistražene građe u europskim arhivima.

Za XIX stoljeće imamo nešto veći broj radova, ali često u njima izvori i literatura nisu promatrani u cjelini, što otvara mogućnost istraživačima da izvrše reviziju dosadašnje historiografije. Kako se na osnovu obrađenih tema moglo vidjeti, najviše radova je napisano za privredne prilike, dok su kulturne i prosvjetne skoro potpuno zanemarene (posebno za period do kraja XVIII stoljeća). Dosta radova ne sadrže naučni aparat niti je korišten širi aspekt izvora i literature. U nedostatku naučne literature, ova vrsta radova je ipak značajna i može poslužiti kao podloga istraživanjima. Kada se u cjelini sagledaju napisani radovi o Tuzli tokom osmanskog perioda, na prvi pogled se može zaključiti da su brojni.

No, ne treba zaboraviti činjenicu da su Osmanlije prostorima Bosne i Hercegovine do austrougarske okupacije vladali oko 415 godina. Stoga je mnogo otvorenih pitanja koja do sada nauka nije ni razmatrala. Od relativno velikog broja radova, do sada niti jedan rad nije sintetički obuhvatio cjelokupnu historiju Tuzle tokom osmanskog perioda, a koja bi uključila sve segmente društveno-političko-kulturnog i privrednog života Tuzle i njene okoline.

GRADOVKA

JEZIČNO-KNJIŽEVNE TEME

Vatroslav Jagić, hrvatski jezikoslovac

Sažetak

U ovom radu pažnja će biti posvećena znanstvenom djelovanju i lingvističkim doprinosima jednog od najvećih južnoslavenskih i europskih slavista, Vatroslavu Jagiću. Osobita pozornost usmjerena je na njegova filološka istraživanja koja predstavljaju zavidan doprinos južnoslavenskoj slavistici. Rad je teorijski usmjeren, a metodologija istraživanja zasnovana je na proučavanju dostupne literature o slavističkim i lingvističkim istraživanjima Vatroslava Jagića. Cilj istraživanja je zasnovan na pokušaju ukazivanja na važnost filoloških proučavanja, koja gotovo uvijek ukazuju na sam jezik, njegovu "prošlost" i evoluciju koja je evidentna upravo u literarnim sadržajima. Prikupljanje, sortiranje, selekcija i objavljivanje staroslavenskih spomenika, te kasnije narodnih umotvorina, Vatroslava Jagića čine jednim od najvećih filologa u oblasti slavistike i jednim od najvećih hrvatskih jezikoslovaca.

Ključne riječi: slavistika, filologija, filološka i tekstološka istraživanja.

Uvod

Ove godine obilježava se 175 godina od rođenja i 90 godina od smrti Vatroslava Jagića, jednoga od najvećih hrvatskih jezikoslovaca, južnoslavenskih i europskih slavista. Širok je interes njegovoga znanstvenog rada. Uz objavljivanje i prezentiranje javnosti staroslavenskih spomenika, bavio se kritički i, do njegovog vremena neobjavljenim, tekstovima srednjovjekovne hrvatske književnosti. Ukazivao je na važnost narodne i nacionalne književnosti, te je analitički i tekstološki pravio usporedbe iste sa zapadnoeuropskom literaturom. Iz dostupnih glagoljskih, ćiriličnih i latiničnih izvora Vatroslav Jagić je objavljivao transliterirane tekstove, donosio prepričan sadržaj i upozorio na književnopovijesne i tekstološke vrijednosti. Na taj je način prvi put izdao glagoljske (a manjim dijelom ćirilične i latinične) dijelove liturgijskih knjiga, apokrifne, srednjovjekovne romane, svetačke legende, moralno-poučna djela. Zaslužan

je za prve popise narodne građe i “starina” u udžbeniku koji je bio namjenjen pedagoškim svrhama.

1. Filološki rad Vatroslava Jagića

Veliko i razgranato djelo hrvatskoga filologa Vatroslava Jagića obuhvata različita područja slavenske filologije i privlači gotovo nepresušan interes istraživača.

U raznovrsnom znanstvenom radu Jagić je velik dio istraživačkoga potencijala posvetio kritičkomu izdavanju starih slavenskih spomenika. Fundamentalna su njegova izdanja staroslavenskih kanonskih djela, *Kijevskih listića*, *Zografskog i Marijinskog evanđelja*, staromakedonskoga *Dobromirova evanđelja*, izdanja staroruskih i starosrpskih spisa. Značajan je i nezaobilazan trag ostavio V. Jagić kao kritički tekstolog i u izdavanju starih hrvatskih književnih spomenika. Bio je jedan od pokretača Akademijine edicije *Stari pisci hrvatski* (prva knjiga objavljena je 1869.), u kojoj je sam ili kao koautor priredio djela Marka Marulića, Mavra Vetranovića, Šiška Menčetića, Džore Držića i drugih.¹

U okviru jezičkih istraživanja, krucijalno mjesto zauzima Jagićevo kritičko izdavanje tekstova hrvatske srednjovjekovne književnosti. Jagić je tekstološku kritiku i dobro poznavanje izvora smatrao bitnim dijelom filološkoistraživačke djelatnosti. Bio je svjestan da je “*hrvatska najstarija književnost mnogo bogatija, samo što liči neodkrivenu skrovištu i neizkopanu bogatstvu*” te se trudio pronaći nove, neidentificirane književne tekstove.

Pažnju su mu privlačili književni primjeri, najzanimljiviji po starini, tradiciji, temi, žanrovskoj pripadnosti. Kritici teksta V. Jagić se posvetio već u početku znanstvenoga rada. Stekavši izvrsnu filološku i slavističku naobrazbu na bečkom studiju “*donio je u Zagreb o filološkoj strogosti temeljne pojmove*”, te je uspio postaviti čvrste temelje za kritičko čitanje starijih hrvatskih tekstova.

Za potrebe učenja hrvatskoga jezika u gimnazijama sastavio je udžbenik *Priměri starohervatskoga jezika* (I. dio 1864. i II. dio 1866.), u kojemu je objavio antologiju glagoljskih i ćirilčnih tekstova iz kanonskih staroslavenskih i hrvatskoglagoljskih spomenika. U predgovoru drugoga dijela udžbenika napominje: “*Imajući ponajprije pred očima potrebe učeničke, niesam ipak smetnuo s uma niti obćenite koristi, već sam želio, da sastavim knjigu, koja će na vidělo iznēti bar nekoliko velevažnih, ali još posve nepoznatih starohervatskih spomenikah.*”² Izdao je u glagoljskoj i ćirilčnoj transliteraciji dijelove liturgijskih knjiga, brevijara i misala, dijelove zbornika, listina i druge građe.

¹ Hercigonja, E. (2004), *Jagić i počeci hrvatske književne historiografije*, Na temeljima hrvatske književne kulture, Matica Hrvatska, Zagreb.

² Jagić, V. (1866), *Primeri starohervatskoga jezika*, Štamparija D. Albrechta, Zagreb.

Objavio je u izboru odlomke starozavjetnih i novozavjetnih spisa, homilija, apokrifa, legenda, romana, objavio je dijelove pravnih spisa i kronika. Glagoljicom su ovdje izdani glagoljski spomenici: *Kukuljevićev fragment misala* iz 13. st. (s dopunama prema *Prvotisku Misala* iz 1483.), *legenda o sv. Tekli* iz 13. st., *legenda o Ivanu i Prohoru* iz 13. st., zatim biblijski odlomci iz *Bribirskoga misala* iz 15. st. i *Kukuljevićeva (Vinodolskog) brevijara* iz 1485. godine, dijelovi *Postanka* i *Knjige proroka Joela* iz *Dragučkog brevijara* iz 1407., te odlomak homilije sv. Augustina iz *I. vrbničkog brevijara* iz 13. st. U *Priměrima* su prvi put objavljeni i odlomci *Rumanca trojskog* iz glagoljskoga *Vinodolskoga zbornika* s početka 15. st. i dijelovi *Aleksandride* iz ćirilickoga *Roudničkoga rukopisa* iz prve polovice 16. st., zatim dio glagoljske *Regule sv. Benedikta* iz 14. st. i odlomci iz glagoljskih spomenika, *Vinodolskoga zakonika* i *Krčkoga statuta*.

U *Arkivu za povjestnicu jugoslavensku* 9 (1868) Jagić je pripremio novu hrestomatiju srednjovjekovnih hrvatskih tekstova. Napisao je što ga je na to potaklo: “*Pišući drugi dio književne historije naroda hrvatskoga i srbskoga, imam puno prilike uvjeriti se, koliko je mučan i nezahvalan zadatak, govoriti u historiji književnosti o djelih, koja su ili još u rukopisu ili već pred dvije do tri st. godina štampana, a danas gotovo sa sviem nedokučiva. Ma kolik trud bio, što se ulaže u karakterisanje takovih djela, nema on ipak ni za polovicu onog ploda i uspjeha, koji bi knjiga donosila, da je gradjena na osnovu samieh izdanieh izvora.*”³

Ovaj izbor tekstova iz *Arkiva* objavio je i kasnije, u dodatku *Historije književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* (1867).

V. Jagić se koristio dvama izvorima iz Kukuljevićeve knjižnice, glagoljskim rukopisom iz 1468. godine, danas u literaturi poznatim kao *Petrisov zbornik*, i ćirilickim rukopisom iz 1520. godine, u kasnijoj literaturi citiranim kao *Libro od mnozijekh razloga*. Napominje da to nisu “*jako stari rukopisi*” i da se “*starina najbolje raspoznaje po jeziku*”,⁴ jer da su neki dijelovi samo prijevosi starijih starobugarskih ili crkvenoslavenskih tekstova, a drugi su kasnije prevedeni s latinskoga ili talijanskog jezika.

Izbor hrvatske srednjovjekovne literature u *Arkivu* 9 V. Jagić je započeo moralističkim djelom *Cvijet kreposti*. Utvrdio je da je to prijevod talijanskoga djela *Fiore di virtu* i usporedno je objavio odlomke iz *Libra od mnozijekh razloga* i iz prijevoda P. Posilovića tiskana 1647. godine ćirilicom.⁵ Istaknuo je da je hrvatski prijevod gramatički pravilniji u rukopisu, dok je s leksičke strane čistiji u štampanom tekstu. Danas znamo da je ovo djelo prevedeno vjerojatno početkom 15. st. na čakavski, negdje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Najraniji takav prijevod

³ Jagić, V. (1866), *Primeri starohrvatskoga jezika*, Štamparija D. Albrechta, Zagreb.

⁴ Kapetanović, A. (2007), *Jagićeva kritika teksta u hrvatskom i europskom kontekstu*. Filologija 49, 65-77.

⁵ Cijeli tekst *Cvijeta kreposti* iz *Libra od mnozijekh razloga* objavio je Rešetar 1926.

zabilježen je u glagoljskom *Vinodolskom zborniku* iz prve polovice 15. st., a fragmenti se nalaze i u drugim glagoljskim zbornicima, *Petrisovu*, *Ljubljanskom* (s kraja 15. st.) i *Tkonskom* iz prve četvrtine 16. st.

Iz ćiriliceznoga *Libra od mnozijek razloga* Jagić je dalje izabrao dva teksta, koji pripadaju starozavjetnomu apokrifu o Abrahamu. Jedan pripovijeda o sukobu Abrahama s ocem koji od drveta reže idole, što Abraham, obraćen od idolopoklonstva, ne može otpjeti. Drugi pripada kraćoj redakciji apokrifa o Abrahamovoj smrti, teksta koji govori kako Bog šalje anđela Mihaela u liku putnika da navijesti smrt Abrahamu. Jagić uspoređuje ove tekstove s opsežnijim ruskim apokrifima koje je objavio N. Tihonravov. I iz glagoljskoga *Petrisova zbornika* Jagić je ćirilicom izdao kraću redakciju apokrifa o Abrahamu, jer je ovaj glagoljski tekst stariji od ćiriliceznoga i ruskoga (koji je iz 16. stoljeća). Iz *Petrisova zbornika* Jagić je publicirao i druge tekstove sa zanimljivim osvrtom na stupanj istraženosti glagoljske književnosti: "*Isti glagolski rukopis Kukuljevićeve knjižnice, iz kojega evo popunismo apokrifnu pripoviedku o Avraamovoj smrti, donosi preko svake nade još i drugih vrlo znamenitieh stvari, za koje se do ovoga časa ni znalo nije, da ih ima u našoj književnosti. Osobito pak mislim, da se nije ni slutilo, da će se takovieh stvari naći upravo u našoj hrvatsko – glagolskoj književnosti, za koju do jako mišljamo, da je ograničena na puke služabnike (missal) i časoslove (breviarium). E kad smo ovako dugo vremena krivo činili našim hrvatskim popovom, vriedno je da im se odužimo pa da pokažemo, kako su oni osim misala i brevijara vrlo marljivo još i druge stvari prepisivali – a što su ih prepisivali, to dokazuje, mislim, da je u njih zbilja živjelo, bar u literaturi, mnogo takovieh apokrifa i priča, za koje smo do sada samo hipotezami izvodili, da bi ih moglo bilo i među Hrvatima biti.*"

Iz tematike starozavjetnih apokrifa V. Jagić je ćirilicom objavio više tematski vezanih tekstova. Apokrif *O krsnom drvetu* pripovijeda o čudotvornom drvetu od kojega je napravljen križ Isusove muke, kako ga je zasadio Mojsije, a Solomun ga posjekao i prenio u Jeruzalem za gradnju hrama. Zatim u apokrifu slijedi priča o Adamovoj glavi koju pokapaju na mjestu gdje će biti usađen Isusov križ. Motiv krsnoga drveta, koji povezuje simboliku Staroga i Novog zavjeta, Adamov prvi grijeh i Kristovo otkupljenje grijeha, bio je dobro poznat bizantskoslavenskim književnostima. U hrvatskoj tradiciji ovaj je apokrif u odlomcima sačuvan već u glagoljskim *Pazinskim fragmentima* s početka 14. st., a nalazi se i u *Oksfordskom zborniku MS Can. Lit. 414* i *Grškovićeve zborniku* iz 16. st. Slijede kratke apokrifne priče iz Isusova života, kako je plugom orao kad je išao u Betlehem, kako ga je kraljević Prov nazvao bratom, kako je u jeruzalemskom Hramu postao popom i kako mu je knez Abgar poslao sina Luku, budućega evanđelista, s ubrusom na koji je Isus utisnuo svoju sliku. I ove hrvatske tekstove Jagić je usporedio s ruskima i zaključio da se vrlo malo podudaraju.

Iz istoga glagoljskoga zbornika V. Jagić je pripremio i druge apokrife koji su u hrvatsku literaturu dospjeli slavenskim posredništvom: poučnu prozu *Besjede*

triju svetitelja i apokaliptičnu viziju *Hodanje Bogorodice po mukama*. Tri teksta srodna *Besjedama* s tematikom pitanja i odgovora iz Biblije i djela crkvenih otaca kasnije su pronađena i u *Ivančičevu zborniku* iz 14./15.st., *Žgombičevu zborniku* i *Fatevičevu zborniku* iz 1617. godine.

Hrvatski tekst *Bogorodičine vizije* uspoređivao je i nadopunjavao staroruskim i srpskim tekstovima s napomenom da je “za ustanovljenje slovinskoga teksta naša hrvatska redakcija isto toliko potrebna staroruskoj ili srbskoj, koliko ove njoj; pače naš se hrvatski tekst na nekih mjestih savršenije podudara sa grčkim, nego li sam staroruski, a svakako je vjerniji originalu od teksta srbskoga”. Apokrifne elemente ima i *Legenda o 12 petaka* iz *Libra od mnozijek razloga*, raširena u više verzija u istočnim i zapadnim književnostima, a originalno je grčkoga porijekla. Kasnije su identificirana i kritički objavljena u latiničnoj transliteraciji čak četiri glagoljska teksta ove legende, i to iz *Pariškoga zbornika* iz 1375., *Sienskoga zbornika*, te *Tkonskoga* i *Grškovičeva zbornika*.⁶

U *Petrisovu zborniku* pronašao je jednu vrlo popularnu antičku i kasnije srednjovjekovnu temu, *Rumanac trojski*, roman o padu Troje. Tekst je objavio u ćirilskoj transliteraciji. Primijetio je da se ovaj cjeloviti *Rumanac trojski* u mnogo čemu podudara s fragmentarnom verzijom u *Vinodolskom zborniku*, te da oba glagoljska teksta hrvatske redakcije imaju izvor “negdje na zapadu”.⁷ Danas znamo da ovim verzijama treba pribrojiti i kajkavsko-latinični prijepis u *Derečkajevu rukopisu* iz 1621. godine iz biblioteke Nikole Zrinskoga.

2. Tekstološka istraživanja slavenskih redakcija

Tekstološka pak istraživanja glagoljskih i drugih slavenskih redakcija upućuju da je prvi slavenski prijevod *Romana o Troji* nastao vjerojatno krajem 13. st. u Hrvatskoj i to prema neutvrđenu latinskom predlošku. Taj glagoljski protograf mogao je nastati u sjevernom hrvatskom Primorju ili na južnočakavskom području, a tezu o mađarskom predlošku hrvatskoglagoljskoga prijevoda opovrgnuo je J. Hamm (1960). *Rumanac trojski* pripadao je omiljenoj svjetovnoj literaturi koja je iz francusko-bretonskih i talijanskih izvora preko kulturnih veza dalmatinskih gradova, ponajviše Zadra i Dubrovnika sa Zapadom, dospjela i u hrvatsku srednjovjekovnu književnost. Sklonost antičkim temama V. Jagić je ponovno potvrdio kada je u *Starinama JAZU* 3 (1871) izdao *Život Aleksandra Velikoga*, jedno od najčitanijih djela starije europske književnosti. Roman o najpoznatijem antičkom liku u kršćanskome srednjem vijeku napisan je na grčkom jeziku u helenističko vrijeme, vrlo je rano preveden na latinski i orijentalne jezike, a o njegovoj velikoj popularnosti svjedoči postojanje velikoga broja preradbi

⁶ Hercigonja, E. (1975), *Srednjovjekovna književnost*, Povijest hrvatske književnosti, Mladost, Zagreb.

⁷ Ibidem.

i različitih verzija. Svjestan da i u slavenskim književnostima postoje brojni Aleksandrova životopisa, odlučio je izdati jedan potpuni tekst, kako bi na taj način pridonio istraživanju nastanka slavenske *Aleksandride*. Pregledno je izdao bibliografiju, od najranijih izvora do prijevoda u europskim i slavenskim zemljama. Kao osnovni tekst u izdanju izabrao je hrvatskoćirilični, čakavsko-ikavski tekst iz *Roudničkog rukopisa* iz prve polovine 16. stoljeća. Izabrao je ovu *Aleksandridu* najviše zato jer pored zanimljivosti samog pitanja literarno-historijskoga ima još i posebnu, veoma znatnu vrijednost za hrvatski jezik.

Za potrebe kritičkoga izdanja V. Jagić je uzeo i više drugih tekstova, koji nadopunjavaju ili ispravljaju osnovni tekst: "*Bijaše mi dakle osobita briga, da uz ovaj jedan tekst, koji imadjah pri ruci u neobično liepom i pomnom priepisu izvornika rudničkoga rukom samoga g. A. Patere, dobijem što više rukopisa, gdje ima život Aleksandra Velikoga, po čemu bih mogao ne samo tekst rudnički ispraviti i popuniti – a da mu trebalo i ispravljanja i popunjenja, o tome će se svatko iz mog izdanja uvjeriti – nego i međusobne sveze raznieh tekstova ustanoviti.*"⁸ Uzeo je u obzir četiri srpske verzije *Aleksandride* i zaključio da su hrvatskoćirilični tekst i srpski tzv. *Gajev rukopis* iz 17. st. "(...) prevedeni na narodni jezik istom sa književnoga srbskoga iliti srbsko-slovenskoga jezika".⁹ Svi slavenski prijevodi potječu, prema Jagiću, iz istoga izvora i prevedeni su s grčkoga jezika, što pokazuju brojni leksički primjeri. Danas se pretpostavlja da bi se južnoslavenski arhetip *Aleksandride* mogao smjestiti u područje između Crne Gore i Pelješca, ali je moguće da je matica bila i čakavsko-glagoljska. Tekst *Aleksandride* nije dosad posvjedočen u hrvatskoj glagoljskoj književnosti, no posredno možemo zaključiti da je postojao. Naime, roman o Aleksandru Velikome maloga formata pisan glagoljicom spominje se u inventaru imovine zadarskoga trgovca Damjana iz 1389. godine.

Osim toga, čakavsko-ikavske crte ima *Aleksandrida* ne samo u spomenutom *Roudničkom rukopisu*, već i u kajkavsko-latiničnom *Derečkajevu rukopisu* iz 1621. koji je vjerojatno prepisan s čakavsko-glagoljskoga predloška. Jagić je iz glagoljskoga *Ljubljanskoga brevijara Ms 163* iz 15. st. ćirlicom tiskao odlomak *Protoevanđelja Jakovljeva*, jednoga od najpopularnijih antičkih i srednjovjekovnih apokrifa, koji pripovijeda epizode iz Marijina i Isusova djetinjstva.³³ Ovaj isti odlomak apokrifa kasnije je objavljen dva puta.¹⁰

Osim hrvatskih glagoljskih i ćiriličnih spomenika Vatroslav Jagić prvi je objavio i hrvatske latinične tekstove. Pod naslovom *Ogledi stare hrvatske proze*

⁸ Jagić, V. (1868), *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Arkiv jugoslavenski.

⁹ Jagić, V. (1868), *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Arkiv jugoslavenski.

¹⁰ Hercigonja, E. (2004), *Jagić i počeci hrvatske književne historiografije*, Na temeljima hrvatske književne kulture, Matica Hrvatska, Zagreb.

izdao je tri teksta datirajući ih u 15. stoljeće. *Hagiografije Život svete Katarine i Život svetog Jerolima* doista pripadaju 15. stoljeću, dok je *Zakon primanja u bratovštinu* iskvaren prijepis spomenika koji je poznat kao najstariji poznati hrvatski latinični rukopis – *Red i zakon sestara dominikanki* – iz 1345. godine. Ova prva objava hrvatskih latiničnih srednjovjekovnih tekstova, koja je u glagoljaškoj obuzetosti naših filologa prošla posve nezapaženo kasnije je privukla istraživače što je rezultiralo temeljitim istraživanjima i ponovnim izdavanjem tekstova.

Uspoređujemo li danas dosege Jagićevih izdanja hrvatskih srednjovjekovnih tekstova, moramo priznati da je on s osjećajem vrsnoga književnog poznavatelja uočavao sadržajno i tekstološki najzanimljivije teme. Kao klasičnoga filologa najviše su ga privukle antičke teme: *Aleksandrida*, *Roman o Troji*, *Priča o premudrom Akiru*; kao i apokrifi i legende grčkobizantskoslavenskoga porijekla: *Protoevanđelje Jakovljevo*, *Abrahamova smrt*, apokrif *O krsnom drvetu*, *legenda o sv. Tekli*, *Djela Ivana i Prohora*, *Legenda o 12 petaka*, *Besjede triju svetitelja*, *Hodanje Bogorodice po mukama*. Iako biblijsko-liturgijske tekstove nije smatrao pravim književnim prinosima, već više “mehaničkom radnjom”, ipak je objavio značajne radove i iz ovoga korpusa, kao što su izdanja *Bečkih listića*, zatim izdanja najstarijih hrvatskoglagoljskih apostola, *Mihanovičeva* (JAGIĆ 1868) i *Grškovičeva odlomka apostola* (JAGIĆ 1893), izdanje *Hrvojeva misala* i biblijskih odlomaka iz hrvatskoglagoljskih misala i brevijara. Isto tako, vrijednim istraživanja smatrao je i netradirane glagoljske biblijske prijevode s latinskoga jezika na crkvenoslavenski hrvatskoga tipa, pa je primijetio da su glagoljaši prevodili s latinskoga dosta pravilnom slovenštinom. S pravom možemo reći da je Jagić ostavio dubok i nezaobilazan trag u identificiranju i objavljivanju nepoznate hrvatske srednjovjekovne proze. Mnoge je književne tekstove prvi pronašao i kritički izdao radi znanstvenoga istraživanja, svjestan da se polazeći od tih tekstova najsigurnije može utvrditi opseg i sadržaj hrvatskoga književnog korpusa. Pripremajući suvremena izdanja hrvatskih glagoljskih, ali i latiničnih i ćirilčnih spomenika, ne možemo zaobići tekstološki i kritički temelj koji je prije više od stotinu godina postavio Vatroslav Jagić.

Zaključak

Vatroslava Jagića, bez ikakve sumnje možemo nazvati nestorom slavenske filologije, iako se u 20. stoljeću daljnjim istraživanjima odustalo od nekih Jagićevih tekstoloških rješenja, interpretacija i zaključaka. Iako se nije slagao s jezikoslovnom praksom iliraca, njegova djelatnost i rezultati rada zadivljuju i suvremene istraživače. Potakao je i kritički utemeljio *Stare pisce hrvatske*, jedinu i do danas nenadmašenu ediciju kritičkih izdanja u Hrvatskoj. Istraživao je i objavio suvremenim metodama kritička izdanja brojnih i vrlo važnih tekstova za hrvatsku i slavensku književnu i pravnu povijest. Borio se protiv krivotvorina i mistifikacija koje otežavaju znanstveni rad i najviše je cijenio točnost u kritičkim

izdanjima. Povijesne veze tražio je tamo gdje one i postoje, izbjegavajući traganje za ishodištem u mitski shvaćenoj zajedničkoj baštini slavenskih korijena.

Sve to pokazuje da je Jagić bio vodeći slavist druge polovine XIX stoljeća, a po nekim rezultatima, odlukama i interesima u oblasti filologije bio je daleko ispred svoga vremena.¹¹

Literatura

1. Bosanac, Stjepan (1924), *Vatroslav Jagić kao recezent*, Vijenac 2, III /12, Zagreb.
2. Čunčić, Marica (2008), *Jagićev srednji oblik glagoljice u svjetlu savremene glagoljske paleografije*, Slovo, sv. 58, Zagreb.
3. Damjanović, Stjepan (2006), *Opširnost bez površnosti. Podsjetnik na život i djelo Vatroslava Jagića*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
4. Hamm, Josip (1951), *Vatroslav Jagić i Poljaci*, Rad JAZU, Zagreb.
5. Hercigonja, Eduard (1975), *Srednjovjekovna književnost*. Povijest hrvatske književnosti 2, Mladost, Zagreb.
6. Hercigonja, Eduard (2004), *Jagić i počeci hrvatske književne historiografije*. Na temeljima hrvatske književne kulture, Matica Hrvatska, Zagreb.
7. Jagić, Vatroslav (1866), *Primeri starohrvatskoga jezika*, Štamparija D. Albrechta, Zagreb.
8. Jagić, Vatroslav (1868), *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Arkiv jugoslavenski.
9. Kapetanović, Amir. (2007), *Jagićeva kritika teksta u hrvatskom i europskom kontekstu*. Filologija 49.
10. Štimec, Marina (2012), *Viša potencija duha (Perspektive književnosti u književnopovijesnom i kritičkom radu Vatroslava Jagića)*, Zagreb.

¹¹ Kapetanović, Amir. (2007), *Jagićeva kritika teksta u hrvatskom i europskom kontekstu*, Filologija 49, Zagreb.

Embracing the Other: Representations of Africa and Africans in Joan Baxter's *Strangers Are Like Children*

Abstract: This paper examines representations of Africa and Africans in Joan Baxter's short story collection *Strangers Are Like Children*. Baxter's short stories are about Africa, not of it. Baxter's keen personal interest coupled with her work as a journalist prompted her to investigate and write about Africa that surrounds her. As a result, Joan Baxter succeeds in presenting African and expatriate characters who come off the page as vibrant, believable individuals living in an equally vibrant and believable place. Her first short story collection, *Strangers Are Like Children: Stories of Africa* (1996) consists of fifteen stories which wrestle with the prickly issues of sexism, political embroilment, *juju* and supernatural beliefs, and other pressing West African considerations. Baxter sees the failings of white culture as surely as she detects flaws in West African customs. She writes as an involved member of her West African community, not set apart from it. The commitment she shows for the causes of these West African people, especially of West African women, is commendable in its re-adjustment of old paradigms. Baxter does not simply demonize African Others, nor keep herself distant from them. Baxter, through her short stories, has come to understand herself better through the African Other.

Key words: Joan Baxter, Africa, Other, *Strangers Are Like Children*.

1. Introduction

A journalist by trade and keen observer by nature, Joan Baxter brings enthusiasm to the project of narrating Africa. After living in West Africa for the better part of thirty years, Baxter now lives with her family in Canada. She initially went out to Niger in 1982 to meet her German fiancé when he proposed; since

that time Baxter has accompanied her husband in his various agro-development assignments in remote parts of Niger, Cameroon, Burkina Faso and Ghana. As a journalist and storyteller, Baxter has kept an attentive eye on West African people and places around her.

Her first book, *Graveyard for Dreamers: One Woman's Odyssey in Africa*, comprised of essays, was published in 1994. It is Baxter's honest memoir of feeling alienated and depressed at the prospect of living in seemingly harsh and unforgiving cultures. Baxter traces her lengthy apprenticeship as a student of West African life under the aegis of helpful African friends and teachers. She conceives of her African journey as a series of elucidating, though often jarring, ordeals. Baxter does not resist the uprooting changes that come of tribulation but opens herself to learn from her experiences. In her acknowledgments at the beginning of *Graveyard for Dreamers*, Baxter wholeheartedly credits the patience, energy and infectious enthusiasm of certain West African friends who demonstrated to her "the bright side of their continent," without whom she "would have remained trapped by dark ignorance about a continent full of vitality, strength and brightness" (4). Baxter repeatedly expresses recognition and unabashed laudation of her West African neighbours: she declares her debt to a people and continent for whom she has awe, admiration and respect. Baxter's work, which bears great regard for West Africans, particularly West African women, contrasts sharply with earlier Africanist discourse, characterized by a lack of deference, by many previous writers the likes of Audrey Thomas. Her first short story collection, *Strangers Are Like Children: Stories of Africa* (1996) consists of fifteen stories which wrestle with the prickly issues of sexism, political embroilment, *juju* and supernatural beliefs, and other pressing West African considerations. This paper examines representations of Africa and Africans in her short stories.

2. Joan Baxter: A Journalist and Writer

Baxter occupies an interesting position. As a journalist, she is well aware of how modern Africanist discourse is disseminated by the Western media which perpetuates myths and selects stories according to Western values. The media is, in the estimation of Beverly G. Hawk and many others, the key distributor of ideology today. As Hawk outlines in *Africa's Media Image*, familiar images are assured of replication and Africa continues to be constructed through colonial metaphors familiar to Western audiences. These metaphors communicate news stories as well as provide the values by which to judge these stories. On account of this, Hawk sees the flow of information not from Africa to the West, but from the West back to the West. Hawk writes, "The news tells us more about America than Africa" (13), an idea which parallels Said's that Orientalism tells us more about the creators of Orientalist discourse than it does about the so-called Orient. Media coverage of Africa, by emphasizing poverty, disease, famine and political

disasters, propagates old myths. Today's Africans are, judged by Western standards, economic "have-nots," whereas in the nineteenth century they were seen to be in need of missionary evangelization. What the media portrays is an Africa that "is a failure and needs our help" (Hawk, 6). Western economic intervention in the form of aid and development seems entirely justified; the old colonial image has become the media image and that image has become fact (Hawk, 13).

Baxter as a journalist and writer of fiction heeds misrepresentations of Africa and Africans such as those typically seen in modern Western media, and, after an appreciable apprenticeship, recognizes how her own initial inclination to formulate generalizing statements about the continent and its various people was equally misguided. She is able to say of her fourth West African home, the village of Tamale, Ghana, "There was no room for generalizations, not about Tamale, not about the Northern Region, not about the country - how could I ever have listened to, and worse, believed, generalizations about an entire continent?" (*Graveyard*, 267).

One of her first lessons in West Africa was to appreciate the inappropriateness of many of her Western impulses, particularly those arising from her practice of journalism, a colonizing practice in its detached, objective execution. Hesitant to generalize about Africa, Baxter the essayist has learned the value of keen scrutiny and the benefit of withholding judgement, in an attempt to be an observant reporter. In response to Western media reports of "a morbidly depressing continent that fills newscasts with stories of wars, famine and political stagnation" (*Graveyard*, 215), reports which fail to provide a rounded vision of Africa, Baxter counters with essays and stories which do not dodge West African problems but which do purposely emphasize the optimism, strength, and vitality of the West Africans she has come to know who so impress her.

Africa, in the eyes of the idealistic and noble-minded journalist Baxter, is subject material ripe for exposure to the West. But just as Alison discovers in "Strangers Are Like Children," Baxter learns that an inquisitive Westerner will not get very far by barging in and asking a barrage of questions in the hopes of uncovering immediate explanations of African phenomena. Rather, the Western desires for instant information and a rapid disclosure of fact and reason are tendencies best un-learned in a West African context. Alison, thwarted in her direct attempt to understand Alhassan and the ethnic troubles which rock his village, is much like Baxter herself who needed to learn that her "noble" idealism for an improved Africa and her longing to assist the African Other were "foolish dreams that in retrospect were arrogant and presumptuous." She continues,

I know I will never really understand. But that doesn't mean I don't love trying. This book [*Graveyard for Dreamers*] is about the burying of my dreams, about that long period of disillusionment which was, after all, more my problem than Africa's. (12)

After years of slowly coming to appreciate how best to relinquish her misguided idealism, Baxter admits the process has been arduous but necessary. She discovers that a healthy sense of realism, coupled with practical skills learned from co-existing with West African neighbours, is the best means of living peacefully as a socially and politically conscious foreigner.

All of the stories in *Strangers Are Like Children* are set within a fictitious West African country peopled by Goronis and Abules. Appreciating her lengthy “odyssey” of living and learning in various West African places, we can perhaps understand one reason Baxter sets her stories in a fictitious West African setting. She avoids making hard and fast statements about one village or country in particular. Baxter is able to capitalize on her years’ worth of lessons through fiction set in a geographically ambiguous West African place. Baxter is likely to agree with W.O. Mitchell who once said about fiction that “Every little thing is the truth, and the whole thing is a lie” (qtd. in Perkins, 18). Her choice of a fictive locale as opposed to an actual place is useful in that Baxter does not presume to narrate accurately one actual place. Rather, this choice offers a humble and in some ways conciliatory gesture on her part, as if to say she knows she has not got West Africa entirely “right” and is not trying to pretend she has.

Although humility characterizes all of her work, Baxter’s essays differ markedly from her short stories. What distinguishes the essays are her choices to voice optimism and to emphasize what she views as the positive aspects of living in Africa. She openly acknowledges her naive idealism upon first arriving in Niger, and chronicles the buffeting she underwent and subsequent realization that her misguided optimism ill fitted the West African context. Still, after numerous painful and grisly experiences, after witnessing the harsh realities of poverty, begging, prostitution and the struggle for life undertaken by various West African individuals, she maintains an overall hopefulness. While at base this experience is painful, Baxter does not completely abandon her idealism in a “graveyard for dreamers;” while they required burying, her dreams lie underground but unforgotten. She states:

I had stopped generalizing about continental problems, which were like global problems and too daunting, tragic and big to contemplate, let alone to solve. Ghanaian friends...taught me to narrow my focus, concentrate on small problems, on smaller tragedies and on smaller causes for joy. They helped me put things, African politics for example, in some kind of perspective. (*Graveyard*, 269)

Again, Baxter hails her African colleagues who instilled within her a deeper appreciation for their rich and complex cultures in places where survival is difficult. These friends are instrumental in teaching Baxter the need to reduce her scope without totally abandoning her idealism.

While *Graveyard for Dreamers* as a text carefully maintains a dispassionate stance, Baxter's stories do not endorse the views of every character in them but tend to present the perspective of one particular character or another. Her essay writing is dynamic in its constant self-examination: she incessantly queries the purpose of her work and her writing intentions. However, her stories generally do not register the same tension of a writer/reporter maintaining strict control and withholding judgement, except for the odd instance when a character like Alison in "Strangers Are Like Children" consciously stops drawing further conclusions when she realizes how far wrong her previous ones were. Rather, Baxter does not refrain from personal entanglement with or reserve commentary on social and political issues in her stories. Her responsive conscience is actively present in her stories and tension is maintained in other ways, as in instances of irony presented in a character's perspective such as Christine's in "Dark Side of the Moon." Both her essays and stories are valuable for what they offer. While her essays operate on a strict level of restrained commentary, her stories are tales narrated by interested, passionate observers. Baxter judiciously relays in her fiction and non-fiction sombre tales of tragedy as well as heartening stories of triumph. She recognizes the necessity to maintain optimism in the troubled struggle of life.

Baxter's essays reiterate her faith in the African spirit to overcome and survive; her stories, however, highlight exactly what it is that needs overcoming. They accentuate the social ills that beset West African women, children, and the downtrodden poor most of all, as well as the frustrations confronted by expatriate development workers in West Africa. Evident in her stories and essays is the pendulum motion of paradox, of being both frustrated by the turmoils of and appreciative of the triumphs to be gained by living rigorous life in West Africa. This motion unseats Baxter's former Western dogmatic presumptions and opens her mind to the advantage of learning from her West African hosts. "Africans," she writes in *Graveyard for Dreamers*, "had so much to teach anyone who was willing, and able to learn. It was just so exhausting, coming to grips with their stoicism which was not apathy, just acceptance [of severe living conditions]" (52). Baxter is aware of her shortcomings; she admits both ignorance and her inability to comprehend entirely the West Africa around her.

Nevertheless, throughout her essays and stories, Baxter expresses a continuous desire to know, and a longing for, closer community with her African neighbours. This is strongly reminiscent of the spirit of Margaret Laurence's African writing. Much like Laurence's African fiction, Baxter's stories and essays reflect a social consciousness and political investment in West Africa. Like Laurence who "put her heart and soul into the portrayal of her African characters" (Sparrow 119), Baxter empathizes with her African Other. She, too, succeeds in portraying dilemmas and disquieting moments which occur when dissimilar cultures collide.

Baxter admits that after going away for brief stays in Germany or Canada for childbirth, holidays, and at the ends of contracts, she yearns to return to the continent. She names her nostalgia for where she lived in Ghana, although she realizes it is ludicrous: "It was homesickness, but I was embarrassed to say so, because I knew Africa was not my home" (*Graveyard*, 266). Laurence once described herself as someone "who was an outsider who experienced a seven years' love affair with [Africa] but who in the end had to remain in precisely that relationship, for it could never become the close involvement of family" (Laurence 1977, 29-30). Baxter, the outsider, is Laurence's kin in this instance; both are reluctant to admit their incommutable status as foreigner, and concede in honest appraisal of their relationship with Africa their inability to ever be "insiders."

Baxter's stories are like Laurence's, *about* Africa, not *of* it. Laurence confesses that she "could never write about Africa from the inside, but only as a concerned and involved outsider" (Laurence 1978, 22). Laurence involved herself in her African community and conducted research on her own initiative; likewise, Baxter's keen personal interest coupled with her work as a journalist prompts her to investigate and write about the West Africa that surrounds her. Both writers have an ardent affection for the characters they create but manage to avoid what Miller sees as the desire of some well-meaning Western writers "to obliterate Africa with kindness" (Miller, 286). W.H. New (1983) examines Laurence's attempts to write Africa as neither an idyllic place (as some African nationalists would have it) nor as a barbaric place (as some European administrators and missionaries would have it); similar attempts are evident in Baxter's work. Her first four years on the continent were dedicated to dealing with her own personal responses to Africa; since that time, she has, as Laurence did from the outset, embraced the opportunity to live inter-dependently with her African companions. As a result, both authors succeed in presenting West African and expatriate characters who come off the page as vibrant, believable individuals living in an equally vibrant and believable place.

3. Writing About Africa: Representations of Otherness in Baxter's Writings

In hindsight, Baxter recognizes that during her first four years in Africa she had spent most of that time "assuaging [her] own bruised sensibilities, looking inward and taking an interest in Africa only in so much as it affected [her] and [her] feelings" (*Graveyard*, 178). Baxter adds, "I had spent far too much time listening to expatriates talking about Africans and not enough listening to Africans" (*Graveyard*, 178). With renewed vigour to return and learn more from Africans themselves, Baxter fulfills this ambition. She reflects on her time in Tamale, Ghana as the most formative African experience she had. She and her family lived there four years before ethnic clashes erupted and a three-day war wrecked the region.

Still, she chooses to remember “Tamale as it was; ... nostalgia for what was and could have been consumes [her]” (*Graveyard*, 295). Is Baxter in danger of being consumed by an illusion of untrustworthy nostalgia? Given the hardships she has witnessed West Africans endure, the horrific stories that she has both heard and reported, and that she factually relates without cover-up in her writing, it is difficult to think Baxter naive. She writes with hard held faith in Africa despite knowing these tribulations. Avowedly optimistic throughout her work, she remains socially and politically involved with this continent and its people.

One means of accessing Baxter’s ethic as writer and depicter of West Africa and West Africans is to take up her own suggestion in the foreword of her short story collection:

Maybe these stories come from my own inability to put much of what I have seen and learned in Africa into any rational and logical framework, so there is nowhere for it but on the pages of a book of fiction. Or maybe it’s as friends in Ghana have suggested - maybe someone has used powerful *juju* on me. Or maybe there’s no difference - maybe fiction is *juju*. (*Strangers*, 9).

A suspension of logical understanding and an abatement of the desire to explain things rationally are difficult undertakings for a Western writer, especially one trained in journalism. Should Baxter be operating under a kind of black magic, her resulting stories will demand of the reader a like suspension of cool, rational understanding. This may seem once again to associate the West with logic and Africa with irrational *juju*, but I believe Baxter alludes not to “primitive” nature but rather associates *juju* with arational belief and the possibility of magic. However, if she is at all successful in writing stories which express what she has been fortunate enough to learn in a way that will not alienate her reader, skew the lesson, or misrepresent the West African context in which it was learnt, then her stories will prove to be a wealth of shared experience of ten hard years’ firsthand study.

We need to understand what it means for Baxter to write under the effects of powerful magic: let us presume this *juju* brings about a shift of perspective, that it inspires at least partially an adoption of a West African temperament by the white foreign writer. This *juju* is effective insofar as Baxter ably and convincingly depicts her West African characters and their struggles. Baxter’s sympathies lie unquestionably with West African female characters who suffer the effects of sexism, mistreatment and poverty-induced belittlement. A prominent aim of Baxter’s fiction, imbued with her idealism and aided by this *juju* or acquired temperament, is, at the very least, to expose these calamities.

Informed by years of living in West Africa and having compiled news reports, Baxter has substantial authority to represent customs, norms and roles of West African women and men. While she is careful not to speak collectively of Africa

as a wholly negative and frightening place, she does not deny many strange and disastrous happenings she and her family attended during their years in West Africa. Baxter's non-fiction reports incidents such as horrific traffic accidents, disturbing encounters with beggars and desperate prostitutes, gruesome torture, abuse and political corruption, in a tone that is neither acrimonious nor pitying. In her narration, she never loses her attachment to nor affection for the West African people involved.

Although Baxter never fully approximates the voice of an African woman, she does relate West African women's experiences. According to Sneja Gunew's theory, Baxter approximates but does not wholly "deprivilege [herself] by learning to speak the language of the oppressed" (Fee, 17) insofar as Baxter articulates the trials and woes of her West African female characters largely from a Western woman's perspective. Thus, Baxter never assumes full knowledge of the Other, though on occasion she does offer reflections from the Other's vantage point.

Margery Fee examines the use of the Other's voice, an "'identification' that has been a tactic adopted [too often] to avoid guilt, rather than to comprehend difference" (27). Although she examines the responsibility of writing as the Other in a Pakeha/Maori context in New Zealand, Fee's point is well taken: "Rewriting the dominant ideology is not easy...and thus the process of rewriting this ideology is the work of the whole New Zealand community, rather than of any one writer" (19). Similarity, in order to rewrite the dominant ideology which has traditionally portrayed Africans as bestial, savage, primitive, it is the responsibility of African and non-African writers alike to partake in the rewriting process. Writers like Laurence and Baxter, who so obviously care for their characters and who are emotionally as well as socially enraptured by their African neighbours, no doubt do seek support for their writing in the very community they aim to depict. Presumably their social commentary is not meant merely to curry favour with African readers but to realign previous depictions of oppressed or misrepresented people.

Does Baxter circumvent the dangerous trap Fee describes, that of writing of the Other by merely issuing a "distorted echo of [one's] own monomaniacal voice" (27)? We must realize, as Fee does,

that [a writer] cannot get it right. In fact, no one will get it right: no text, however canonized, however authorized its source, will deliver the total truth of the native presence, because there is no such monolithic presence to deliver. This realization should not leave us helpless and tongue-tied, however. (26)

Herein writers are sanctioned to try to depict the Other's experience, provided these writers recognize their responsibility.

Andre Brink, a white South African writer, agrees with Fee's declaration that a writer should not feel "helpless and tongue-tied," and is convinced it is his responsibility as a writer to "express [his] solidarity with others, black, whose lives have touched [his]" (19). In "Speaking in Voices," he sees writing as an act of imagination, an act of "creative presumption that [should] always [be] tempered by profound humility: the humility derived from an acute awareness of the awful nature of the challenge, and the ever-present likelihood of faltering and failure" (19). Baxter's writing displays such humility.

In my estimation, both Fee and Brink endorse Laurence's project of "novelist as socio-political being," a project which both Laurence and Baxter assume in their African writing. Laurence states that "[f]or [her], fiction is primarily a matter of portraying individual characters as faithfully as [she] is able to do. These characters, however, do not live in a vacuum. They live in specific places, and any writing about them must of necessity include social commentary" (Laurence 1978, 15). Further,

It may not be a helpful commentary, or even a particularly relevant one, but a social commentary it most certainly is. In this commentary, in the re-creation on the printed page of a community of human individuals, the novelist usually does not and should not write in any polemical way.... We do not presume to tell the reader how to think, nor can we offer any easy solutions. Nonetheless, no novelist writes in an objective way, if indeed there is anywhere such a mode of writing. (16)

Baxter's stories follow Laurence's words: while they do not present "easy solutions," neither do they purport to be objective. They offer instead social commentary, at times on the verge of polemic, in their depiction of various West African situations.

Baxter's stories "Strangers Are Like Children," "Gladys," "Second-Hand Dream," and "Mother of My Invention" include reflections of West African characters on the impact of white Others on their villages. Like Laurence and Achebe, Baxter examines the impact of foreign, modern values on traditional ways of life. She is aware of the battery such changes can inflict on West African characters and does not back away from addressing less than pleasant topics. Just as Laurence focuses on the characters of her stories rather than on their roles, so, too, Baxter primarily emphasizes her characters and the specific social and political conflicts with which they are engaged.

Moreover, Baxter's stance is not that of an anthropologist. She assumes no need to explain cultural practices or norms in clinical terms, but rather narrates her stories of West African people and events in a manner that assumes a familiarity with West African ways will be gained by reading, and that this familiarity

will connect the cultures of reader, subject and observer. Consequently, her stories do not read as so many anthropologically engineered articles intended to lay out West Africa and its inhabitants for examination; rather, they communicate on a visceral level the pathos of the West Africans she has observed and suggest that while people may differ in culture, they share the same viscera or bodies.

Baxter's work is charged with humanitarian interest. She is thoroughly convinced that, if we can choose to adjust our attitudes, we will find as joint members of humanity we share more with Africans than we incur differences which separate us. There exist, however, recognizable barriers which block mutual understanding and appreciation of the Other. Adequately recognizing and respecting such barriers poses the larger problem.

Baxter sees aimless tourism as one such obstruction. Consequently, she makes a special point of avoiding interaction with overlanders, those young people traveling in packs on the back of huge four-wheel drive trucks. Theirs is the romantic search for hardship and uncomfortable adventure in a presumed wild Africa; they seek the exotic Other place. Baxter deplores the crassness of overlanding tourists who exploit the poverty and harsh living conditions of West Africa. This sort of tourism saddens her because she recognizes "Africa opened her arms to visitors and strangers, but she did not pull them to her bosom unless they had something of themselves to give" (*Graveyard*, 172). She sees in these travellers the same motive of being "on the take" Baxter herself possessed when she passed famine and war refugees flooding in from Chad in the north of Cameroon: "[T]here was that persistent nagging guilt. We were just tourists, really, seeking sensational memories and photographs, taking, rather than giving" (*Graveyard*, 168). She wishes to avoid seeing reflections of her own earlier self-centred Western arrogance. While admittedly envious of their journey, Baxter regards these overlanders as presumptuous in their search for the exotic chaos of travel on a continent that need only be visited for a finite period of time, taken from and then abandoned. Like early European explorers in Africa, overlanders are on a romantic quest to survive Africa's supposed darkness, and eventually return to the light of their "civilized" home.

In her story "Masks," Baxter further examines the motive of the tourist as she considers the rights of anthropologically driven fieldworkers to be privy to important cultural ceremonies. As a Fulton Foundation sponsored student of West African art, Roger tells his story to his host Ali; he is concerned about "the patronizing treatment of [Ali's] people," who entrusted "a well-known *Africa expert*" (107) with their secrets. While intending to sidestep the trap of being just such a patronizing field scientist himself, Roger is overly complimentary, hoping to demonstrate his understanding of local customs in order to prove his worth and sincerity as a guest invited to watch his host's authentic funeral ceremony dance. Ironically, to Roger's surprise, Ali himself has been a student in the United States where he studied masks of his own West African country. Herein lies a com-

pound irony of cultural vantage and advantage. As a result, Ali is fully cognizant that the role of the student as learner and not as meddler is to be carefully diplomatic about asking questions.

Roger, willing to abide by Ali's words of advice, is pleased to consider himself the lone lucky white observer of the ceremony until seven fellow white Americans descend upon the village and threaten to disrupt Roger's adventure. Grips Roger, "I didn't want to share my unique African experience with a bunch of bloody tourists....I was miffed that the villagers would agree to show *just anyone* their highly prized secret masks in exchange for a couple of wells" (111,113). He guiltily reveals to Ali how he wanted to own the experience solely, as if it were only his to enjoy. With chagrin, Roger now realizes that he was no worthier a witness of the dance than the Arnolds were, that perhaps Mr. Arnold was even worthier as he promised the village a visit by a team of well drillers which would assist the villagers far more than any dissertation Roger might write.

In the end, Roger is dismayed that he had to write up his research in "cut and dried" fashion (117), afraid that if he wrote what he really beheld, his academic panel in America would "accuse [him] of writing fiction" (117). Roger honours the code of the academic world in order to get his doctorate; he also honours the code Ali teaches him of quelling his urge to question and analyze in Western fashion the mystical and supernatural experience of witnessing the secret dance. This leaves Roger in an unenviable position, caught in the gap between what is expected of him by two cultures and what he needs to produce in the end.

Roger's mediation lies between the Fulton Foundation's expectations of his work as a scholar and his respect for Ali's culture, having learned the impropriety of trying to rationalize the Other's culture by using Western scholarly means. Cultural mediation is further demonstrated when the Arnold's cook Imoussa negotiates on behalf of his touring boss and buys one of the ceremonial masks. Roger shifts from being a mere tourist to being a more sympathetic appreciator of Ali's culture, believing he has fully escaped being a tourist. But can he ever? Ironically, Roger fails to see that Mr. Arnold, too, has taken an interest in the villagers' welfare, and undertaken the same shift Roger has. Baxter as writer mediates Roger's story from a position somewhat more knowledgeable than Roger's and yet less knowing than Ali's.

Baxter lived long enough in Africa to recognize and avoid the seduction of tourist visions of the sort that Joyce Cary defines in *The Case for African Freedom and Other Writings on Africa*. Cary writes:

The tourist mind...[involves] the love of the picturesque which invites the traveller to delight in anything unfamiliar and racy of the soil; in national government, native costume, native dances; national religious ceremony, even national dirt and poverty, so long as it is different from that which he [sic] can see at home. (63)

The fictitious West African country Baxter presents is not picturesque: it contains poverty, disease, corruption, sexism, political and social unrest. Though these elements are depicted, they do not add up to an overwhelmingly frightening place to live; certainly there are major problems that need addressing and redressing, but Baxter is capable of narrating stories which reflect her awe for and recognition of a West African people resilient, hopeful and full of potential.

This is most strongly seen in her depictions of African women, such as Josephine in "Mother of My Invention," Candy in "Fatimata's Story," Comfort in "Little Comfort," Gladys in "Gladys," and Dodie in "Second-Hand Dream." These African women have stature and voice; they display power to varying degrees. Baxter's African female characters are the most fully developed of her African cast. While they are women and girls with whom the reader is sympathetic, they are not faultless. At times they make undesirable choices (such as the sexual indiscretion of Comfort, Josephine and her daughters, and Candy) which round out their characters and render them attractive in their humanity, not wholly and unbelievably flawless. Candy in "Fatimata's Story" and Josephine in "Mother of My Invention," frankly tell their stories and speak their beliefs to Lucy and Cathy, their white neighbours. Candy and Josephine's camaraderie forge friendships with their foreign neighbours to create a unified, cross-cultural sisterhood.

Without over-valorising the harsh conditions which face her African characters, Baxter presents believable West African scenes which serve to address specific plights of West Africans as well as to provide cathartic means of working out Baxter's own heavily felt white guilt. There is detectable anger in many of Baxter's stories, anger with the white self and its privileged position, anger with misplaced idealism, anger at the mistreatment of African women by white and African men, and anger with African cultural expectations. While her essays bear a more reserved tone, her stories deliver subjective readings of and responses to West African situations from largely white perspectives, and are therefore far more emotional in their telling.

Of the fifteen short stories in *Strangers Are Like Children*, eight employ the third-person point of view and recount stories of white female protagonists working in West Africa. Written with a familiar appreciation of the difficulties and moments of epiphany experienced in what Mary Louise Pratt terms "the contact zone" wherein cultures meet (4), "Flying to Africa," "Fatimata's Story," "Dark Side of the Moon," "Act of God," "Live Birth," "Returning," "Love By Dictation," and "Let Them Live" are all stories told from a presumably white third-person perspective about a white female protagonist. Four other stories, "Strangers Are Like Children," "Little Comfort," "Mother of My Invention," and "Hombre," are told from a first-person, again white female, perspective regarding white female protagonists, further indication that Baxter's forte rests in narrating from personal experience. Of the three remaining stories, "Masks" is told,

as we have seen, from the first-person perspective of Roger, a white American student, while “Gladys” and “Second-Hand Dream” are both told from a third-person, presumably African woman’s perspective, one sympathetic to the concerns of the black female protagonist in each instance. Gladys’s clash with white missionaries is the focus of “Gladys” and Dodie’s interaction with Wambolt, the white contractor, is the central concern of “Second-Hand Dream.”

Baxter never uses an African first-person narrator as Margaret Laurence did in the cases of Nathaniel and Victor in *This Side Jordan*, and in other stories. While Laurence had a particular affinity for the “been-to’s” (i.e. Africans who had been abroad for education and who had subsequently returned to their homeland to work as doctors, lawyers, teachers and the like), Baxter’s affinity is split between local female protagonists, who are mothers, wives, prostitutes, or children, and foreign female reporters, nurses, and aid workers living in West Africa. Only “Gladys” and “Second-Hand Dream” are told from a third-person point of view identified neither as specifically black nor white, a perspective which comprehends equally well black and white perspectives but is more sympathetic towards the black female. The appreciation Baxter demonstrates of West African people’s struggles is not restricted to these two stories, however; some of Baxter’s most convincing portraits of West Africans are found in the characters of Comfort in “Little Comfort,” Baba in “Dark Side of the Moon,” Josephine and her daughters in “Mother of My Invention,” Aisha in “Act of God,” and Salifu in “Live Birth.” Again, Baxter succeeds where other writers fail in portraying Africans who are more than one-dimensional, primitive characters.

A significant example can be found in “Gladys.” The title character is a girl sent to work for a white missionary family; she encounters the sort of intriguing and mysterious clash of cultures which so fascinates Baxter. Though Gladys’s world and desires are the core focus of the story, we are given insight into the local people’s impressions of the Bilhouses and their foreign ways, as well as inside information about what constitutes West African women’s work, how West African second marriages operate, and the like. Baxter’s narrating voice is predominantly occupied with Gladys’s feelings of being caught in the turmoil of defining her gods against that of the missionaries, of identifying herself amidst conflicting Christian notions, and tribal differences, of being admonished by her educated brother, her traditional parents, her girlfriend, and of being torn between her love for Angeline and Jonas. Also expressed are Pam’s irrational expatriate fears of filth and African people, as well as white expectations that Gladys will be happy with her new job as Angeline’s nanny.

This multiple expression from both local and foreign characters’ frames of reference is what I term Baxter’s regard of “Each Other.” She presents conflicting readings of the Other, unbeknownst to the Other, from both sides of the cultural line. I believe this is Baxter’s most effective voice, though she must feel

unsure of employing it as it presumes firsthand knowledge of black experience. Contrasting perspectives are also given in "Second-hand Dream;" Baxter reveals Dodie's desires to escape traditional West African village life and to enjoy instead an American lifestyle as seen in videos, alongside Wambolt's expectations to find sexual gratification with no lasting commitment with local women such as Dodie.

Baxter's regard for Each Other allows her to consider the sentiments of individuals on both sides of the cultural divide. One outcome of this attitude is to reveal cultural misunderstanding between local and foreign characters; yet, ironically, Baxter has obviously achieved some measure of insight into the African Other in order to present some of the Other's reflections. Gaining such insight is the first step in resolving cultural clashes. Two benefits of this Each Other vantage point are that it does not automatically privilege one culture over another, nor does it privilege one culture's reading of the Other. Evidently, Baxter either does not feel confident in telling more of her stories from this "ambicultural" stance, or else feels more at ease narrating from a white, or a specifically white female, point of view as she does in twelve of her fifteen stories. Baxter trusts more in her authority to employ a white narrator, and dares only twice, in "Gladys" and "Second-Hand Dream," to depart from this solidly identified white storytelling perspective.

Her motivation as a writer of fiction is to address internal tensions. The social conscience of Baxter the writer of fiction overrides the call for the decorous, objective voice of Baxter the ideal reporter. In her opening acknowledgments in *Strangers Are Like Children*, she admits that a "'special' group of expatriates who happened [her] way over the years spurred [her] to write rather than resort to violence" (4). This presumably means she writes fiction as a productive means of expelling anger and avoiding attacking physically those she sees as guilty of corruption, degrading women, and the like. The products of this tactic are stories which highlight disadvantage, mistreatment and oppression in various West African scenarios. The reader senses Baxter's passionate sympathy for Dodie and her story of sexual exploitation and abandonment by Wambolt; likewise, the reader cannot quietly dismiss the rage and frustration expressed by white, foreign, female narrators in the twelve stories aforementioned.

In "Fatimata's Story" and "Little Comfort," Baxter's white protagonists, Lucy and Doris, witness sexism and its impact on Candy and Comfort respectively. Illustrative of sexual double standards that exist in West African culture, "Fatimata's Story" recounts the reasons for Candy's imprisonment after having been caught performing indecent acts forced upon her and her friends by white road contractors, thereby humiliating their husbands. Because sexism is not unique to West Africa, it incites Baxter's female social conscience to relate these women's stories for the sake of all women, thus highlighting familiar women's struggles

in various cultures. Sexism is again seen in Candy's father's refusal to educate girls, and also when he betroths his fifteen year-old daughter to Maximus as a means of repaying this contractor whom he owes much money. Maximus eventually dispenses with Candy as a useless wife because she is unable to bear him a child; ironically, Candy becomes pregnant by Joseph, her prison guard, and she chooses to stay in prison to be near him despite the unlocked cell door. Lucy's admiration for Candy and utter dismay at hearing Candy's story of mistreatment at the hands of Lucy's fellow expatriates impel Lucy to tell Candy's story.

In like manner, Comfort's white neighbour Doris feels compelled to tell Comfort's sad tale out of respect for this West African woman whom Doris has come to cherish. Doris quickly realized she knew little of Comfort, despite having lived beside her for two years. In "Little Comfort," Comfort's husband abandons her when he learns she is pregnant, knowing the child could not possibly be his. Comfort's subsequent death and the spiriting away of her child, suspected of being the Devil's offspring and thereby responsible for the deaths of two village children, combine issues of sexism and traditional beliefs. Doris's awe at the stoic endurance demonstrated by African mothers giving birth in dismal settings on concrete birthing slabs rocks her confidence in the importance of her own work as an agroforestry worker. Doris finds herself embroiled in the bewildering struggle to identify and claim Comfort's child. As she fights to secure the baby and rescue it from condemnation by the villagers who see it as a child of the Devil, Doris is horrified by the traditional beliefs which spur the villagers to steal the child away and deny it ever existed. The Westerner caught up in this specifically West African war of possession over the child and the child's origins finds herself an outsider looking on powerlessly. Baxter's attitude to this dilemma is one of shocked disbelief and incomprehension. Dispirited by her frustrated efforts to improve local agroforestry, Doris is doubly wounded and shut out by the villagers who "stared at [her] in the darkness in the silence they inflicted on [her]" (*Strangers*, 55) when she tries to save Comfort's baby. Baxter expresses the helplessness and rage she felt as a Westerner who at times has felt the "hopelessness of what we were doing on the continent" (*Strangers*, 52) and judged West African cultural practices as unjust and irrational.

In a somewhat different vein, "Mother of My Invention" is like "Dark Side of the Moon" in its avowal of what it means to be a West African woman. Just as Christine's unexpected pregnancy in "Dark Side of the Moon" brings healing to her relationship with Jim, so, too, does Cathy's son Joseph seem to be the West African answer for a woman trying to please her husband and be a successful wife. The West African belief that unless a wife produces a child she is not a woman and might be a witch, coupled with the West African desire for children in general and sons in particular, are powerful social forces which act upon these foreign women in ways that initially perplex and eventually amaze them. Baxter demonstrates the importance West Africans place on and the celebration of

childbearing in these two stories in counterbalance to the suspicion surrounding Comfort's illegitimate baby in "Little Comfort."

The effects of traditional beliefs on West African lives is another matter of concern to Baxter. Her treatment of *juju* arises from a respect learned during years spent in several West African countries. In the chapter of *Graveyard for Dreamers* entitled "Another World of Dreams," she outlines her gradual acceptance despite earlier scepticism of traditional healing methods. Aware of the tremendous power of these beliefs which the people respect, Baxter acknowledges her bafflement by and subsequent respect for *juju*. Stories such as "Hombre," "Masks," and "Mother of My Invention" leave room for belief in magic, even strongly suggesting that the only possible explanations for certain occurrences in West Africa are the workings of *juju*.

"Mother of My Invention," for instance, suggests Josephine's fetish of a black and white monkey's tail, a gift given to Cathy to help her conceive, is entirely responsible for Cathy's son, Joseph particularly since Cathy was not inclined to have children. Cathy feels an ache in her abdomen as soon as she touches the fetish, despite her revulsion to it. The power of *juju* is made convincingly real.

Juju further appears in stories centred on other issues weighing on Baxter's social and political conscience, including the political turmoil wrought by ethnic and political factions, and the evils of sectarianism. "Love By Dictation," "Live Birth" and "Strangers Are Like Children" are the most politically charged stories in Baxter's collection due to their exposition of tribal factions at war and their portrayal of evil politicians. In "Strangers Are Like Children," for example, Alison is held hostage, implicated in her Goroni African lover Alhassan's dispute over the chieftaincy of Zoggu. Alison soon realizes how incapable she is as a foreign journalist of ever fully appreciating or representing the interplay of West African favouritism and ancient politics. She came looking for a story and thought she would be able to figure out this political situation; instead, she discovers how much a stranger she is, childlike in her ignorance of this Other world. She acknowledges her incomprehension and realizes her Western approach is all wrong, that her words are too feeble to capture what is going on. This story speaks to the breakdown of Baxter's own reliance on Western means of comprehending African ways, V.Y. Mudimbe's point exactly, and exposes her troubled position as a powerless outsider caught in unresolvable discomfort. Finding herself without paper or tape recorder, Alison is suddenly magically able to write with her eyes her story on the walls of the imprisoning hut. She thinks, "Maybe Africa has turned me into a wizard" (22); only when cloaked in *juju* does Alison begin to gain a glimmer of insight into this West African world of Otherness.

"Flying to Africa," "Dark Side of the Moon," "Returning" and "Love By Dictation" constitute a cluster of stories which focus primarily on expatriate women coming to terms with what it means to live in West Africa. While some

protagonists, such as Annie in "Flying to Africa," embrace the adventure with overblown romantic notions of development service, others grapple with distraught feelings of helplessness and inadequacy, such as Christine in "Dark Side of the Moon." Indicating another twist of attitude, Margo reluctantly sees how naive she has been when she realizes she was seduced by an evil despotic leader in "Love By Dictation."

Karen in "Returning" needs to reconcile herself to the cultural clashes she has with beggars and con-artists. Karen applies for a job in Talon she does not really want, and feels a need to show she belongs in this West African city. She fools herself into thinking she will enjoy her return to the city she lived in for five years, where she never did feel at home, but soon realizes she used to take refuge from, not walk on, the street with its beggars. Upon recognizing a beggar woman outside the post office, Karen demands the woman remember her in return. When the woman cannot prove recollection of Karen, Karen gives her a small rather than a large banknote. Feeling betrayed after being duped by streetwise con-artists, Karen churlishly and abruptly leaves Alyssa, her child's former nanny, even though Alyssa does recognize her and shows genuine signs of wanting to spend more time with her. Retreating to her hotel, Karen hypocritically turns her back on the city towards which she originally thought herself so caring.

Further examples of Baxter's wrestling social conscience appear in the stories "Hombre," "Act of God," "Live Birth," and "Let Them Live" which focus on particular social ills and abuses. Baxter sets out to depict the harsh reality of a mad beggar's life in "Hombre," a pitiful child's unnecessary death in "Act of God," a tribal squabble over ownership and subsequent destruction of a clinic in "Live Birth," and the inappropriateness of a meddling anti-abortionist in "Let Them Live." In each of these stories, Baxter openly confesses white guilt and mistaken moral stances; she delivers pointed commentary on the iniquities of whites she sees inflicted upon West Africans. Both "Hombre" and "Act of God" are stories about white expatriate women who encounter but have little time or patience with supposed lesser locals. These are a presumed mad beggar, in the case of "Hombre," and Aisha, the tomato-seller who tries to help herself to Jillian's private water stock, in "Act of God." In both instances, Baxter's white protagonist rues the mistreatment she earlier showed the West African individual in question: Deb regrets her outright dismissal of Hombre's potential for goodness, and Jillian laments her lack of care for Aisha. Hombre becomes Deb's hero when he rescues her from an accident and sets her broken leg; Aisha becomes a tragic figure, drowning in a narrow stairway while trying to fetch water after having been denied a share of Jillian's.

"Act of God" explores the impact on villagers' lives when forced to survive in living conditions made life-threatening by the corrupt dealings of water and power corporations and their profit-driven tactics. Aisha's death could easily

have been avoided had there not been a “Talon water mafia” (102). Out of frustration and desperation, Jillian refuses to give Aisha any of her water reserve and advises Aisha to join a rally to protest the injustice of the water mafia, a ludicrous suggestion to make to a child. Although Jillian learns from her West African female neighbours of their acceptance of what God does and how God teaches them to suffer, she is unable to accept this resigned attitude. She feels she does not belong in the village; she questions Western guilt as “a placebo to replace real suffering” (101) when she is irritated by Aisha “standing there in her rags, cloaked in need” (103). Jillian wonders to herself “when she had become so hard” (104). The day following her curt reprimand and dismissal of Aisha, Jillian wants to make amends but finds out to her horror that Aisha drowned while trying to fetch water from a dangerous building.

“Hombre” and “Act of God” are the most self-remonstrating of Baxter’s tales wherein she expresses the regret she felt during her first four years in Africa. Her storytelling skill lies in relaying the intricacies of conflicting attitudes such as those held by Jillian. Registered in “Act of God” is the complex combination of feeling, ideology, raw experience and immediate frustration which reveal the conscious evaluation of Baxter’s own white position in relation to her West African neighbours. A white storyteller, she exposes the ambiguity of the ugly power inherent in her position of privilege. In *Graveyard for Dreamers*, she repeatedly attests to the load of white guilt she carries living the life of a rich, white foreigner amidst the squalor and grim reality of West Africa. She battles moral grief time and again, especially whenever she confronts beggars. In *Graveyard for Dreamers*, she writes,

Beggars had always bothered me, aroused conflicting emotions of guilt, pity, revulsion and anger....Beggars seemed to have an extra and highly developed sense, one that sniffs out guilt....I would then be so relieved at [a] second chance to assuage my guilt, that the next beggar would receive a whole handful of money....I gave to assuage guilt. (216)

Later she is told that “Whites are too soft” and are to blame for the vast number of beggars by giving handouts to those not handicapped or not in shelters; thus, her tormented conscience is fed (*Graveyard*, 217). It is no wonder she turns to storytelling to address this and other conflicts in order to justify the effects of her neo-colonial presence.

While Baxter does not shy from describing the poverty, *coups d’état* and other disturbing realities that are part of West African life, she refuses to adopt the pessimism and condemnatory attitudes of so many foreigners who brand the continent a hopeless place. Like Laurence, Baxter vocalizes strong resentment for opinions and actions which smack of colonial or imperialistic attitudes. In addition, she appreciates that she is politely tolerated by her West African neighbours, much in the way Laurence felt she was tolerated by Africans as a white liberal. Baxter

recognizes that as a white foreigner, despite her altruistic intentions, by way of her presence in Africa, she contributes cross-cultural tension. She does not wish to assume the arrogant stance of the white colonial, and continuously shuns the associated power of such. She recognizes her power as a white foreign female living in West Africa, and while this does not ever sit well with her, she uses this insight to demonstrate the damage and indifference whites, particularly men, have shown Africans. Although not all of Baxter's white male characters are despicable, some most certainly are, especially Wambolt in "Second-Hand Dream" and Wayne and his cohorts in "Fatimata's Story." Baxter's anger is palpable in these stories: here clearly are two instances when she resorts to fiction rather than violence.

Baxter is preoccupied with women's issues and the social ills resulting from destitute living conditions; simultaneously, she admits she is a childlike stranger in her ignorance of West African matters. Ironically, many times she feels quite helpless despite her powerful position as white foreigner. As the Akan proverb epigraph with which she opens *Graveyard for Dreamers* declares, "The traveller may tell all he has seen on his journey, but he cannot explain all" (7). In trying to understand the lives and hardiness of West Africans, Baxter confesses her ignorance:

I tried to decide how I felt about their strength and resilience, and decided I felt sorry for myself, utterly inadequate and useless. It was impossible for me to put myself in their minds, and would be for anyone who had not grown up in the village learning its rules, limitations and patterns. (*Graveyard*, 50)

In W.H. New's words, "Perhaps sympathy - whether misplaced or well-placed - only ever intensifies the consciousness of separateness, of being 'other'" (New, 127). Baxter struggles to understand her own responses, and employs fiction to come to terms with seemingly irreconcilable and inscrutable West African ways in an effort to lessen the intensity of this "consciousness of separateness."

4. Conclusion

While Baxter finds it impossible to explain all she has seen, she nevertheless feels compelled to write about it. Encouraging to note is her refusal to apportion blame exclusively, but to see good and evil working in many directions. Baxter sees the failings of white culture as surely as she detects flaws in West African customs. She writes as an involved member of her West African community, not set apart from it. The commitment she shows for the causes of these West African people, especially of West African women, is commendable in its readjustment of old paradigms. Baxter does not simply demonize African Others, nor keep herself distant from them. Baxter, like Margaret Laurence, has come to understand herself better through the African Other; as W.H. New writes of Laurence,

What Africa gave Margaret Laurence was...a kind of instruction in the fertility of Otherness....Laurence's [African] stories...assert the proximity of the Other, the multiplicity of the I....The African experience contributed greatly to the growth of this personal and cultural understanding. (134)

Similarly, Baxter is awakened and animated by her West African experiences; a pleasing result is her collection of African short stories which moves in the direction of recognizing and confronting, if not always successfully breaking down, the barriers which separate Each of us from the Other.

Works Cited:

1. Baxter, Joan. *Graveyard for Dreamers: One Woman's Odyssey in Africa*. Lawrencetown Beach: Pottersfield Press, 1994.
2. Baxter, Joan. *Strangers Are Like Children: Stories of Africa*. Lawrencetown Beach: Pottersfield Press, 1996.
3. Brink, Andre. "Speaking in Voices." *Reinventing a Continent*. London: Seeker and Warburg, 1996. 12-19.
4. Cary, Joyce. *The Case for African Freedom and Other Writings on Africa*. Austin: University of Texas, 1962.
5. Fee, Margery. "Why C.K. Stead Didn't Like Keri Hulme's *The Bone People*: Who Can Write as Other?" *Australian and New Zealand Studies in Canada* 1 (1989): 11-32.
6. Hawk, Beverly G., ed. *Africa's Media Image*. Westport: Praeger, 1992.
7. Laurence, Margaret. "Ten Years' Sentences." *Margaret Laurence*. Ed. W.H. New. Toronto: McGraw-Hill Ryerson, 1977. 17-23.
8. Laurence, Margaret. "Ivory Tower or Grassroots? The Novelist as Socio-Political Being." *A Political Art: Essays and Images in Honour of George Woodcock*. Ed. W.H. New. Vancouver: University of British Columbia Press, 1978. 15-25.
9. Miller, Christopher. "Theories of Africans: The Question of Literary Anthropology." "Race," *Writing and Difference*. Ed. Henry Louis Gates, Jr. Chicago: University of Chicago Press, 1986. 281-300.
10. New, W.H. "The Other and I: Laurence's African Stories." *A Place to Stand On: Essays By and About Margaret Laurence*. Ed. George Woodcock. Edmonton: NeWest Press, 1983. 113-134.
11. Perkins, Rhia. "Being Fussy Over W.O." *The Gauntlet* 12 March 1998: 18.
12. Pratt, Mary Louise. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge, 1992.
13. Sparrow, Fiona. *Into Africa With Margaret Laurence*. Toronto: ECW Press, 1992.

Pijana kultura u turbo ritmu (*Analiza tekstova o alkoholu u popularnoj muzici*)

Kultura je cjelokupno društveno naslijeđe neke grupe ljudi, to jest, naučeni obrasci mišljenja, osjećanja i djelovanja neke grupe, zajednice ili društva, kao i izrazi tih obrazaca u materijalnim objektima. Riječ kultura dolazi iz latinskoga *colere*, što znači: nastanjivati, uzgajati, štititi, štovati. Za kulturu postoje i druge definicije koje odražavaju razne teorije za razumijevanje i kriteriji za vrjednovanje ljudske djelatnosti.

Postmodernistička kultura na vrlo različite načine opire se glavnoj naraciji modernizma, naime onoj originalnosti i elitističkoj prirodi umjetnosti, kao i autoritetu visoke kulture koji sam modernizam preuzima iz prošlosti; ona također decentrira umjetničku formu i djelo predstavlja kao performans, proces i igru¹. Postmodernistička kultura, kao što je turbo-folk muzika², može se uklopiti u prostor postmodernističke teze o trivijalizaciji umjetnosti i ideologemi postmodernizma o popularnoj kulturi kao prostoru zabave i medijske prezentacije, a ona je popularno usmjerena i lišena svake pretenzije na tzv. visoki stil. Namjera joj je da pruži vizualni i zvučni užitek svojim konzumentima i oblikuje njihov zabavni ukus.

Turbo-folk navodi one koji se ne “uklapaju” u takvu kulturu da se skeptično odnose prema tekstu koji ona proizvodi. Roland Barthes govori o tekstu u hiperkulturi koji izaziva osjećaj gubitka, tekst koji stvara nelagodu (koji se može graničiti s dosadnim); tekst koji narušava čitateljeve historijske, kulturne i psihološke pretpostavke, dosljednost njegova ukusa, vrijednosti, sjećanja; te stvara krizu u njegovu odnosu prema jeziku.³

¹ Isp. Michail Epstein, *Postmodernizam*, Beograd, 1998, Linda Hacion, *Poetika postmodernizma*, Beograd, 2000.

² Turbo, u prijevodu s latinskog, znači vrtlog, a folk je narod. Uvući masu u vrtlog, a kad je nešto u vrtlogu, ono nema moć rasuđivanja.

³ Christopher Butler, *Postmodernizam*, str.69.

Poruke turbo-folk tekstova, kojima je glavni pokretač alkohol, urezuju se u podsvijest konzumenata i čine kulturni genocid nad mladim naraštajima, a to je osnovni uslov propasti kulture i civilizacije. Konzumenti čak nisu ni svjesni toga. Ipak, sve što čuju slaže se u riznicu pamćenja i bit će aktivirano odgovarajućim stimulativnim sredstvima (uglavnom alkoholom), kada za to dođe vrijeme.

U posljednjih dvadesetak godina, na prostorima bivše Jugoslavije objavljeno je nekoliko stotina tekstova na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku koji koriste alkohol kao metaforu kako bi se objasnila, opisala i, na neki način, opravdala atmosfera razuzdanih strasti, nemorala, požude, nasilja, hiperrealnosti i pornografije:

1) Alkohol kao opravdanje za realizaciju strasti i požude:

“...ma hajde, priđi mi bezobrazno, jer ljubav – to je prolazno,
znaj, ja pristajem na sve

Glavobolja od vina, a nigdje aspirina, sinoć bila sam sa tobom pijana.
Na podu posteljina u sobi punoj dima, slika poznata – to je prevara.
Ne znam te, a ni ti mene, al’ ne kajem se ne...”

Ova pjesma samo je jedna od mnogih koje se prisilno nameću i pozivaju na seksualni promiskuitet, pa konzumenti vjeruju da je mudro i veoma *in* odreći se svih ljudskih vrijednosti. Odreći se moralnih vrijednosti : “... Pitaću te kad još jednu **popijem na ex**, da li si za sex!?”; “...ma, hajde otprati je kući. Brzo! Proći će nam noć. Pogled tvoj će me dotući, **zovem votku upomoć...**”; odreći se ljubavi: “Zagrli me, slaži ime. Ništa lično, vezi slično. Nesebično, talenat pokaži mi svoj... **Alkohola tona**, pomalo hormona, soba ko bombona, tvoja sam...”; “**Votka i džin** – to je sada in. Dobra lova, brza kola, ribe oko stola... druženje do zore, ludi ritam bije, ko ne voli noćni život taj u trendu nije...” Svi oni koji ne prihvataju ono što ovaj popularni tekst nudi bivaju marginalizirani, a mladi ljudi čine sve kako bi bili prihvaćeni, pa i alkohol i sve što ide uz njega.

2) Alkohol kao lijek za patnju i bol

“Ne mogu više da zadržim bol, ne pomažu tablete uz sav alkohol...”, “Služite li ovde duplu votku s utehom? Kad nestane mi para platiću vam osmehom, jer košta me ljubav ta. Ni tuga nije besplatna. Pola sam pijana, a tek je pola dva, a kad bude pola tri, naglas ću plakati...”; “O! Jesi li to ti!? Žena pred kojom kleče svi! Al’ rekoh: nećeš uspeti! Da me zaboraviš, da ćeš poludeti, da od tvoga lepog lica neće ostati ni senka... A ti, čuda gle! Lepša nego pre... A ja čaše bacam, u kafani krvarim, tražim zid da glavom udarim...”

Ovisnost je odnos koji se može razviti prema bilo kojoj supstanci, aktivnosti ili osobi, no uglavnom se razvija kada ta supstanca ili aktivnost utječe na emocije.

Svi navedeni tekstovi imaju simptome apstinencijalne krize: fizička bol, nekontrolirano plakanje, besmisao života, žudnja, razaranje...

Poruka ovakvih tekstova bi bila da čovjek mora biti u vezi, ako želi preživjeti, bez obzira koliko to loše bilo.

U ovakvim pjesmama, samo o intenzivnim, dramatičnim "ljubavima" se govori. Popularni turbo-folk tekstovi podučavaju da biti u vezi znači patiti, patnju poistovjećuju s ljubavlju.

3) Dominacija žene u odnosu na muškarca kroz pjesme o alkoholu

Jaki utjecaj predstavlja intelektualnu ili moralnu nadmoć povezanu sa dominacijom. Moć privlači drugu osobu da postane ovisna, tj da pristaje i pridružuje se. Riječ je o iscrpljivanju (psihičkom, emocionalnom...) konzumenata kako bi se prenijele vlastite zamisli. Jak utjecaj može ići sve do duhovnog iscrpljenja konzumenata, kao u pravom ispiranju mozga. Među događajima koji pogoduju pojavi raspada osobnosti u međunarodnoj klasifikaciji duševnih bolesti treba spomenuti one koji su bili podvrgnuti produženom djelovanju prinudnih uvjerenja poput ispiranja mozgova, ideološke indoktrinacije, preodgoja u zatvoru. Jak utjecaj postoji samo na području odnosa (komunikacije): to je intelektualna ili moralna prevlast, vlast ili utjecaj jedne osobe nad drugom. Žrtva (konzument) je uhvaćena u paukovu mrežu, drži se na raspolaganju, psihološki je čvrsto svezana, anestetizirana. Nije ni svjesna nasilne promjene.⁴

"Kažu da za ženu nije u kafani da razbije. Ove noći, zbog svih žena biće krvi do kolena. Muški rode, muški rode, pet minuta je slobode. Sakrijte se, gde ste da ste, danas žene kolo vode..."; "Došla žena u kafanu da me kući vodi, što nikada nije bilo, to je sad u modi, došla žena u kafanu pa me kući vuče, opasno se naljutila hoće da me tuče..."; "Ma dajte mi duplo piće, obično je za slabiće, a za njega otrov čisti, da ne bude više isti..."; "Postaću plava i biću kučka prava, leći ću sa njim da te ponizim. Tebi teško biće, al' poslaću ti piće, na njemu posveta – baš je slatka osveta."; "Sada sam fina ja, a kad budem pijana- beži dok si živ i zdrav, potopiću ovaj splav!"

Po opisanim kliničkim slučajevima, odnos zlostavljanja nastaje u dvije faze, fazi nastranog zavođenja i fazi očitog nasilja. Dominantnost žena realizira se kroz tzv. nastrano zavođenje. Zavođenje se sastoji od neodoljive privlačnosti, a koju postižu pomoću kirurških zahvata. Ovakvo zavođenje je narcisoidno. Takav utjecaj se sastoji u tome da se neko bez obrazloženja navede da misli, odlučuje ili se ponaša drukčije od onoga što bi činio spontano. Osoba koja je meta utjecaja (konzumenti turbo-folka), ne može pristati *a priori* slobodno. Razvoj utjecaja zamišljen

⁴ Marie-France Hirigoyen, Moralno zlostavljanje, Zagreb, 2003.

je u funkciji njezine osjećajnosti i njezine ranjivosti. To se događa, prije svega, zavođenjem i manipulacijom. Kao u svakoj manipulaciji, prva se etapa temelji na uvjeravanju sugovornika u njegovu slobodu, iako je riječ o podmuklom djelovanju koje lišava slobode onoga ko je potčinjen. Nije riječ o dokazivanju ravnopravnosti, nego o nametanju, o sprječavanju druge osobe da bude svjesna tog razvoja i njezinu sprječavanju da raspravlja ili se opire. Žrtvi se oduzimaju njezine odbrambene sposobnosti, oduzima joj se svaki kritički duh i tako joj se onemogućuje svaka mogućnost pobune. Tu susrećemo sve situacije u kojima neka osoba pretjerano i nekontrolirano utječe na drugoga i to bez njegova znanja.

Kao što Ničeova filozofija života govori o društvu koje je prošlo kroz iskustvo I. svjetskoga rata i ušlo u ekspanziju agresivnih strasti, tako se i društvo našega doba, a prošlo je iskustvo rata, stavlja pod zastavu "seksualne revolucije". "Osnovni instinkt" se traži i izdvaja u čistom obliku kao "libido"⁵, ali taj instinkt, u svojoj apstrakciji od drugih ljudskih pobuda i sposobnosti je samo spekulativna shema, plod raščlanjivanja aktivnosti razuma.⁶ U našoj kulturi, pa i u razmjerama europske kulture, hiperseksualnost je još jedan nivo hiperrealnosti, vještačko prikazivanje tjelesnih karakteristika, koje su izraženije, zgusnutije, koncentrirano – hipnotičkije od fizičke realnosti tijela samoga po sebi, pa zato izazivaju umnu ekstazu pri slabljenju, upravo seksualne komponente strasti. Tekstovi turbo-folk muzike obiluju pozivom na seks za jednu noć i, što je više nagona i pomame, tim je očiglednije njihovo umno porijeklo.

Na primitivnom nivou, u mnoštvu pornografskih izdanja koje nude izvođačice turbo muzike, hiperseksualnost se može označiti kao umna sublimacija o kojoj je davno pisao Frojd (neviđeno velike grudi, snažna bedra, sočne i pune usne...).⁷ Rekonstruirajući iz sebe nešto drugo od onog što su one

⁵ U Sofoklovoj Antigoni, jedna od glavnih tema je moć erosa. Pjevajući o erosu, zbor kaže da je lud onaj ko ga ima, a eros je uzrok i nekoliko pogibija u drami i zbog njega kralj Tebe, Kreont, postaje slomljen čovjek, a njegov sin i žena se ubiju pod utjecajem moćnog erosa. Freudov libido, poput grčkog erosa, može biti slijepa sila koja tjera ljude da zanemare razum.

⁶ Michael Epstein, Postmodernizam.

⁷ "Dječak svoju anatomiju vidi jasno predloženu u ocu. Doduše, "nije neuobičajeno vidjeti curicu koja prvo dodiruje majčine grudi, a onda vlastita prsa, pa kaže 'nema cice Katie'", ali možda tek pokoja majka ukazuje na sličnost u posjedovanju klitorisa. I tako "majka ne može curici postati uporištem poistovjećanja".

Ta rana osviještenost vlastite nedoraslosti kao žene i željenog objekta nameće djevojci doživotan teret dokazivanja ženskosti i poželjnosti, naslijeđe vječitog dotjerivanja kako bi izgledala drugačije od gole sebe. Reparacijski očinski pogled obično je nedovoljan jer otac mora biti na poslu ili još uvijek nastoji umaknuti vlastitoj majci, koju vidi za pročeljem svoje supruge. I tako nepostojanje dovoljnog pogleda, kako s majčine tako i s očeve strane, ostavlja žensko biće osuđeno na osjećaj nevidljivosti. Ako rješenje glasi "privlačim, dakle jesam", muke su onda ovakve: "Trebam li ili ne trebam navući boju 'žene'?" Polazno stanje što ga djevojke usvajaju jeste dopasti se." (Kalu Singh – Sublimacija).

same, turbo izvođačice realnost pokoravaju i podvrgavaju se toj iskonstruiranoj realnosti, a pokoravaju realnost kao nečemu primarnom, nepobjedivo moćnom. Hiperseksualnost je način samootuđenja svijesti i freudovsko “ne-svjesno” može se posmatrati kao jedna od najizrazitijih, hipnotički najubjedljivijih projekcija svijesti “izvan sebe”.

“Rezultat seksualne revolucije nije bio trijumf ‘prirodnog’ seksa onoliko koliko trijumf mentaliteta nad seksom, koji je postao prizor i roba, u obliku nebrojeno traženih iluzija hiperseksualne moći, zavođenja, ‘nadmuževnosti’ i ‘nadženstvenosti’. To ‘nad’, koje slike seksa čine popularnim i robnim, jeste upravo svojstvo, nepostojeće u prirodi, unetom svesnom funkcijom apstrahovanja i preuveličavanja”.⁸

Izvođačice turbo-folka, dakle žene, više nisu predstavljene kao žene, koje su u patrijarhalnoj kulturi prikazane kao šutljive i vezane za mjesto, nego sada dominiraju masovnim medijskim komunikacijama, preuzimaju moć i vode glavnu riječ.⁹

4) Alkohol kao supstanca za isparavanje kulture i nastanak hiperkulture

“Postmodernost je ono stanje kulture, koje smenjuje novo doba i odbacuje u prošlost ‘moderni’ projekat, u čijoj su osnovi bili vrednost realističkog znanja, individualne samosvesti i racionalnog delovanja, sračunatost na vlastite snage svesne samoorganizacije čovečanstva. Eto zašto su postmoderne tendencije najpre otkrivene upravo u onim poluzapadnim-poluistočnim kulturama, u koje je novo doba stiglo sa zakašnjenjem, nije bilo u stanju da utvrdi svoj sistem vrednosti, pa je zato moralo prerano da ode, pošto je ustupilo mesto najnovijem ‘postmodernom’ poretku stvari, sa njegovim mašinama nesvesnog, sa njegovim halucinogenim pretapanjem realnosti u hiperrealnost.”¹⁰

Pojam hiperrealnost prvi uvode Umberto Eko i francuski filozof Žan Bodrijar, a pripisali su ga nestajanju realnosti prilikom dominacije sredstava masovne komunikacije. Mihail Epštejn kaže da je hiperrealnost iluzija nastala sredstvima komunikacije, a istupa kao tačnija, “realnija” realnost od one koja je oko nas. Po Bodrijaru, realnost nestaje, jer smo obavijeni mrežom masovnih komunikacija i prelazi u hiperrealnost, koja je vještačka tvorevina.¹¹

⁸ Michael Epstein, Postmodernizam.

⁹ Prema Nitzscheu, onaj ko pita o diskursima pita o tome ko vodi glavnu riječ.

¹⁰ Michael Epstein, Postmodernizam, str. 91.

¹¹ Hiper – (grč. hyper) preko, nad, iznad (javlja se kao predmetak u složenicama i označava nešto prekomjerno, povećano, suviše i sl.) Antić, Klaić, Domović, Rječnik stranih riječi, str. 551; U drugom slučaju, po Epsteinu, “hiper” ima značenje “pseudo” ili “kvazi”.

Ponovo podsjećam na utjecajni pravac u hiper kulturi, nazvan turbo-folk. Izvođačice ove muzike pojavljuju se sa ogromnim grudima, kao i drugim organima tijela koji imaju vezu sa seksualnošću, a te dijelove tijela skoro da i ne primjećujemo prilikom uobičajenog gledanja neke osobe. To i jeste efekt "hiper" – realnost dobija nadrealne crte, koje nameću kirurške intervencije njihovog prikazivanja. Putem njihovih organa za reprodukciju realnost se utapa u hiperrealizmu.

Od jednog do drugog sredstva prikazivanja, realnost se isparava i postaje alegorija smrti.¹² Hiperrealnost postaje moguća pojavom elektronskih sredstava za masovnu komunikaciju. Neke televizijske stanice emitiraju turbo-folk muziku i njene izvođače specijalno da bi ih mogle prikazivati, a oni, tobože, odražavaju neku realnost, zapravo zamjenjuju stvarnu realnost koja se zove simulakrum. Te televizijske kuće prikazuju i promoviraju turbo-folk muziku i njene izvođače koji su, u stvari, simulakrumi. Pseudodogađaji prikazuju se sa takvom pompom da milionima ljudi izgledaju realniji nego muzika i način odijevanja onih koji su izvan televizijskih ekrana. Otuda još jedan termin "hiperrealnost".

Bodrijar pravi razliku između imitacije i simulacije. Imitacija pretpostavlja postojanje neke realnosti iza slike – zato slika može biti lažna, različita od realnosti. Iza simulacije nema nikakve realnosti koja stoji odvojeno, jer ona sama zamjenjuje odsutnu realnost. Ona nema sa čime da bude uspoređena. Dakle, simulacije su turbo izvođačice, a imitacije su milioni djevojčica i žena koje oponašaju simulacije.

5) Alkohol kao sredstvo održavanja pojedinih struktura na vlasti, a drugih daleko od nje

Moćnici, odnosno političke vladajuće strukture, šire glavne naracije i ne čine ništa kako bi se neprikladni tekstovi cenzurirali. Njihovi stavovi, čak i argumenti znanstvenika i historičara, navode slušatelje da te argumente smatraju kvazinaracijama, da nemaju jedinstvenu ili pouzdanu vezu sa svijetom, kao i da ne korespondiraju sa stvarnosti na siguran način. Naprosto su samo još jedan oblik fikcije, dok je ono što je najviše paradoksalno, zapravo stvarnost, koja nam ne može uvijek biti prenijeta turbo-folk tekstom nego slikom, pa kad god se pojavi izvođačica ove muzike prvo pitanje koje se postavlja je : Jesu li ono zaista prave grudi, usne, zadnjica... ? Dakle, gledateljima ne daju nikakav značaj, nego samo formalno organiziranu sliku čija je namjena da pruži vizualni užitak. Izvođačice nude tijelo koje je, za veliki dio muške populacije, zaista poželjno, um i duh kao da ne postoje, pa one, u toj svojoj ekonomskoj poželjnosti, postaju združene sa

¹² Michael Epstein, Posmodernizam.

svojom estetskom pseudoljepotom, koja ih, zapravo, ironizira. Kako bi postigle takav izgled podvrgavaju se raznim operativnim zahvatima što govori o mazo-hističkoj komponenti da izvjesna osoba (Seka, Selma, Brena, Ceca...), pristupa pokazivanju vlastitog tijela u cilju umjetničkog ostvarenja, a sama po sebi je svedena na neku od patoloških kategorija, ali to je opet fenomen općeg društvenoga priznanja i prepoznavanja.

Za društvo poput našega Foucault je utvrdio tri načelna pravila diskursa: prvo, jednostavnu zabranu izražavanja (npr. u obliku cenzure, zakona ili tabua), drugo, suprotstavljanje uma i ludila, te, treće, suprotnost istinitoga i neistinitoga.¹³ Ta pravila u našoj kulturi nemaju nikakav učinak, jer diskurs više nije svojina pojedinaca koji ga mogu nadzirati, već ih nadilazi. On je svuda u društvu, od vrha do dna, on je u sudskim odlukama, naučnim časopisima i reklamama na televiziji, u popularnim pjesmama... i što je neki diskurs više dominantan unutar grupe ili društva, on "prirodnije" izgleda, on se više u svom opravdanju poziva na prirodnost, a društvo ga nesvjesno prihvata kao da su to činjenice o prirodi, a ne psihološki i politički oblici njihovog govora o njemu.¹⁴ Turbo-folkerski diskurs nametan od velikih političkih naracija, u najboljem slučaju, predstavlja mistificiranje da bi se određene strukture održale na vlasti, a druge daleko od nje.

ZAKLJUČAK

"Dobro se treba čuvati svake promjene u muzici, jer su to opasne stvari. Damon tvrdi, a ja se slažem s njim, da se načela muzike ne mogu nigdje dotaći, a da se pri tom ne pokolebaju najviši državni zakoni... pošto nezakonitost lako uđe u muziku. Ona se polako naseljava i krišom prelazi na karakter i na sposobnosti, zatim postepeno jača i prelazi u život građana, a odande se s velikom drskošću laća zakona i ustava, o Sokrate, dok na kraju ne preokrene sav privatni i društveni život."¹⁵

Sa postmodernističkog stajališta, seksualna revolucija nije oslobodilački prodor u posljednju realnost, nego intelektualna mašinerija namijenjena za proizvodnju pseudoseksualnosti. Stvorila je postrevolucionarnu realnost i totalitarnu ideologiju. Tako se dolazi do spoznaje i iscrpljuje se fenomen "hiper", koji je odredio protivrječnost i ironičnu cjelovitost kulture XX stoljeća.

"Silni momak David porazio je poganskoga Golijata, ali rat između esteta i malograđana traje u vječnost – na obje strane proizvodi tjeskobu, ozlojeđenost i bijes. Malograđani s gnjevom izopćenika i dokonih, proklinju: "Baš nas briga

¹³ Jochen Horisch, Teorijska apoteka, str. 44.

¹⁴ Christopher Butler, Postmodernizam, str. 48.

¹⁵ Platon, Država.

ako vi mlakonje ne zovete to umjetnošću – nama se sviđa!” Uzimaju si za pravo da po volji nadijevaju imena i definicije. Esteti iz svojih otmjenih hramova ustrajavaju na inicijacijskim obredima koji zahtijevaju znatnu učenost i poniznost. Estetika počinje razdvajanjem “korisnog/funkcionalnog” od “lijepog”, a ovog potonjeg od “sublimnog”.¹⁶

¹⁶ Kalu Singh, Sublimacija.

Tradicija u naraciji (*Ženske pjesme u Parryjevoj zbirci*)

Čitanjem Parryjeve knjige čitatelji se upoznaju sa pjesmama koje nikada nisu bile namjeravane biti zapisane. Tekstovi i njihove multiple forme, koje su prikazane u ovoj knjizi, sakupljeni su 1934. i 1935. godine tokom Milman Parryjevog i Albert Lordovog rada na području bivše Jugoslavije. Rukopisi iz kojih su uzeti se trenutno nalaze u kolekciji usmene literature Milman Parryja u biblioteci Wiedener na Harvard Univerzitetu.

Kada su Parry i Lord krenuli na putovanje u Jugoslaviju 1934. njihov cilj je bio da sakupe veliki broj epskih pjesama koje bi bile korištene da pomognu objasniti principe kompozicije u Homerovim epovima. Nisu ni slutili da će putovanje postati odiseja sama po sebi, jedno potpuno neočekivano otkriće. Između ostalog, prepoznavanje neprocjenjivoga bogatstva i različitosti ženske usmene tradicije u tom području.

Iako su primarno bili zainteresovani za mušku izvedbu, usput su sabirali što više pjesama izvođenih od žena. Za tu svrhu njihov asistent, Nikola Vujnović, pomogao im je da pronađu i obuče dva mladića, Ibrahima Hrustanovića i Hamdiju Šakovića, koji su završili srednju školu i koji su bili voljni za malu naknadu da posjete sela u području Gackog i zapisuju pjesme koje su pjevale žene.

Otpriblike jednu desetinu pjesama koje su pjevale žene u Parryjevoj Kolekciji, sakupili su Hrustanović i Šaković. Ono što je posebno vrijedno pažnje je grupa pjesama koje su sakupili od svojih majki, Hasnije Hrustanović i Emine Šaković, te od Hamdijine tetke Đule Dizdarević. Sve su žene bile izvanredne pjevačice.¹

Ako pođemo od činjenice da je svaka izvedba jedna zasebna kreacija, odnosno izvedba istoga kazivača na istu temu je nova kreacija, onda kazivačica Hasnija Hrustanović u zbirci usmenih pjesama Aide Vidan stvara nove kreacije u ovisnosti o tome je li zapisivač muško ili žensko.

¹ Vidan, Aida: Embroidered with gold, Strung with Pearls; slobodan prijevod.

Da li to radi namjerno?

Krenula sam od hipoteze da postoji razlika u kazivanju iste romanse, u ovisnosti o tome je li zapisivač muškoga ili ženskog spola.

Očigledno je da razlika postoji, ali ona se ne može pripisati zapisivačima, nego kazivačici.

U ovim radu pokušavam objasniti razloge kazivačice, odnosno, što je njeno lično, a što tradicionalno pri kazivanju iste romanse različitim zapisivačima, da li lično, uopće, postoji i koliko je važna tradicija, ako se zna da je tradicija, prije svega, usmena predaja znanja, vještina, načina ponašanja i običaja unutar jedne kulture ili skupine ljudi. Međutim, korištenje te riječi ne znači uvijek isto. Između ostalog, pod tradicijom se podrazumijeva:

- usmena predaja kao takva,
- prenošenje znanja o uobičajenom,
- običaji, konvencije, starodavni narodni običaji.

Tradicija je u tom smislu kulturno naslijeđe koje se prenosi s generacije na generaciju. Tu spadaju i naučeno znanje i umjetnički zanati kao i rituali, moralna pravila i hranidbeni običaji.

Kazivačica, Hasnija Hrustanović, kroz svoje predaje govori i o tradiciji iz koje potječe i načinu na koji ih prenosi, kao i činjenici kome ih prenosi. Svoje znanje usmenim putem prenosi onako kako nalažu običaji, a kakvi su običaji najbolje se vidi kroz romansu.

Jednu verziju romanse zapisala je Devla Hrustanović, (za koju se pretpostavlja da je bila kazivačicina snaha), a drugu Ibrahim Hrustanović (za kojeg se zna da je bio kazivačicin sin).

Zapisivačica: Devla Hrustanović

Hvalila se Alibegovica u hamamu među kadunama: "Kako mene moj Alibeg pazi, kud god hodi za ruku me vodi, đe god sjede na krilo me meće, što god radi ljubom se zaklinje." Tome niko mani ne bijaše osim jedna zendil udovica. Ona ide svome bijelu dvoru, oblači se što god ima ljepše, pa izlazi na sokak na vrata.

U to doba beže Alibeže, progovara zendil udovica:

"Alibeže na svemu ti fala kad ti nemaš od srca evlada! Pusti Alu, uzmi mene mladu, rodiću ti sina Hajrudina, zlatne ruke i zlatna perčina."

Alibegu to milo bijaše, pa govori bratu Muhamedu:

"Uzmi sablju o'tle s čiviluka, uzmi nevu za bijelu ruku, pa je vodi vrelu studenome, pa joj mladog ti osiječi glavu."

Muhamedu milo ne bijaše al' mu drugo biti ne mogaše. Uze nevu za bijelu ruku, uze sablju o'tle s čiviluka, pa je vodi dunji i turundži:

"Vidi, neva, dunje i turundže, da se je rodnom narodila davno bi je bratac poubij'o."

Pa je vodi vinovoj lozici.

“Vid’, nevjesta, vinove lozice, kako se je rodod narodila davno bi je bratac poubij’o.”

Pa je vodi vrelu studenome, tu senglada jadu dosjetila. Govorila bratu Muhamedu:

“Dok ja uzmem abdes na se, pa me onda ti pogubi mladu.”

On izvadi sablju iza pasa, od straha je čedo porodila, ona rodi sina Hajrudina zlatne ruke i zlatna perčina. Kad to vidje brate Muhameda, onda dere svilene rukave, pa zavija to nejakod čedo. Uze nevu za bijelu ruku, pa je vodi u tananu kulu, pa joj stere dušek po dušku, pa joj meće čašav po čašafu, pa joj meće jorgan po jorganu. U to doba beže iz čaršije; vrlo se je čedo rasplakalo, govori jo beže Alibeže:

“Blago kući đeno čedo plače.”

Pa uzljete uz visoku kulu, ljublu sipa žutim dukatima, mlado čedo sićahnim biserom. Progovara alibegovica.

“Nisi mijo k’o što si nekad bijo da bi mene u zlato zavijo.”

Zapisivač: Ibrahim Hrustanović

U svitu se naći ne mogaše što Alibeg ljublu milovaše; kud god ide za ruku je vodi, đe goć sjedi na krilu je drži, kud god hodi za ruku je vodi. Pofali se među kadunama, na sobetu među hanumama:

“Nije druga stekla gospodara k’o ja mlada bega Alibega.”

Al’ to muka nikom ne bijaše samo kućki Hasanaginici, pa odlazi svojoj b’jelolj kuli, ona gradi čina i sihira da omrazi Alibegu ljublu. Kad Alibeg iz džamije pođe, izlazila Hasanaginica preda nj tura čini i sihire, to ne vidi bego Alibego. Kad je doš’o svom bijelom dvoru, sretila ga vjernica ljubla, sretila je k’o je naučila, ruke širi da mu ćarak snimi. Ne dade joj bego Alibego tad se mlada jadu dosjetila. Ona trči u bijelu kulu u mestvama bez žutih papuča, ona traži svoju svekrvicu:

“Da vi’š, majko, tvoga Alibega! Sretila ga na avlinskim vratim’, sretila ga da mu ćarak snimim, ne dade mi ćarak prifatiti, od sebe me silom udarijo, na njemu su čini i sihiri.”

Tad se majka jadu dosjetila, pa govori svojoj nevjestici:

“U z’o čas se, snaho, pofalila na sobetu među kadunama.”

Pripe peču, prigrnu feredžu, a na noge mestve i papuče, ona ode u donju čaršiju, ona nađe hodže i hadžije.

“Bogom braćo hodže i hadžije! Rasturajte čini i sihire sa mog sina, bega Alibega.”

Pa uzeše hodže i hadžije rasturati čini i sihire. Ona prođe u svoju odaju, ona zove sina Alibega, pa mu muti šerbe u maštrafi, pa ga daje sinu Alibegu.

“O Alibeg, moj jedini sine! Što si ljubi silu udarijo?”

“Nisam, majko, očim’ ni vidijo!”

“Jesi, sine, na avlinska vrata, sretila te ćarak prifatiti.”

“O boga mi , moja mila majko! Kad sam poš'o, majko, iz džamije, sretila me Hasanaginica, dala mi je zelenu jabuku i u njojzi čini i sihire; tad sam, majko, ljubomražio, ali opet meni mila ljubica, meni mila kao što je bila.”

Odmah na početku kazivanja romanse uočava se razlika, ali razlika se više odnosi na jednu novu kreaciju, jer ne postoje dvije iste izvedbe, nego što je ona stvarno važna za ovo istraživanje.

Nomen est omen²

U obje verzije uočavamo da se Alibegovica hvali, dakle, da li nas kazivačica navodi na pomisao kako je žena, iako nema svog imena (ženski se identitet određuje prema muškarcu), članica patrijarhalnog društva koja može svojevolutno govoriti o svojim emocijama? Da li je ona subjekt koji slobodno govori i djeluje po svom izboru?³

U patrijarhalnoj kulturi, ženski lik može postojati jedino kao karika u lancu patrijarhalne porodice, nikako kao subjekt sam za sebe, nego kao konstrukt u službi dužnosti.

Koje su dužnosti žene u ovoj romansi?

Kazivačica govori zapisivačici (kao i zapisivaču) da žena, prije svega, treba da šuti! Glas (posebno onaj kojem govori o emocijama) predstavlja osramoćenje njenog roda i zbog toga treba platiti.

(“U z'o čas se, snaho, pofalila na sobetu među kadunama.”)

Ona ne može opstati samo kao žena- supruga, njen identitet konstruira majčinstvo; ona mora postati majka da bi postojala kao žena.

(... od straha je čedo porodila, ona rodi sina Hajrudina zlatne ruke i zlatna perčina.)

S druge strane, kazivačica govori zapisivačici razloge zbog kojih je muž nasilan prema ženi. (“Uzmi sablju o'tle s čiviluka, uzmi nevu za bijelu ruku, pa je vodi vrelu studenome, pa joj mladoj ti osiječi glavu.”)

Supruga mu ne daje identitet oca koji on mora imati, jer patrijarhalno društvo i njegova ideologija oslonac nalaze u porodici i muškoj djeci koja su produžetak loze.⁴

² U prijevodu: ime je znak; latinska izreka

³ Identitet u psihologiji označava doživljaj vlastitog ja, pojam koji pojedinac ima o sebi i kontinuiranom postojanju vlastite ličnosti čije se bitne karakteristike mijenjaju s obzirom na vrijeme, mjesto ili situaciju u kojoj se nalazi. (Fulgosi, Ante. Psihologija ličnosti, teorije i istraživanja. Zagreb, Školska knjiga, 1997.)

⁴ U antičkoj Grčkoj, muž je imao pravo otjerati ženu ako je bila neplodna, a njeno protjerivanje bila je njegova vjerska i patriotska dužnost.

Dakle, žena je kriva ako je muškarac nasilan prema njoj!

Kazivačica govori zapisivačici da je uloga žene u patrijahalnom društvu, prvenstveno, reproduktivna, što je tradicionalno, zato što patrijarhalna obitelj jasno odvaja uloge, prava i dužnosti, kao i model ponašanja muškaraca i žena.⁵

Muškarcu nudi potpuno drugu verziju iste priče, što može biti kazivačicino lično, s obzirom na činjenicu da je zapisivač njen sin.

Njemu ne govori o reproduktivnoj važnosti. Govori o oženjenom muškarcu kojemu se sviđa slobodna, lijepa i moćna žena. Odmah nalazi opravdanje za njegovo ponašanje, jer on ne gleda drugu ženu svojom voljom, na njega su bačene čini i sihiri.

(“Bogom braćo hodže i hadžije! Rasturajte čini i sihire sa mog sina, bega Alibega.”)

U skladu sa kršćanskim uvjerenjem da je žena kriva za izgon iz raja, za božiju osudu koja je pala na Adama kada mu je Eva ponudila jabuku, kazivačica nesvjesno govori zapisivaču da je žena kriva što muškarac nije dospio u raj. (Ne može imati obje žene istovremeno.) Zla žena činima utječe na muškarca te on biva nasilan prema svojoj ženi, a nasilan je jer mu ona stoji na putu prema drugoj. Za loše i nasilno ponašanje muškarca uvijek se nađe opravdanje. On je zaveden ili začaran i dobiva drugu priliku da ispravi loše postupke:

(... ali opet meni mila ljuba, meni mila kao što je bila.”)

Kao i Odisej koji, uprkos obećanjima nimfe Kalipso, koja mu čak obećava besmrtnost, odlazi na kraju svojoj vjernoj Penelopi, muškarac se u ovoj romansi, također, vraća svojoj ženi.

Zapisivačici govori ono što tradicija nalaže, ono od čega patrijarhat ne odustaje, a ne odustaje od idealnog društvenog poretka: muž, žena i prvorodeni sin.

Zapisivaču govori ono što je lično, a ipak tradicionalno: on nije kriv ni za što!

Kakva je uloga majke, odnosno svekrve u ovoj romansi?

Žene su čuvarice porodice, hijerarhijski utemeljenoga društvenog i porodičnog poretka.

Kazivačica govori zapisivaču kako je važna uloga majke i kako je majka jedina osoba koja može riješiti konflikte i održati porodicu na okupu.

(“Ona prođe u svoju odaju, ona zove sina Alibega, pa mu muti šerbe u maštrafi, pa ga daje sinu Alibegu.”)

Ovo je jedino mjesto u baladi koje govori o kazivačicinom ličnom, a ipak i tradicionalnom.

⁵ Reproduktivnu ulogu žene obilježava crkva i srednji vijek, kao i njeno pasivno stanje, koje je i danas, u 21. stoljeću, još u tranziciji.

Zapisivačici niti jednim pomenom ne govori o svekrvi, odnosno, majci.

Ono što je meni, kao čitateljici, zanimljivo u ovoj romansi jeste stereotipno prikazivanje ženskih likova i bajkoviti elementi koji se mogu čitati u njenom kazivanju.

Na jednoj starni je vamp žena, obavezno lijepa i predmet želje svakog muškarca, opozicijski postavljena prema nevinom ženskom liku. Prvi tip žene se nameće, pokušava osvojiti i izboriti se za muškarca, ova druga biva izabrana. Aktivna, osvetoljubiva i moćna, žena koja svoje želje ne krije i spremna je na trikove zbog njih, suprotstavljena je liku nevine čije i samo ime, koje joj daje njen muž, upućuje na njen identitet:

(... uzmi **nevu** za bijelu ruku...)

“Nevina” nasuprot “opasnoj”, unaprijed je određena kao ona čija će strana pobijediti, prvenstveno zato što se nikome u patrijarhalnom svijetu ne sviđa žena koja ima moć.

ZAKLJUČAK

Misija je obavljena! Kazivačica je ispunila zadaću. Treba biti dosljedna tradiciji.

Da li je to uradila namjerno ili nenamjerno?

I zapisivaču i zapisivačici, a prilikom kazivanja romanse, dala je na znanje da se identitet žene određuje prema muškarcu, što je tradicionalno, a ne lično.

I jednom i drugom kazuje da žena nije subjekt koji može slobodno govoriti, nego je subjekt sa nametnutim izborom! Mora biti majka da bi postojala kao supruga.

Kazivačica, zapravo, samo slijedi prioritet potreba u patrijarhatu, a te potrebe obično čine najstarije žene.⁶

Drugo, mora šutjeti! Ne govoriti o ličnim emocijama!

Šutnja, posebno u patrijarhalnoj strukturi u kojoj se ženino mjesto podrazumijeva, jeste ono što joj preostaje kako bi ostala u takvim okvirima i prihvatila rodni identitet i ulogu koja joj je namijenjena, a to je da šuti i bude poslušna, što je, također, tradicionalno.

Posebno je zanimljivo kazivanje o nasilju muškarca nad ženom.

Zapisivačici govori kako je žena kriva ako je muž nasilan prema njoj, a zapisivaču govori o opravdanosti takvog postupka. On to ne radi namjerno. Njegovo nasilje je utjecaj više sile, a koja je van kontrole njegove moći.

Dakle, je li patrijarhalna organizacija života neprirodno stanje i samo privid, dok je, kao od početka evolucije, žena prenositeljica tradicije i na čelu ljudske grupe, ali u ovoj romansi ne u prvom planu nego kao neka siva eminencija, djeluje iz pozadine. Pjesmom!

⁶ Bokun, Petar: Antropološka psihijatrija, str. 23.

Avangarda – razbijanje žanrovskih okvira

1. UVOD

Svako književno razdoblje favorizira određene vrste i žanrove. Ovisno o tome odgovaraju li duhu vremena ili zadanim estetskim kriterijima i trendovima, neki se od njih populariziraju, a neki dospijevaju na dno književne hijerarhije. Naime, svako novo razdoblje ima potrebu vršiti reevaluaciju tradicionalnih vrsta i žanrova, negirati ih ili prihvatati, te na taj način ili stvarati nove, ili obnavljati stare književne vrijednosti i norme.

Književna se povijest, dakle, oduvijek držala jednoga određenog kontinuiteta, a uspjela ga je održati zahvaljujući procesu kanonizacije. Avangarda je prvi književnoumjetnički pravac koji odstupa od procesa kanonizacije i zalaže se za dehijerarhizaciju umjetnosti. Ta dehijerarhizacija vodi do stvaranja neizdefiniranih, hibridnih žanrova. Primjerice, u roman počinju ulaziti drama, slikarstvo, poezija i drugi umjetnički načini izražavanja i tako se razbijaju granice između pojedinih žanrova, pa i pojedinih umjetnosti.

Cilj rada je objasniti pojam žanrovskog prelijevanja u avangardi. Prvi dio rada odnosit će se na pojam avangarde uopće, a drugi dio dat će konkretne primjere hibridnih žanrova iz hrvatske te svjetske književnosti i umjetnosti.

1. 1. Pojam avangarde

U svojoj povijesnoj definiciji avangarde, mađarski književni teoretičar Milkos Szabolcs označava je kao opći trend u europskoj književnosti i umjetnosti u trajanju od 1910. do otprilike 1930. godine.¹ Većina teoretičara se slaže sa povijesnim aspektom navedene definicije, ali kad je u pitanju terminološko određenje pojma avangarda, ne postoji jedinstveno ili općeprihvaćeno stajalište. Osnovni razlog tomu potječe iz dugogodišnje rasprave oko toga je li književne pravce kao

¹ Flaker, Aleksandar. *Poetika osporavanja*. Zagreb: Školska knjiga, 1982; str. 342.

što su dadaizam, futurizam, ekspresionizam i nadrealizam moguće jednostavno zajedničkim imenom nazvati “avangarda”.

Za razliku od Flakera koji se ne slaže sa stajalištem da avangardu treba definirati kao skup pokreta, jer se time “u prvi plan dovode manifesti, programi, iskazi, a ne umjetnička djela”², Solar smatra kako pojam avangarda trebamo koristiti da “naglasimo okvirno zajedništvo u orijentaciji književnih pravaca prve polovice našeg stoljeća”³. On pod ovim pravcima podrazumijeva talijanski i ruski futurizam, ekspresionizam, nadrealizam i dadaizam.⁴

Danas avangarda ima sasvim drugačije značenje od onoga koje je imala u svojoj genezi. Naime, opća je praksa da se avangarda dovodi u vezu sa naprednim, revolucionarnim ili čak nadprosječnim umjetničkim idejama i postupcima. Moguće je da ovaj pojam duguje ovo određenje svojoj izvornoj semantici. Avangarda (franc. *avantgarde*) je prvobitno označavala vojne i političke pokrete, a nakon devetnaestoga stoljeća ovaj su naziv preuzeli avangardni umjetnici i pisci koji su eksperimentiranjem i revoltom protiv tradicije nastojali funkcionalizirati umjetnost.⁵

1. 2. Načini proučavanja avangarde

Avangarda je prepoznatljiva po nekoliko postupaka, a kao dva najvažnija primjera obično se navode: osporavanje tradicije i estetsko prevrjednovanje.

Osporavanje tradicije nazočno je u avangardnim manifestima, programima, kritikama i književnim tekstovima, po prirodi provokativnim. Avangardisti se ne bune samo protiv “umjetnosti kao institucije”⁶, već i protiv socijalne, političke i kulturne ustaljenosti. Međutim, bunt i rušenje tradicije nisu jedine funkcije avangardne umjetnosti. Na to upozorava i Flaker:

4. Avangardni tekstovi, (...) pretežno negiraju tradiciju, sve do nihilizma, redovno znače ovakav ili onakav oblik suodnošenja s tradicijom. (...) Da bi se nešto osporilo, osporavano mora biti označeno ili bar nazočno u recepijentovoj svijesti.⁷

Miroslav Krleža, naprimjer, osporava pojavu *dekorativnog ornamentalizma*, te tako kritizira hrvatsko građansko, promađarski orijentirano društvo, koje se, u agrarnoj i tada krajnje ekonomski zaostaloj sredini, šepuri poput pauna:

² Isto, str. 342/343.

³ Solar, Milivoj. *Suvremena svjetska književnost*. Zagreb: Školska knjiga, 1997; str. 126.

⁴ Isto, str. 124/136.

⁵ Baldick, Chris. *Oxford Concise Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press, 2001; str. 22/23.

⁶ Bürger, Peter. *Theorie der Avantgarde*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981; str. 31.

⁷ Flaker, Aleksandar. *Poetika osporavanja*. Zagreb: Školska knjiga, 1982; str. 27.

Što će nam te terase i te Lede i labudovi i homoseksualni kraljevići? Što će nam ti nordijski brakovi, poeme i krinoline, vaze i ciklame, markize i grimizne zavjese?⁸

Navedeni citat je sačinjen od retoričkih pitanja⁹, a osporavanje tradicije, koja neprimjereno svom društvenom miljeu rabi ornamentiku kao stili življenja i izražavanja, ujedno je i Krležin pokušaj deestetizacije svakodnevnice. Međutim, socijalno prevrjednovanje je tek posljednja karika u lancu estetskog prevrjednovanja:

2. Avangardni tekstovi nisu mimetički tekstovi ni s obzirom na društvo ni s obzirom na pjesnikovu osobu. Njihova funkcija nije osobna pjesnikova ekspresija niti su oni relevantni za neposrednu spoznaju društvenih procesa. Primarna im je društvena funkcija estetsko prevrednovanje, za koje se vezuje moralno i etičko prevrednovanje, a tek zatim i socijalno prevrednovanje.¹⁰

Iz svega dosada navedenog očigledno je da se avangardu ne može tretirati kao tradicionalnu umjetnost. Poznato je, na primjer, kako kanonizirana književna i slikarska djela teže ka ostvarenju nekog ideala, bilo da je riječ o ljepoti, stilskom jedinstvu ili harmoniji. Nasuprot tome, francuski avangardni slikar Marcel Duchamp svojom slikom *Mona Lisa s brčićima*, osporava klasično shvaćanje ljepote i seksualnosti. U avangardi su, dakle, disharmonija i antiljepota osnovne konvencije- “estetsko prevrednovanje kao primarna funkcija avangardnog teksta očituje se u oponiranju svemu onome što se po tradiciji shvaćalo kao lijepo”¹¹.

Slika 1. Marcel Duchamp's *L.H.O.O.Q.* (1919-1940). Image courtesy of the Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam.¹²

⁸ Krleža, Miroslav. *Leda*. Citiran u: Brlenić-Vujić, Branka. *Orfejeva oporuka*. Osijek: Matica Hrvatska, 2004; str. 102.

⁹ Brlenić-Vujić, Branka. *Orfejeva oporuka*. Osijek: Matica Hrvatska, 2004; str. 102.

¹⁰ Flaker, Aleksandar. *Poetika osporavanja*. Zagreb: Školska knjiga, 1982; str. 23.

¹¹ Isto, str. 26.

¹² Duchamp, Marcel. *L.H.O.O.Q.* Web: <<http://psyc.queensu.ca/~psyc382/duchamp-LHOOQ.jpg>>. (21/09/2007).

2. Pojam žanra

Žanr (franc. *le genre*) je termin koji se istodobno upotrebljava za različite klasifikacije književnih kompozicija. Upravo ta činjenica zadaje najviše poteškoća književnim teoretičarima, jer im onemogućava ovaj pojam uokviriti jednom, jedinstvenom definicijom.

Naime, žanr se u nekim slučajevima upotrebljava kao oznaka osnovnih vidova književnog izražavanja (lirskog, narativnog i dramskog), ali se također koristi kod označavanja nekih širih kategorija književne kompozicije, i to: poezije, proze i fikcije. Osim toga, pojam žanra se koristi i za označavanje nekih podkategorija književne kompozicije, pa se tako žanrovima smatraju i sonet, pikarski roman, novela, epigram itd. Konačno, čak i kad je o stilu izražavanja riječ, nailazimo na izraze kao što su, na primjer, satirični ili komični žanr.¹³ Kao što se može uočiti, definiranje žanra je poprilično složena zadaća.

Prema hrvatskom književnom teoretičaru Pavlu Pavličiću, pojam žanra može se najbolje shvatiti ako se promatra u njegovom odnosu sa određenom književnom vrstom- pojmom pod kojim Pavličić podrazumijeva “najveće skupine djela kao što su epika, lirika, dramatika, ili poezija, proza i drama”¹⁴. Nadalje, Pavličić žanr opisuje kao interpretaciju vrste, te za ovaj pojam dalje kaže:

...ako su pravila vrste formula, onda su pravila žanra stvarne vrijednosti uvrštene u tu formulu...Ako, dakle, jedna poetika odluči da pojam roman svede na žanr pikarski roman, onda zacijelo za to postoje i neki dublji razlozi. Upravo ti razlozi čine da se onda takav žanr predstavlja kao jedina legitimna varijanta vrste.¹⁵

Žanr se, dakle, može promatrati kao manja kategorija unutar vrste. Poznato je da je svaka književna kompozicija uvjetovana književnim konvencijama ili pravilima vrste. Zato se podrazumijeva da bi se pjesnici načelno trebali izražavati u stihu, a da su dijalog i didaskalije tehnike pisanja kojima bi se trebali služiti uglavnom dramski pisci. Žanr, dakako, ove konvencije poštuje, ali im pridodaje i nove, samo njemu svojstvene:

Žanr posjeduje sva obilježja koje ima i vrsta, samo što ih on drugačije interpretira. Vrsta, naime, ima svoja temeljna pravila, ali ostavlja niz mogućnosti da se tim pravilima udovolji; žanr, naprotiv, nastoji normirati i načine udovoljavanja pravilima vrste, i upravo se po tome od vrste izdvaja. Neka od obilježja vrste zajednička svim njenim pripadnicima - žanr podvrgava svojim posebnim, žanrovskim pravilima i na tome gradi svoj identitet.¹⁶

¹³ Baldick, Chris. *Oxford Concise Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press, 2001; str. 105.

¹⁴ Pavličić, Pavao. *Književna genologija*. Zagreb: SNL, 1983; str. 16.

¹⁵ Isto, str. 102/103.

¹⁶ Pavličić, Pavao. *Književna genologija*. Zagreb: SNL, 1983; str. 102.

Lista postojećih književnih žanrova i podžanrova je doista dugačka, a neki od najpoznatijih su: autobiografija, memoari, biografija, dječija književnost, dnevnici i žurnali; zatim: lirika, pjesma, sonet, basna, bajka, avanturistički roman, detektivski roman, povijesna fikcija, gotska fikcija, tragedija, komedija itd. Međutim, niti ova podjela nije konačna, jer se mnogi od navedenih žanrova i dalje dijele na podžanrove. Taj proces se obično zbiva miješanjem dvaju ili više žanrova, pa tako nastaju takozvani hibridni žanrovi, kao što su naprimjer tragikomedija i pjesma u prozi¹⁷. S obzirom na činjenicu da avangarda za razliku od ostalih književnih razdoblja ne favorizira niti jedan žanr, čini se potrebnim dati jedan kratak tabelarni prikaz popularnih žanrova u književnoj povijesti, kako bi se ipak dobio uvid o žanrovima koji u avangardi podliježu procesu miješanja.

U modernizmu, razdoblju koje prema mnogim teoretičarima još traje¹⁸, a u koje prema književnoj periodizaciji spada i avangarda, dolazi do miješanja žanrova i do miješanja umjetnosti. Na taj način sve postaje moguće. Ovo će razdoblje u tabelarnom prikazu biti izostavljeno i tretirano zasebno u narednim poglavljima.

2.1. Kratak tabelarni prikaz popularnih žanrova

Književno razdoblje	Popularni žanr/ovi	Osnovne karakteristike žanra	Najznačajniji predstavnici
Antika	Tragedija	- tragični junak je žrtva sudbine -tragična krivnja je greška zbog koje junak trpi -uzvišeni stil - tragičan završetak	Sofoklo Eshil Euripid
Srednji vijek	1. Mirakul 2.Moralitet 3. Pasija	1. Legende o svecima i čudesima 2. Kršćanskomoralna poučavanja 3. Legende o mukama Isusovim ili stradanjima svetaca	Uglavnom anonimni autori

¹⁷ "Književni žanr". Web: <http://en.wikipedia.org/wiki/Literary_genre> (15/09/2007).

¹⁸ Neki teoretičari zastupaju tezu da se trenutačno nalazimo u razdoblju postmodernizma, dok drugi opovrgavaju ovu tezu i smatraju da se sadašnjost ne može obilježiti prefiksom post -, jer je po njima apsurdno tvrditi da već živimo u vremenu koje će tek doći. (Solar, Milivoj. *Suvremena svjetska književnost*. Zagreb: Školska knjiga, 1997; str. 35)

Renesansa	1.Lirika 2.Ep 3.Drama 4.Komedija 5.Novela 6.Proza 7.Esej	1. Naziv za književni rod u stihu i prozi (pjesma u prozi) 2. Pjesma koja slavi velika djela jednog ili više heroja 3.Književna vrsta namijenjena izvođenju na pozornici (dijalog, dramski sukob) 4.Vrsta drame sa veselim sadržajem (ironija, humor, satira) 5. Kratko prozno djelo koje opisuje samo jedan događaj i uključuje samo nekoliko likova 6.Pisani jezik koji ne funkcionara prema pravilima versifikacije. Može sadržati ritam, ali sredstvo izražavanja je obično rečenica, a ne stih. 7. Kratka prozna vrsta koja obrađuje različite teme iz područja područja znanosti i života	Francesco Petrarca (lirika) Ludovico Ariosto (ep) William Sheakspeare (drama) Niccolo Machiavelli (komedija) Boccaccio (novela) Rabelais (proza) Montaigne (esej)
Barok	Poezija metafizike	- poezija koja se služi čudnim paradoksima, kolokvijalizmima i naglim prekidima u ritmu	Giovanni Battista Marini Luis de Gongora Richard Crashaw
Klasicizam	1.Tragedija 2.Ep	1. (Vidi) Antika	Pierre Corneille Jean Racine Moliere Voltaire
Romantizam	1. Lirska poezija 2. Gotska novela	1. Poezija emocija 2. Priča o nekom zastrašujućem događaju punom napetosti . Mjesto događanja je obično neki strašni stari dvorac ili manastir.	Goethe Byron Puškin Edgar Allan Poe
Realizam	Roman	-najsloženiji i najopsežniji prozni oblik - brojni događaji, likovi i opisi	Dostojevski Balzak Tolstoj Zola

Slika 2. Tabelarni prikaz popularnih žanrova u povijesti (Tabela, Microsoft Office Word).
Kreirala: Nadira Puškar Mustafić.¹⁹

¹⁹ Baldick, Chris. *Oxford Concise Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press, 2001; str. 25, 40, 157, 159, 212, 215, 222.

3. Avangarda u književnosti i slikarstvu

Modernizam se od prethodnih razdoblja razlikuje po tome što ga nije lako uobličiti i dodijeliti mu konačne karakteristike. Svako je književno razdoblje nje govalo tipičan stil izražavanja te je posebno cijenilo određene žanrove. Stoga bi se moglo zaključiti da modernizam karakterizira upravo njegova atipičnost i neuhvatljivost forme.

Poredeći Flaubertov roman *Gospođa Bovary* sa romanom *Krik i bijes* Williama Faulknera, Solar zaključuje da je struktura *Gospođe Bovary* izgrađena po nacrtu tipičnosti (tipična sredina, tipični likovi i tipični događaji). S druge strane, *Krik i bijes*, sa strukturom sazdanom od sjećanja različitih likova upadljivo odudara od zbilje, te je teško razmrsiti čvor u kojem se miješaju prošlost, sadašnjost i budućnost. Zapravo je sama, pomalo halucinatorna i fragmentarna struktura ovog romana ključ za odgonetavanje njegovoga značenja; naime, fragmentarnost je slikoviti prikaz raspada jedne obitelji.²⁰

Slikarstvo i književnost su usko povezani, jer svaka slika pripovijeda svoju priču, i obrnuto, svaka priča u mislima čitatelja stvara neku sliku. Stoga bi možda bilo zgodno pokušati predočiti navedene romane kao dvije umjetničke slike, jer će se tako uočiti da je *Gospođa Bovary* slikana realističkim stilom, a da je *Krik i bijes*, poput apstraktne slike, istovremeno nalik svemu i ničemu.

Miroslav Krleža je o odnosu književnosti i slikarstva rekao:

Literatura i slikarstvo su pojave vezane za život i smrt -nicht zu trennen! Slikarstvo je dalo raznim literarnim stilovima ne samo dekorativnu pozadinu nego i sadržaj. Slikarstvo stoji kao dekorativna tapiserija ispred literature svog vremena, i obratno bez literature ne bi bilo ni slikarstva.²¹

I slikarstvo i književnost avangarde funkcioniraju u opreci prema načelu *mimesisa* ili oponašanja zbilje.²² U slikarstvu se ovaj avangardni otpor prema realističkoj tradiciji najbolje može uočiti na primjeru kubizma-slikarskog pravca koji započeo Picassovom slikom *Les Demoiselles d'Avignon*.

²⁰ Solar, Milivoj. *Suvremena svjetska književnost*. Zagreb: Školska knjiga, 1997; str. 31.

²¹ Krleža, Miroslav. *Dnevnik 1918-22*. Sarajevo: Svjetlost, 1977; str. 297.

²² Flaker, Aleksandar. *Poetika osporavanja*. Zagreb: Školska knjiga. 1982; str. 35.

Slika 3. *Les Femmes d'Alger (O Version O)*, oil on canvas by Pablo Picasso, 1907; in the Museum of Modern Art, New York City.²³

Ova slika “pripovijeda” priču o pet prostitutki u brodelu, žena čiji su likovi svedeni na geometrijske oblike, što je rezultat procesa dehumanizacije. Međutim, Johnatan Jones, kritičar umjetnosti, zaključuje da priča o prostitutkama čini samo površinski sloj ispod kojega se nalazi jedna mnogo kompliciranija struktura cjelokupne priče:

²³ Picasso, Pablo. *Les Femmes d'Alger (1907)*. Web. <<http://student.britannica.com/ebi/art-68753>>. (15.09.2007)

Ono što je zapanjilo Picassa u vezi sa afričkim maskama (a evidentno je na lici-ma figura sa desne strane), bila je najočiglednija činjenica: one nas prerusavaju, pretvaraju u nešto drugo - životinju, demona ili boga. Modernizam je umjetnost koja nosi masku. Ne govori ono što misli; nije prozor, nego je zid. Picasso je svoju temu odabrao upravo zbog toga što je kliše: htio je pokazati da originalnost umjetnosti nije u narativnoj ili moralnoj, već u formalnoj invenciji. Zbog toga je pogrešno interpretirati *Les Demoiselles d'Avignon* kao sliku o brodelima, prostitutkama ili kolonijalizmu”.²⁴

4. Razbijanje žanrovskih okvira: Krležin simultanizam

Umjetnosti se već dugo vremena proriče smrt, te se smatra se da je hiperprodukcija književnih i umjetničkih djela dovela do određene istrošenosti ideja, a time i masovne pojave klišea i kiča. Kako bi odgodili tu smrt, avangardisti su od ruskih formalista preuzeli postupak koji se temelji na efektu začudnosti (rus. *ostranenie*). Prema Solaru začudnost nastupa kada:

...književno djelo izaziva “novo viđenje”, kada se zahvaljujući njemu nešto vidi kao novo, odnosno kada se staro vidi na novi način, pa se dakle opet vidi zapravo kao nešto sasvim novo. Tek time što izaziva začudnost književno djelo zaslužuje da se pamti i održava u vremenu, pa je zato jedini bitni uvjet priznavanju da je umjetnost, odnosno da je vrijednost, njegova originalnost.”²⁵

Avangardni umjetnički pravci, za razliku od drugih književnih i slikarskih pravaca izraslih na mimetičkoj tradiciji, nastoje ostvariti originalnost umjetničkoga izražavanja upravo putem začudnosti. Jedan od načina da se postigne ta začudnost je spajanje naizgled nespojivih elemenata u jednu cjelinu. U slikarstvu se ova tehnika naziva kolaž, a u filmskoj umjetnosti montaža. O primjeni ove tehnike u književnosti Solar kaže:

Pisac tada više ne “stvara”, nego “komponira” i “konstruira”; on ne oblikuje ljepotu, nego “pravi” neku “funktionalnu” cjelinu, a pravi je najčešće tako da bira određene “elemente” i onda ih na neki način “slaže”; sama stvarnost se pri tome ne oponaša, niti se razara, nego se “dekonstruira” i nanovo uspostavlja u “artefaktu”.²⁶

Originalnost izražavanja rijetko se može očitovati isključivo unutar granica jednog umjetničkog žanra. Ukoliko umjetnik želi ostati prepoznatljiv, on te granice mora razbiti i izaći izvan njih. Kompleksnost Krležinog književnog izražaja

²⁴ Jones, Jonathan. “Pablo’s Punks”. *The Guardian*. Web. <<http://painting.about.com/od/arthistorytrivia/ig/Gallery-of-Famous-Paintings/Picasso-Demoiselles.htm>> 9/01/2007 (15.07. 2007)

²⁵ Solar, Milivoj. *Mit o avangardi i mit o dekadenciji*. Beograd: Nolit, 1985; str.72.

²⁶ Solar, Milivoj. *Mit o avangardi i mit o dekadenciji*. Beograd: Nolit, 1985; str.76.

sažeta je u sintagmi Branke Brlenić-Vujić: *lirska proza u dramskoj tehnici*²⁷. Krležini stihovi predstavljaju simultanimizam glazbe, drame, proze i poezije:

Sunce, oblaci, drveće, crkva, voće, cvijeće, pjesme
sve se cjeljuje, kovitla i pleše...
Modrobijeli akordi tople jesenje pjesme
igraju, trepere, na svilenoj vrvci

a između bujice tonova smije se siringa nagoga Pana²⁸

Svaki redak Krležinog *Pana* je potencijalna vizuelna ili akustična ekspresija. “Sunce, oblaci i drveće...” bi veoma lako mogli postati kulise neke dramske radnje. S druge strane, “modrobijeli akordi tople jesenje pjesme”, lako bi se mogli pretvoriti u tonove muzičke skladbe.

U svom dramskom opusu Krleža rabi i tradicionalne i poetske didaskalije. Naprimjer, u *Salomi* su didaskalije isključivo funkcionalni opisi scenskih kulisa i glumačkih radnji i na nivou su “stručnih naputaka redatelju, majstoru scene, kostimografu...”²⁹

Pjesnički teatar, koji se služi poetskim didaskalijama, alternativa je tradicionalnom teatru. Poetske didaskalije nastaju onda kada je nemoguće običnim riječima dočarati intenzitet neke emocije. Primjere poetskih didaskalija nalazimo u nekoliko Krležinih drama: u *Michelangelu*, *Kolumbu*, *Kraljevu*, *Maskeratama*, te u *Adamu i Evi*. Branka Brlenić-Vujić navodi primjer poetskih didaskalija iz *Maskerata*, te kaže da je to “dekorativna estetizacija didaskalije”³⁰:

Tapete. Zeleni ljiljani na japanskoj svili. Sve je zadahnuto prašinom snova i daškom zrelih kajsija. Sve blista kao nokti robinjice, što se smije na tigrovu krznu obasjana suncem. Prpošni fauni s paunovim perjem po vazama i žute ruže opojnih mirisa, koji sjeća na pjesme zlatovlasih rusalka. U kaminu čudne melodije. Tamo vatra plače za blijedim cvijećem u dolinama. Boja, što kaplje sa svjetiljke, boja je svile, zaronjene u narančin sok.³¹

Krležino dramsko i pjesničko stvaralaštvo uspješno razbija okvire tradicionalnoga. Služeći se tehnikom kolaža, Krleža u poeziju unosi teatralnost i melo-

²⁷ Brlenić-Vujić, Branka. *Orfejeva oporuka*. Osijek: Matica Hrvatska; 2004; str. 101.

²⁸ Krleža, Miroslav. *Pan*. Citiran u: Brlenić-Vujić, Branka. *Orfejeva oporuka*. Osijek: Matica Hrvatska, 2004; str. 104.

²⁹ Donat, Branimir. *O pjesničkom teatru Miroslava Krleže*. Zagreb: Mladost, 1970, str. 21.

³⁰ Brlenić-Vujić, Branka. *Orfejeva oporuka*. Osijek: Matica Hrvatska; 2004; str. 108.

³¹ Krleža, Miroslav. *Maskerate*. Citiran u: Brlenić-Vujić, Branka. *Orfejeva oporuka*. Osijek: Matica Hrvatska; 2004; str. 108.

dičnost, a funkcionalne elemente drame estetizira. August Cesarec o Krležinom pjesničkom teatru zaključuje:

Njegove drame koje su tako često doživljavale neuspjeh jer ih direkcija kazališta zbog teškoća u njihovu postavljanju na scenu dugo nije htjela primiti (a ni sada ih još ne prima), kako po svojoj formi tako i po koncepciji - značajna su i nova pojava.³²

4.1. Miješanje žanrova, zbiljskog i nezbiljskog, u romanu *Majstor i Margarita*

Iako je ruski pisac Mihail Bulgakov *Majstora i Margaritu* napisao u razdoblju između dvadesetih i tridesetih godina dvadesetoga stoljeća, ovaj roman objavljen je tek krajem 1966. godine.³³ Razlozi zbog kojih je roman bio zabranjen dominantno su politički. Naime, dotada su se ruski književnici, svojevolumeno ili pod prisilom, uglavnom priklanjali mišljenju političara, jer su znali da će ukoliko odstupe od utvrđenih pravila biti ili pogubljeni ili zatvoreni, a u najboljem slučaju prognani na Sibir. I danas je zagonetno zašto je Staljin Bulgakova poštedio ove strašne sudbine, usprkos činjenici da su Bulgakovljeve ideje bile radikalne i opasne po tadašnji režim.

Majstor i Margarita već samim načinom fabuliranja znatno odudara od, u to vrijeme od strane vlasti favoriziranih, konvencija realističkog romana. Postoje, naime, ukupno četiri fabule u romanu. Prva, koja opisuje dolazak vraga Wolanda i njegove družine u Moskvu, neodoljivo podsjeća na svijet bajke i fantastičnog. Primjerice, usred Moskve se priređuje pir demoni, a Margarita se pretvara u vješticu i leti nad Moskvom na metli. Međutim, sam Bulgakov upozorava čitatelje na činjenicu kako je zbilja tog vremena zapravo bila takva da su vragovi i ljudi zamijenili uloge, pa se time što vrag spašava Majstora i Margaritu, a jadnog pjesnika Bezdomnog strpaju u ludnicu njegove bivše kolege, potvrđuje Bulgakovljeva teza da su "ljudi vragovi, a vragovi ljudi". Solar ovu Bulgakovljevu tehniku naziva postupkom obrtanja:

..."istina je laž" obrće se u "laž je istina". Budući da takve "jezične igre" očito imaju neki smisao, napomenimo sada još da takvo obrtanje ima dimenziju koju su ruski formalisti nazvali "ogoljavanje književnog postupka"..."Ogoljavanje postupka" prisutno je, zatim, u fabuli čiju fiktivnost prikriva realistička motivacija, pa se priča obično pripovjeda kao da se u zbilji dogodila, a kod Bulgakova priča se pripovjeda tako da biva jasno kako se ona nije mogla dogoditi: Margarita, npr. koja kaže da bi zbog ljubavi postala vješticom, u romanu stvarno postaje vješticom i jašući na metli leti gradom. Ili, Woland npr. kaže: "Ja sam bio tamo" pa je njegova priča o Isusu ispričana u perspektivi pripovjedača koji je bio svjedok i promatrač, a ujedno je ta priča fikcija jer je to Majstorov roman.³⁴

³² Cesarec, August. "Lef u Jugoslaviji". Citiran u : Brlečić-Vujić, Branka. *Orfejeva oporuka*. Osijek: Matica Hrvatska; 2004; str. 148.

³³ Solar, Milivoj. *Suvremena svjetska književnost*. Zagreb: Školska knjiga, 1997; str. 53.

³⁴ Solar, Milivoj. *Mit o avangardi i mit o dekadenciji*. Beograd: Nolit, 1985; str. 51.

Druga fabula, u kojoj se opisuju događaji u kojima sudjeluje Bezdomni, izravno se vezuje za treću - ljubavnu priču Majstora i Margarite. Bezdomni, koji u romanu ima uglavnom ulogu slušatelja, u ludnici upoznaje Majstora koji mu priča o sudbini svojega romana, ali i o svojoj i Margaritinoj ljubavi. U toj ljubavnoj priči su sadržane gotovo sve konvencije jednoga ljubavnog romana: međusobno upoznavanje, prepreka za ostvarenje ljubavi, rušenje prepreke i sretan završetak. Kao i većina drugih junaka ljubavnih romana, i Majstor i Margarita moraju skrivati svoju ljubav jer Margarita živi u nesretnom braku sa drugim čovjekom. Na kraju sve prepreke umjesto dobre vile ruši vrag Woland, koji Majstora i Margaritu spašava poslavši ih na mjesec.

Četvrta fabula je umetnuti roman zasnovan na legendi o Ponciju Pilatu i Isusu. Bulgakov u ovoj fabuli ponovo koristi postupak obrtanja, ali ovaj put se ne obrću svjetovi fantastičnoga i zbiljskog, nego načini percipiranja zbilje:

Kako umetnuti roman neprestano prati osnovnu priču, taj bi se roman mogao shvatiti jedino kao neka vrsta komentara, pa bismo dobili shemu u kojoj se stvarna zbivanja povremeno uspoređuju s legendarnim zbivanjima, ali i takvo objašnjenje kompozicije zakazuje: legendarna priča o Isusu, naime, doslovno poštuje realističku motivaciju; ona je doslovno ispričana kao nešto što se zbiljski dogodilo, a realistička priča moskovske svakidašnjice ne poštuje realističku motivaciju te je ispričana, dakle, kao nešto što se stvarno ne može dogoditi.³⁵

Kako kaže Solar, Bulgakov se (svjestan da konačna istina ne postoji) odlučuje za njeno raslojavanje.³⁶ Obrćući poetike fantastičnoga i zbiljskog ili imaginativnoga i realnog, on na određeni način spaja naizgled nespojive svjetove, pa tako žanr bajke ulazi u realistički roman, a od legende nastaje povijesni roman.

4.2. Pjesma u prozi

Pjesma u prozi, kao i većina hibridnih žanrova, odbija bilo kakve uske definicije. Naime, proza se općenito definira kao književna vrsta čija je osnovna jezična jedinica izražavanja rečenica. S druge strane, poezija se definira kao književna vrsta pisana u stihu. Međutim, ponekad je veoma teško govoriti o "čistoj prozi" ili o "čistoj poeziji". Naime, kada se u duljem proznom dijelu uoče poetski elementi, onda se govori o poetskoj prozi, dok se pjesmom u prozi može smatrati pjesma napisana slobodnim stihom.³⁷ Pjesma u prozi krši neka osnovna pravila proznog diskursa, ali se istovremeno ne pokorava pravilima versifikacije.

³⁵ Isto, str. 144/145.

³⁶ Isto; str. 146.

³⁷ Prema općenitoj definiciji "slobodni stih" je poetski stil izražavanja koji se ne pokorava strogoj poetskoj metrici ili ritmu, ali se ipak može definirati kao sredstvo izražavanja poezije i to pretežno zbog uporabe pjesničkih stilskih figura (npr. metafora). "Slobodni stih". Web. <http://en.wikipedia.org/wiki/Free_verse#_ref-0>. (26/09/2007)

Za razliku od proze, pjesma u prozi se koristi poetskom tehnikom naglašene slikovitosti ili naglašenog emocionalnoga efekta. Smatra se da se “pjesma u prozi” pojavila u devetnaestom stoljeću u Francuskoj. Dotada je poeziju bilo popularno pisati u aleksandrincu, veoma strogom i zahtjevnom stilu, protiv kojeg će se pobuniti budući predstavnici pjesme u prozi.³⁸

Jedan od hrvatskih predstavnika ovog žanra je Antun Branko Šimić (1898-1925). Njegova najpoznatija pjesma u prozi nosi naslov *Opomena*:

Čovječe pazi
da ne ideš malen
ispod zvijezda!

Pusti
da cijelog tebe prođe
blaga svjetlost zvijezda!

Da ni za čim ne žališ
kad se budeš zadnjim pogledima
rastajo od zvijezda!

Na svom koncu
mjesto u prah
prijedi sav u zvijezde!³⁹

Citirani primjer sadrži istovremeno i prozne i poetske elemente. Prozne elemente *Opomene*, nedostatak prave rime i uporaba rečenice kao jezičnoga sredstva izražavanja, uočava se prvenstveno na lingvističkoj razini analize. Međutim, kada se pjesma analizira semantički zaključuje se da je upotrijebljeni jezik bliži jeziku poezije. Naime, u svakodnevnom govoru, na kome se temelji i pripovjedački stil proze, rečenica: “Čovječe pazi da ne ideš malen ispod zvijezda”, zvučala bi apsurdno, jer bi to doslovce mogla biti opomena djeci ili ljudima niskog rasta da ne hodaju noću.

S druge strane, analizirana s poetskog stajališta ova pjesma sadrži prenesena značenja koja nose poruku kako pošteno i moralno proživljen život vodi do konačnog blaženstva.

5. Zaključak

U jednom je trenutku, kada je nastao *blackout* u umjetnosti i kada su svi predviđali njezin kraj, avangarda svojom kreativnošću i inovativnošću, sakupivši rijetke “bisere” iz pojedinih književnih žanrova, stvorila moderne i slojevite kolaže, te

38 “Pjesma u prozi”. Web, <http://en.wikipedia.org/wiki/Prose_poem> (26/09/2007).

39 Šimić, Antun Branko. *Sabrana djela, 1 & 2*. Zagreb: Dom i Svijet, 1998.

je time pokušala pokazati da je umjetnost kao djelatnost neiscrpna. Iako hibridni žanrovi nisu originalni produkt avangarde, jer se na primjer, već prije nje bilježi pojava tragikomedije, može se donekle tvrditi da je avangarda legalizirala proces miješanja žanrova i da je time postala kamen temeljac u gradnji moderne umjetnosti. U radu su navedeni samo neki od primjera hibridnih žanrova koji su se pojavili u avangardi, a novija književna povijest bilježi i pojavu nekih drugih kao što su: roman-esej, povijesna metafikcija, novela sa elementima bajke, novi žurnalizam itd.

Na primjeru avangardne književnosti pokazalo se da je književnost kao djelatnost usko povezana sa svim sferama života. Iako avangarda možda nije mogla promijeniti svijet svojom umjetnošću, ona se, zasićena monotonijom pravila, ipak usudila sanjati jedan bolji i plemenitiji.

Literatura

- Baldick, Chris. *Oxford Concise Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Brlenić-Vujić, Branka. *Orfejeva oporuka*. Osijek: Matica Hrvatska, 2004.
- Bürger, Peter. *Theorie der Avantgarde*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981.
- Donat, Branimir. *O pjesničkom teatru Miroslava Krleža*. Zagreb: Mladost, 1970.
- Duchamp, Marcel. *L.H.O.O. Q.* Web: <<http://psyc.queensu.ca/~psyc382/duchamp-LHOOQ.jpg>>. (21/09/2007).
- Flaker, Aleksandar. *Poetika osporavanja*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- Jones, Jonathan. "Pablo's Punks". *The Guardian*. Web. <<http://painting.about.com/od/arthis-torytrivia/ig/Gallery-of-FamousPaintings/Picasso-Demoiselles.htm>> (15.07. 2007)
- Krleža, Miroslav, (i Velimir Visković). "Pan". *Simfonije*. Vol. 16. Zora, 1959.
- Krleža, Miroslav. "Leda" *Glembajevi*. Zagreb: Minerva; 1932; 289-355.
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik 1918-22*. Sarajevo: Svijetlost, 1977.
- Krleža, Miroslav. "Maskerate". U: Brlenić-Vujić, Branka. *Orfejeva oporuka*. Osijek: Matica Hrvatska; 2004.
- Pavličić, Pavao. *Književna genologija*. Zagreb: SNL, 1983.
- Picasso, Pablo. *Les Demoiselles d'Avignon (1907)*. Web. <<http://student.britannica.com/ebi/art-68753>>. (15.09.2007)
- "Pjesma u prozi". Web, <http://en.wikipedia.org/wiki/Prose_poem> (26/09/2007).
- Puškar Mustafić, Nadira. "Tabelarni prikaz popularnih žanrova u povijesti". Tabela Microsoft Office Word, 2007.
- "Slobodni stih". Web. <http://en.wikipedia.org/wiki/Free_verse#_ref-0>. (26/09/2007).
- Solar, Milivoj. *Mit o avangardi i mit o dekadenciji*. Beograd: Nolit, 1985.
- Solar, Milivoj. *Suvremena svjetska književnost*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.
- Šimić, Antun Branko. *Sabrana djela, 1 & 2*. Zagreb: Dom i Svijet, 1998.
- "Književni žanr". Web. <http://en.wikipedia.org/wiki/Literary_genre> (15/09/2007).

Frazemi sa komponentom face/lice u engleskom i bosanskom jeziku

Jezik se sastoji od velikog broja riječi koje su podijeljene u nekoliko kategorija. Sve one imaju precizno određenu svrhu, a koriste se kako bi postigao što bolji i vjerodostojniji prijenos informacija među govornicima. Neke jedinice jezika sastoje se od više od jedne riječi. Ove skupove riječi nekada je moguće razumjeti bez ikakvog predznanja, odnosno poznavanja višeznačnosti datih riječi, istorije i kulture naroda iz koje ove riječi dolaze. Međutim, ima slučajeva kada se njihovo značenje ne može odrediti na osnovu zbira značenja pojedinih riječi datog skupa. O ovakvim skupovima već dugo se vode naučne rasprave, a sama pojava dobila je veliki broj različitih naziva od kojih možemo izdvojiti: frazem, frazeologizam, idiom i idiomatski izraz. Frazemi su usko vezani za kulturu i istoriju jezika, a mogu se pronaći u svim jezicima svijeta. Oni sadrže kulturne vrijednosti i naslijeđe društva, predstavljaju vjerodostojnu sliku mišljenja i osjećanja, a oslikavaju i karakteristike životnog stila datog društva. Nemoguće je govoriti, slušati ili čitati neki jezik, a da se ne naiđe na neki frazem. Oni čine veliki dio našeg figurativnog govora koji interakciji daje novu dimenziju i mijenja stil izražavanja. Načini izražavanja, a samim tim i frazemi, razlikuju se od društva do društva. Engleski frazem može da ima svoj ekvivalente u bosanskom i njemačkom, ali također se može desiti da ovakvi ekvivalenti ne postoje u francuskom, ruskom ili španskom jeziku. Ovaj rad predstaviti će različite definicije frazema, a također dati i kratki istorijski pregled razvoja frazeologije kao grane nauke unutar lingvistike. Nakon predstavljanja karakteristika i klasifikacije frazema, rad će obraditi pojam ekvivalencije i kroz analizu frazema sa komponentom face/lice pokazati kako se prevode, odnosno kako bi se mogli pronaći adekvatni rečenični konteksti ovakvih frazema koji do sada nisu našli svoj put u bosanski jezik.

1. Istorijski pregled

Frazeologija se u okviru lingvistike dugo zapostavljala, a na frazeme se gledalo kao na skup leksema koji se u mentalni leksikon “skladište” na isti način kao i

svaka druga riječ, tj. kao cjelina, a ne kao skup leksema. Kako Hrustić (6) kaže, frazeologija kao lingvistička disciplina počinje se razvijati i osamostaljavati tek u dvadesetom vijeku, a najveća zasluga pripada sovjetskim lingvistima. Krajem devetnaestog vijeka oni su počeli istraživati ovu oblast što je stvorilo pogodno tlo za samostalan razvoj ove discipline u dvadesetom vijeku. Tanović (11) kaže: “U evropskoj lingvistici osnivačem frazeologije, kao zasebne lingvističke discipline, smatra se Charles Bally”. On navodi da je Bally prvi ukazao na složenost semantičke strukture frazema i njihove stilističke odlike (6). Bally je također izvršio i klasifikaciju ovih jedinica na tri osnovna tipa: frazeološke sintagme, frazeološke grupe i frazeološka jedinstva (6-7).

Polazeći od ovih načela sovjetski lingvisti nastavili su razvijati oblast frazeologije. Vinogradov sa praktičnih opisa prelazi na teoretsko ispitivanje i uočavanje zakonitosti što dovodi do uspostavljanja frazeologije kao nezavisne oblasti lingvistike (Hrustić 7). Nakon ovoga, veliki broj sovjetskih lingvista počinje sa detaljnim istraživanjima u ovom polju, a sa porastom interesovanja za ruski jezik dešava se i prodor ove discipline u zapadnu lingvistiku. Značajno je spomenuti da je još 1931. godine Polivanov imao iste ciljeve kao i Bally, tj. pokušao je uspostaviti frazeologiju kao samostalnu disciplinu koja bi bila jednaka sintaksi (ibid 7).

U drugoj polovini dvadesetog vijeka frazeologija se najviše izučavala u okvirima slavističke lingvistike, a tokom ovog perioda samo u ruskoj lingvistici objavljeno je oko deset hiljada radova (Tanović 12). Hrustić objašnjava da je za prodor ove discipline u zapadnoeuropsku lingvistiku najzaslužnija bila tadašnja politička situacija koja je dovela do velikog interesa za ruski jezik. Sedamdesetih godina prošlog vijeka, lingvisti iz bivše Istočne Njemačke razvili su interes za jezik, a zatim i za frazeologiju što je na kraju dovelo do prodora i osamostaljenja frazeologije kao discipline u zapadnoeuropskoj lingvistici.

Tokom zadnjih trideset godina došlo je do velikog napretka u polju istraživanja frazeologije. Sa razvojem kognitivne lingvistike razvili su se i neki od ključnih postulata za razumijevanje frazema odnosno njihovog značenja. Jedna od hipoteza (Kövences i Szabó 1996) je da su frazemi motivirani metonimijama i metaforama i da se, razumijevajući ove fenomene, može postaviti dobra osnova za “dešifriranje” značenja frazema. Kompozicionalnost također igra veliku ulogu u današnjim istraživanjima oblasti frazema, a može se reći i da je usko vezana za hipotezu o motiviranosti frazema putem metafora i metonimija. O obimnosti i interesovanju za istraživanja svjedoče mnoge stvari koje su u uskoj vezi sa ovim frazeološkim jedinicama, od raznih hipoteza do samog nedostatka opšteprihvaćenog pojma za frazem. Tanović (12) citira Eismana koji kaže: “O aktuelnosti frazeoloških istraživanja, posebno u Njemačkoj, Austriji i Francuskoj, govori i održavanje redovitih naučnih konferencija pod naslovom “Europhraz”, koje su posvećene izučavanju različitih aspekata frazeoloških jedinica”.

Što se tiče bosanskohercegovačke lingvistike, možemo reći da ona još uvijek nije dovoljno istražila ovu oblast. Kako Hrustić (16) kaže, svi radovi na ovu

temu objavljeni su prije raspada bivše Jugoslavije, a jedini ozbiljniji rad koji se bavi frazemima u bosanskom jeziku je knjiga Ilijasa Tanovića, “Frazelogija bosanskoga jezika”, izdana 2000. godine. Tanović (12-13) je istog mišljenja kao i Hrustić, a u svom radu navodi da bosanski jezik još uvijek nema značajnijeg rada na popisu i semantizaciji frazeoloških jedinica. Međutim, s obzirom da se posljednjih godina istraživanja u polju lingvistike bosanskog jezika šire, nadati se je da će ova disciplina uskoro zaživjeti među lingvistima Bosne i Hercegovine. Ovaj rad mali je dio tog procesa, a njegova svrha je da podrži razvoj frazeologije našeg jezika.

2. Definicija frazema

Frazem kao pojam, iako već dugo u upotrebi, još uvijek nema jedan opšte-prihvaćeni lingvistički termin i definiciju. Kako Tanović (22) navodi moguće je susresti se i sa terminima: idiom(a), idiomatski izraz, idiomatska fraza, ustaljeni izraz, ustaljena kolokacija, ustaljena fraza, okamenjeni izraz, okamenjeni sklop, okamenjena fraza. Citirajući Mencia, Tanović (22) kaže da je također moguće susresti se i sa pojmovima kao što su stalni izrazi, stalni leksički kompleksi i frazeološki obrti. Iako postoji veliki broj termina za ovaj fenomen, još uvijek nije utvrđena opšteprihvaćena definicija, odnosno pojam koji bi obuhvatio sve osobine i ponudio pravo značenje frazema.

Može se reći da se frazem sastoji od skupa leksema čije značenje u najvećem broju slučajeva nije moguće odrediti iz njihovog zbira. Lakoff (448) kaže da “prema klasičnoj teoriji, frazemi imaju proizvoljno značenje tj. da bilo koji niz riječi može da ima bilo koje značenje” (M.S.). Tanović (23) navodi riječi Vinogradova koji kaže: “Termini idiom, idiomatska fraza u toku više od 400 godina postojanja u europskim jezicima nisu dobili jedinstveno i općeprihvaćeno određenje”. Definicije frazema variraju od autora do autora, a najčešće se svode na opisivanje karakteristika frazema. U ovom radu najčešće će se koristiti termini: frazem, idiom i frazeološka jedinica. U nastavku donosimo neke od definicija frazema:

“Nama je ovdje, međutim posebno važno da opazimo da je kolokaciona veza između njihovih sastavnih riječi tako čvrsta da nijednu riječ ne možemo zamijeniti nekom sličnom riječi što je redovno moguće u neidiomatskim izrazima... Ni u red riječi ne smijemo puno dirati... Kolokaciona čvrstina idioma prenosi se i na njegovu gramatiku, pa je i broj gramatičkih transformacija koje idiom može “podnijeti” krajnje ograničen” (Riđanović 318).

“Većina tradicionalnih stavova o idiomima slaže se da se idiomi sastoje od dvije ili više riječi čije ukupno značenje se ne može predvidjeti na osnovu zbira značenja pojedinih sastavnica” (Kövescses 199, M.S.).

“Tradicionalno, idiomi...su opisani kao konvencijalne višerječne jedinice koje su semantički neprozirne i imaju čvrstu strukturu...Ukratko, idiomatske konstrukcije se mogu opisati kao kompleksni simboli sa specifičnim formalnim, semantičkim, pragmatičkim i sociolingvističkim karakteristikama” (Langlotz 2-3, M.S).

“Frazološka jedinica je leksikalizirana, bileksemska ili polileksemska grupa riječi u svakodnevnoj upotrebi koja se može reprodukovati, koja ima relativnu sintaktičku i semantičku stabilnost, može dobiti idiomatsko značenje, može imati konotacijsko značenje, i može imati emfatičnu ili pojačavajuću funkciju u tekstu...ali čije značenje se ne može izvesti iz značenja njegovih elemenata” (Gläser 125, M.S).

“Frazemi su jedinice jezika značenjskog karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornom aktu, raspolazući pri tome najmanje dvjema punoznačnim (autosemantičkim) riječima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbu, jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge riječi, mogu vršiti sintaktičku funkciju u rečenici” (Matešić u Hrustić 19).

“Frazem je fiksni izraz čije značenje se ne može – ili ne može u potpunosti – odrediti zbirom značenja sastavnica” (Roos 218, M.S.).

Chitra (31) piše da “...samo izrazi koji su postali konevncionalno okamenjeni u određenom redoslijedu i leksičkoj formi, ili imaju određeni broj varijacija, imaju status idioma i zabilježeni su u riječniku idioma...” (M.S.).

Kao i većina ostalih lingvista Pavić (60) za frazem kaže da se može odnositi na vezu dvije ili više riječi koja se, kako ona navodi, po Mencu “ne stvara u govornom procesu, nego se reproducira u gotovom obliku; ima stalan sastav i raspored sastavnica; značenje mu se obično ne izvodi iz značenja sastavnica jer one, ili bar neke od njih, doživljavaju semantičku pretvorbu; uklapa se u rečenicu kao njezin sastavni dio”.

Razmatrajući navedene definicije frazema može se reći da je za sve njih zajedničko da na frazeme gledaju kao na spoj dvije ili više riječi čije značenje se ne može odrediti na osnovu zbira značenja pojedinačnih leksema koji čine frazem. Jahić (88) navodi da Samardžija tvrdi da skup leksema mora udovoljiti određenim zahtjevima da bi se smatrao frazemom i to:

1. skup leksema mora imati čvrstu vezu tako da se članovi tog skupa ne mogu zamjenjivati ili ispuštati,
2. čvrsta veza leksema mora se sastojati od najmanje dvije punoznačne riječi,
3. značenje pomenute veze leksema ne proističe iz zbira značenja njegovih sastavnica, nego ona dobiva potpuno novo značenje,
4. čvrsta veza leksema može vršiti sintaktičku funkciju u rečenici.

Da bi lakše shvatili o kakvim fenomenima se ovdje u stvari radi, možemo izvući zaključak i reći da su frazemi nizovi riječi čije značenje se (u većini slučajeva) ne može odrediti zbirom značenja pojedinih elemenata frazema. Oni ne dozvoljavaju sintaktičke modifikacije, a svaku grupu frazeoloških jedinica odlikuju određene osobine kao što su npr. stabilnost, idiomatičnost i reproduktivnost. Ove odlike frazema karakteristične su za tradicionalni pristup. Međutim, u posljednje vrijeme, kognitivna lingvistika ponudila je drugačiji pogled na definiciju i karakteristike frazema. Prema kognitivnoj lingvistici, značenje frazema nije proizvoljno, već motivirano kognitivnim mehanizmima, kao što su konceptualna metafora i metonimija, te konvencionalno znanje o svijetu (Kövesces i Szabó, 1996), stoga nekompozicionalnost nije njihova odlika, jer se, analizirajući njihovo značenje na osnovu konceptualnih metafora i metonimija, pojedinim elementima frazema mogu pridodati figurativna značenja, koja doprinose značenju cijelog izraza (Nunberg, Sag i Wasow, 1994). Mogućnost modifikacije brojnih frazema samo je još jedan dokaz da pojedinačni elementi frazema imaju motivirano značenje, koje doprinosi značenju cijelog izraza (ibid.: 500-01).

U nastavku slijedi kontrastivna analiza frazema sa komponentom *lice u bosanskom i engleskom jeziku*. Primjeri za analizu prikupljeni su iz nekoliko jednojezičnih i dvojezičnih rječnika, a za frazeme koji nisu imali rečeničnog konteksta autori su ponudili vlastiti.

3. Kontrastivna analiza bosanskih i engleskih frazema sa komponentom lice

3.1. Potpuna ekvivalentnost

Za frazeme kažemo da su potpuno ekvivalentni ako imaju isto značenje u oba jezika. Pored ovog kriterija neophodno je da reprezentacija, leksička i sintaktička struktura budu identične.

1. face to face - lice u lice

- a. We need to sit face to face and discuss your intended divorce.
u konfrontaciji (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85)
 - b. But I saw them, I saw them face to face (BNC A7A 1811).
 - c. Perhaps you can find that out, go to the old customers, ask them face to face (BNC CKD 1152).
 - d. I think I'd better see you face to face (BNC HWA 1333).
-
- a. Trebamo sjesti i porazgovarati o tvom razvodu.
 - b. Ali vidio sam ih, lično sam ih vidio.
 - c. Možda to možeš saznati, otiđi do starih mušterija, pitaj ih lično.
 - d. Mislim da bi bilo bolje da se lično vidimo.

Kako iz navedenih primjera vidimo, ovaj frazem označava bliski susret odnosno konfrontaciju sugovornika. S obzirom da rečenični kontekst određuje riječ ciljnoga jezika, možemo vidjeti da prijevod ovog frazema može biti *sjesti* ili *lično*. Značenje glagola *sjesti* u ovom kontekstu je *lično se sastati na nekom mjestu*. Dakle, prevodi ovog frazema koje možemo naći u rječniku i onih u rečeničnom kontekstu su različiti, ali je njihovo značenje isto.

2. to throw something in someone's face - bacati kome što u lice

- a. I wish you would stop throwing my lack of formal education in my face every time we have an argument.
podsjećati koga na neprijatnu istinu (Williams-Milosavljević i Milosavljević 86)
 - b. You're always throwing in my face that I'm going to get in trouble (BNC FR5 2326).
 - c. And you throw it all in my face, calling me a whore, which I am not, and you know I am not (BNC GV6 2982).
-
- a. Volio bih da mi prestaneš nabijati na nos to što nisam dovoljno obrazovan svaki put kada se posvađamo.
 - b. Uvijek mi predbacuješ da ću upasti u nevolje.
 - c. I sve si mi to nabio na nos, nazivajući me droljom, što ja nisam, a ti to znaš.

Kod ovog frazema specifično je to što se, u zavisnosti od kulture i konceptualne percepcije sastavnica koje se odnose na dio tijela, može prevesti na različite načine. Prijevod ponuđen u rječniku je *bacati kome što u lice*, ali u narednim rečenicama možemo vidjeti da su prijevodi *prebacivati nekome nešto* i *nabijati na nos* jednako slikoviti.

U bosanskom jeziku sve ove primjere možemo posmatrati kao jedan frazem koji ima više varijacija, a čija značenja su ista. Kao što možemo primijetiti, ovaj frazem može se smatrati potpuno ekvivalentnim jer je i na planu značenja, a i po morfosintaktičkom i leksičkom sastavu potpuno identičan engleskom frazemu. Ukoliko komponentu *face/lice* zamijenimo sa *nos* ili ukoliko frazem prevedemo sa *prebacivati nekome nešto*, dolazimo do frazema koji će se i morfosintaktički i leksički razlikovati od onoga u izvornom jeziku. Kao zaključak, možemo reći da ovaj frazem, u zavisnosti od prilagodbe datom kontekstu, može biti preveden kao frazem sa potpunom ili sa ekvivalencijom sa morfosintaktičkim i leksičkim razlikama.

3. to say something to someone's face - reći komu što u lice

- a. If you're so brave, why don't you say it to my face instead instead of talking behind my back like a coward?
reći komu što otvoreno, bez straha (Bendow 69)

- b. ...and told his audience that he was saying no more than he had told the Prime Minister to his face (BNC EW1 1439).
- c. I told him, I said it to his face: 'Sir, you don't understand poetry!' (BNC FS3 769).

Iz prijevodnih ekvivalenata koji slijede vidimo da obje kulture ovaj frazem koncipiraju na isti način.

- a. Ako si tako hrabar, zašto mi to ne kažeš u lice umjesto što mi, kao kukavica, pričaš iza leđa?
- b. ...a publici je rekao da ne govori ništa više od onoga što je premijeru rekao u lice.
- c. Rekao sam mu da sam mu u lice rekao: "Gospodine, ne razumijete poeziju!"

4. to laugh in someone's face - smijati se kome u lice

- a. People will laugh in your face if you come back empty-handed.
nipodaštavati koga (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85)
- b. As the others arrived, he told them: "Node Check dropped right back."
They laughed in his face (BNC EUU 849).
- c. She laughed in his face (BNC HJH 3501).

Ovaj frazem također ima istu morfosintaktičku i leksičku strukturu kao i frazem izvornoga jezika. Reprezentacija i značenje frazema potpuno su identični, što se može vidjeti iz prijevodnih ekvivalenata:

- a. Ljudi će ti se smijati u lice ako se vratiš praznih ruku.
- b. Pošto su ostali stigili, rekao im je: "Node Check se upravo povukao".
Smijali su mu se u lice.
- c. Nasmijala mu se u lice.

Svi navedeni frazemi ubrajaju se u kategoriju frazema sa potpunom ekvivalencijom. Izvorni jezik je engleski, a ciljni bosanski. Kao što se može zaključiti iz korpusa, a također i iz ponuđenog značenja u "izolaciji", frazemi u oba jezika imaju iste leksičke i morfosintaktičke strukture. Značenje je identično, a pored indikativnog značenja, u rječnicima su ponuđena i opisna značenja frazema. Za ovu grupu frazema mogla bi se izvući zajednička karakteristika jer se sa kognitivnog aspekta može zaključiti da lice predstavlja najistureniji dio fizičkih osobina ličnosti koje svojim gestikulacijama odaju i emocionalno stanje govornika ili slušaoca. Svi primjeri naglašavaju negativne stvari i navode na suočavanje sa nekim posljedicama ili sa nekom osobom kojoj je prethodno urađena, ili se hipotetički planira uraditi neka negativna stvar.

3.2. Ekvivalentnost sa morfosintaktičkim razlikama

Ovaj tip ekvivalentnosti karakterističan je po tome što obuhvata frazeme sa istim komponentama i značenjem, ali sa razlikama u broju, padežu ili sa različitim rekcijom. U analiziranom korpusu, pronađen je samo jedan primjer frazema sa komponentom *face/lice* sa ovim tipom ekvivalencije.

1. to look someone in the face - pogledati koga u oči

- a. How can I look Mom in the face after what I've done?
pogledati koga bez straha ili stida (Bendow 68)
pogledati u lice (Bujas 298)
- b. She looked him in the face and said she never wanted to see him again (FOD¹).

Rječnici korišteni za ovu analizu ponudili su dva značenja. Prvo značenje *pogledati koga u oči* spadalo bi u kategoriju ekvivalencije sa morfosintaktičkim i leksičkim razlikama, dok kod drugoga imamo ekvivalenciju sa morfosintaktičkim razlikama. Na ovim primjerima može se vidjeti koliko jedna sastavnica mijenja kategoriju ekvivalencije. Dakle, zbog prijevoda sastavnice *lice* kao *oči* prvi primjer svrstali bismo u kategoriju sa leksičkim i morfosintaktičkim razlikama; u kategoriju sa morfosintaktičkim razlikama jer bosanski jezik nema članova kao engleski jezik. Što se tiče rečeničnog konteksta, iz prijevoda:

- a. Kako da mami pogledati u lice/oči nakon onoga što sam uradio?
- b. Pogledala ga je u lice/oči i rekla da ge ne želi nikada više vidjeti.

možemo vidjeti da ni značenje, a ni reprezentacija neće biti bitno promijenjena zamjenom komponente *lice* sa komponentom *oči*.

3.3. Ekvivalentnost sa leksičkim razlikama

Kod ekvivalentnosti sa leksičkim razlikama interesantno je da frazemi u oba jezika imaju isto značenje, ali su leksički različiti. Kod prevođenja ovakvih frazema često se javljaju greške jer se ključne riječi obično nalaze u istom domenu, ali njihovo izostavljanje ili mijenjanje u ciljnom jeziku nije prihvatljivo.

1. to smash somebody's face – dati nekome po njušci (Benson 239)

Izvori primjera korišteni za ovu analizu nisu sadržavali rečenični kontekst za ovaj frazem. Ovdje možemo ponuditi nekoliko primjera njegove upotrebe:

- a. He smashed his friend's face. – Dao je prijatelju po njušci.
- b. His opponent smashed his face. – Protivnik mu je dao po njušci.
- c. They threatened to smash his face. – Prijetili su mu da će dobiti po njušci.

¹ Free Online Dictionary

Navedeni primjeri pokazuju da se frazem *to smash somebody's face* može analizirati na dva nivoa, tj. na doslovnom i nedoslovnom, odnosno idiomatskom nivou. Također, analizirajući značenje ovog frazema, možemo vidjeti da se na njega može primijeniti metoda kompozicionalnosti. Doslovno značenje imat će *grublje* posljedice, odnosno reprezentaciju (smrskati, zdrobiti i sl.), dok značenje na frazeološkom nivou može biti ubačeno u razne kontekste i ne mora nužno označavati upotrebu fizičke sile: *ponizio ga je pred svima, ponašao se prema njemu onako kako je zaslužio, smanjio mu je platu zbog neizvršavanja obaveza* itd.

2. to save face - sačuvati obraz

- He presented some lame excuses to save face after his dismal performance. sačuvati dostojanstvo (Williams-Milosavljević i Milosavljević 86)
- "I'm sorry, "I said, wondering how I could save face, 'I suddenly don't feel very well." (BNC B0U 71).
- Bosnia would survive as a constitutional fiction, allowing the world to save face (CRB 1903).
- Wilko must do what is right for the team, not what is best to save face (BNC J1C 3272).

U bosanskom jeziku, ovaj frazem ima potpuno značenje, ali je komponenta *lice* prevedena komponentom *obraz*.

- Dao je neke jadne izgovore da bi sačuvao obraz nakon nesretne izvedbe.
- "Žao mi je", rekao sam, razmišljajući kako da sačuvam obraz, "Iznenada se ne osjećam dobro".
- Bosna bi preživjela kao ustavna fikcija, pružajući šansu svijetu da sačuva obraz.
- Wilko mora uraditi ono što je dobro za ekipu, a ne ono što je najbolje da se sačuva obraz.

Sva značenja u rečeničnom kontekstu identična su onom ponuđenom u rječniku. Razlika je u prijevodnom ekvivalentu *obraz*, što ovaj frazem svrstava u kategoriju ekvivalencije sa leksičkim razlikama.

3. to lose face - izgubiti obraz

- I am more afraid of losing face than losing money. osramotiti se, poniziti se (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85-6)
- The vital thing was not to lose face (BNC BN1 1623).
- Eventually the policeman was prepared to lose face (BNC CLD 16).
- Simple social skills like apologizing are given no place because the most important thing is not to lose face (BNC G0T 946).
- No government likes to lose face like that (BNC G2W 815).

Kao i kod prethodnoga frazema, značenje i reprezentacija su isti, samo je komponenta *lice* prevedena komponentom *obraz*, što i ovaj frazem svrstava u ovu kategoriju ekvivalentnosti.

- a. Više se bojim izgubiti obraz nego novac.
- b. Ključna stvar je bila da se ne izgubi obraz.
- c. Na kraju je policajac bio spreman da izgubi obraz.
- d. Jednostavnim društvenim vještinama kao što je izvinjavanje nema mjesta jer je najvažnije da se ne izgubi obraz.
- e. Nijedna vlada ne želi izgubiti obraz na taj način.

4. to take something at face value - primiti što zdravo za gotovo

- a. Social systems must not be taken at their face value, because life is something different.
vrednovati što prema izgledu (Williams-Milosavljević i Milosavljević 86)
- b. No one is taking such a declaration at face value (BNC ACR 531).
- c. But there were people who took poems like this at face value and were shocked (BNC EFV 308).
- d. It is impossible, for example, to take at face value the implied relations between the state, the established cultural institutions, and the market (BNC FPC 945).

Specifičnost ovog frazema je to što je prvi dio identičan u oba jezika, dok se komponente *zdravo za gotovo* i *at face value* mogu posmatrati kao jedna riječ. Pod ovakvim uslovima dolazimo do svrstavanja ovog frazema u ekvivalentnost sa leksičkim razlikama, jer su ove dvije komponente različite po izboru riječi. Analizom rečeničnog konteksta zaključujemo da je značenje ponuđeno u rječniku *primiti što zdravo za gotovo* ono koje se koristi u bosanskom jeziku. Međutim, varijacija ovog frazema *uzeti zdravo za gotovo* češća je pojava, kako u govornom tako i u pisanom jeziku.

- a. Društvena uređenja se ne smiju uzimati zdravo za gotovo jer je život nešto potpuno drugačije.
- b. Niko ne uzima takvu izjavu zdravo za gotovo.
- c. Ali neki ljudi su pjesme poput ove uzeli zdravo za gotovo i ostali šokirani.
- d. Nevjerovatno je, na primjer, uzeti zdravo za gotovo pretpostavljene odnose između države, uspostavljenih institucija za kulturu i tržišta.

Kako analizirani primjeri pokazuju, ovakvi frazemi uglavnom imaju istu reprezentaciju i strukturu, ali se razlikuju na leksičkom nivou. Govornici oba jezika komponente frazema biraju u skladu sa svojim kulturama što i dovodi do ovakvih razlika u njihovoj tvorbi. Ovakve pojave još su izraženije kod frazeoloških jedinica koje sadrže komponente sa ličnim imenima.

3.4. Ekvivalentnost sa morfosintaktičkim i leksičkim razlikama

Ova kategorija frazema specifična je po tome što obuhvata frazeme koji su samo po značenju identični u oba jezika. Morfosintaktički i leksički, ovakvi frazemi potpuno su različiti u ciljnom jeziku.

1. to have a face like thunder - mrkog čela

- a. I saw father with a face like a thunder, so I went to bed without dinner rather than face him.
namrštit se, biti natušten (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85)
 - b. She stood there with hands on her hips, glaring with a face like thunder (BNC CDM 1035).
 - c. She went into the kitchen where Sarah was standing, hands on hips, her face like thunder (BNC CR6 1756).
 - d. Penry made several attempts to break it, but gave up at last, his face like thunder as he drove at a speed which frightened Leonora to death (BNC JYC 3814).
- a. Vidio sam oca mrkog čela pa sam u krevet radije otišao bez večere nego da se suočim s njim.
 - b. Gledajući, stajala je tamo sa rukama na bokovima, mrka čela.
 - c. Otišla je u kuhinju gdje je Sarah stajala sa rukama na bokovima, mrka čela.
 - d. Penry je nekoliko puta pokušao da ga slomi, ali je odustao, mrka čela, dok je vozio pri brzini koja je Leonoru do smrti uplašila.

2. to stare someone in the face - bosti komu oči

- a. It stares you in the face.
biti posve očigledan (Bendow 69)
 - b. It's obvious, it stares you in the face (BNC G07 3445).
- a. To ti bode oči.
 - b. Očigledno je, to ti bode oči.

3. to blow up in someone's face – pasti u vodu

- a. My plans to set up my son in business blew up in my face when he married and went to live abroad.
propasti, izjaloviti se (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85)
obiti se o glavu (M.S.)
- b. He grew up in the public spotlight, never free from prying eyes and press comment, never sure when a trusted friend would betray him, or when a casual remark to a stranger might blow up in his face (BNC A7H 468).
- c. He'd been sailing close to the wind for years and everything was just about to blow up in his face.' (BNC BMW 87)

- d. 'I'll not tolerate activities that can blow up in our faces which I haven't known about.' (BNC CJT 1268)
 - e. While the Home Unions are seemingly trying to protect their own interests, the whole issue could blow up in their faces if the Wallabies made a separate tour of South Africa immediately before the tour of Ireland and Wales (BNC CB2 1474).
-
- a. Moj planovi da sina afirmiram u poslu su pali u vodu kada se oženio i odselio u inostranstvo.
 - b. Odrastao je u žiži javnosti, nikada bez radoznalih očiju i novinskih komentara, nikada siguran kada će ga povjerljiv prijatelj izdati, ili kada će mu se obična primjedba strancu obiti o glavu.
 - c. Godinama je bio na ivici i sve mu je skoro palo u vodu.
 - d. "Nikada neću tolerirati aktivnosti koje nam se mogu obiti o glavu a o kojima ništa nisam znao".
 - e. Dok Udruženja domova, čini se, pokušavaju zaštititi svoje vlastite interese, cijela stvar bi mogla pasti u vodu ukoliko Wallabies odu na turneju po Južnoj Africi odmah nakon turneje po Irskoj i Walesu.

Kod ovog frazema interesantno je da se u određenim situacijama umjesto ponuđenih prijevoda iz rječnika, izraz *obiti o glavu* puno bolje uklapa u rečenični kontekst. Moglo bi se reći i da je izraz *pasti u vodu* u nekim od navedenih primjera potpuno neprihvatljiv.

4. to do an about face - okrenuti ćurak

He did an about face by switching support from the radicals to the democrats.
preokrenuti odluku, promijeniti mišljenje (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85)

Za ovaj frazem primjeri u rečeničnom kontekstu pronađeni su jedino u rječniku. Izraz *okrenuti ćurak* izuzetno je rijedak u bosanskom jeziku, a umjesto njega koristi se defrazeologizirana varijanta odnosno opis date situacije.

Prevedena rečenica: "Okrenuo je ćurak usmjeravajući svoju podršku sa radikala na demokrate." bila bi mnogo prirodnija i karakterističnija za govornike bosanskog jezika ukoliko bi se prevela kao: "Promijenio je mišljenje usmjeravajući svoju podršku sa radikala na demokrate."

5. fall flat on one's face - poljubiti ledinu

- a. Getting down the stairs in a hurry, I fell flat on my face
pasti, tresnuti o zemlju (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85)

- b. Who's going to look after them when they fall flat on their face and come whining, that's what I want to know? (BNC FSP 1569)

Ovaj frazem u engleskom jeziku ima skoro doslovno značenje, dok je u bosanskom dobio šaljivu dimenziju i slikovitiju reprezentaciju što se može vidjeti i iz prevodnih ekvivalenata:

- a. Silazeći u žurbi niz stepenice, poljubio sam ledinu.
b. Ko će se brinuti o njima kad poljube ledinu i vrate se cmizdreći, to je ono što želim znati?

6. show your face somewhere - pomoliti nos

- a. I got up with this terrible pain in my back and I was thinking of staying at home but then I decided to show my face at work after all and see how the pain developed.
nakratko se pojaviti gdje (Bendow 69)
b. So please show your face or is this asking too much? (BNC K4W 4385)
- a. Probudio sam se sa užasnim bolom u leđima i razmišljao sam da ostanem kod kuće, ali onda sam odlučio da pomolim nos na poslu i vidim hoće li se bol pojačati.
b. Dakle, molim te, pomoli nos, ili puno tražim od tebe?

7. to wipe something off the face of the earth - zbrisati sa kugle zemaljske

- a. Sometimes I wonder if they really are trying to wipe us off the face of the earth.
uništiti, razoriti što (Williams-Milosavljević i Milosavljević 86)
b. I made a great bonfire of it and stood and watched it burn until every trace of him was wiped off the face of the earth.' (BNC AC4 2621)
c. But as, presumably, they had been wiped off the face of the earth by someone pretty close to Ella Walsh or Rose Fox, there seemed little point in asking about them (BNC HR9 1102).

Reprezentacija i slikovitost frazema *to wipe something off the face of the earth* ponuđeni u rječniku, a uz određene morfosintaktičke i leksičke razlike, potpuno se prenose u ciljni jezik.

- a. Ponekad se pitam da li nas zaista pokušavaju zbrisati sa kugle zemaljske.
b. Napravio sam veliku lomaču od toga i stojao i gledao kako gori sve dok mu i zadnji trag nije bio zbrisan sa kugle zemaljske.
c. Ali pošto ih je neko blizak Eli Walsh ili Rozi Foks, vjerovatno, zbrisao sa kugle zemaljske, čini se da i nema nekog smisla da pitamo za njih.

8. to have the face to - imati obraza

I don't know how she has the face to come to the house after saying such nasty things about us.

smjeti, usuditi se (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85)

Ovaj primjer skoro je identičan primjerima *lose face* i *save face*, a osim odabira drugačije komponente (umjesto komponente *lice*), u izvornom frazemu dodatno imamo engleski član *the*. Prijevodni ekvivalent ovog primjera je: "Ne znam kako ima obraza da dođe kući nakon što je rekla tako nepristojne stvari o nama."

9. stare death in the face - gledati smrti u oči

He is so ill he's actually staring death in the face.

bližiti se smrti (Bendow 69)

On je tako bolestan da gleda smrti u oči.

10. to pull a long face - objesiti lice

When I told my little daughter that her daddy had not brought a present for her, she pulled a long face.

rastužiti se, ražalostiti se (Bendow 68-9)

Iako autor rječnika nije uvrstio varijantu *objesiti nos*, u govornom jeziku moguće je čuti i ovaj oblik, koji je vjerojatno zastupljeniji varijanta među govornicima bosanskog jezika: "Kada sam svojoj maloj kćerki rekao da joj tata nije donio poklon, ona je objesila lice/nos."

11. shut your face - umukni

a. Oh, shut your face, I don't want to hear your complaints.

grubo naređenje kome da zašuti (Williams-Milosavljević i Milosavljević 86)

b. 'Oh, shut your face and open it.' (BNC CR6 414)

c. You don't know what I said, so why don't you just shut your face.' (BNC K97 12629)

a. Oh, umukni, ne želim slušati tvoje prigovore.

b. "Oh, umukni i otvori to".

c. Ne znaš šta sam rekao, zato umukni.

12. to do something till one is blue in the face – do iznemoglosti

- a. You can talk to him untill you are blue in the face, it will make no difference. činiti što uporno i beskrajno, ali bez rezultata (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85)
 - b. You can tell them till you're blue in the face and they still do what they want (BNC ACK 1954).
 - c. I have argued with them until I am blue in the face (BNC FPN 952).
- a. Možeš razgovarati s njim do iznemoglosti, nećeš ništa postići.
 - b. Možeš im govoriti do iznemoglosti, ali oni će raditi što im volja.
 - c. Svađao sam se s njima do iznemoglosti.

13. to slam a door in somebody's face - zatvoriti nekome vrata pred nosom (Benson 239)

to shut the door in somebody's face - pred nosom nekomu zatvoriti vrata (Bujas 298)

Ovaj frazem u engleskom jeziku ima dva oblika, odnosno može se koristiti glagol *shut* ili *slam* bez ikakve razlike u značenju. U rječnicima koji su korišteni kao izvor primjera za analizu, ovaj frazem nije pronađen u rečeničnom kontekstu.

She shut/slammed the door in his face. – Pred nosom mu je zatvorila vrata.

Iz prijevoda na bosanski jezik može se zaključiti da ovaj frazem može imati doslovno, ali i idiomatsko značenje, odnosno može se zaključiti da je kompozicionalan i da značenje može biti analizirano na dva nivoa, doslovni i idiomatski. Umjesto komponente lice, u bosanskom jeziku koristi se komponenta nos. Interesantno je da govornici bosanskoga jezika nos obično povezuju sa negativnim kontekstom, odnosno sa komponentom koja obično izražava da je neko odbačen, izigran, ljut i sl. Slični primjeri mogu se naći u frazemima kao što su *vući za nos*, *napuhati nos*, *gurati nos gdje mu nije mjesto* itd. Svi navedeni primjeri frazema bosanskog jezika su “slikoviti” odnosno “reprezentativni” ekvivalenti engleskih frazema koji se razlikuju na morfosintaktičkom i leksičkom planu. Najčešća razlika na morfosintaktičkom planu je prisutnost članova u engleskim frazemima, dok je na leksičkom komponenta *lice* zamijenjena nekom drugom koja bosanskim govornicima pruža mnogo više informacija na konceptualnom, odnosno reprezentativnom nivou.

3.5. Nulta ekvivalentnost

Ova kategorija frazema nema svoje ekvivalente u ciljnom jeziku. Da bi se preveli i shvatili, prevodioci koriste opise, odnosno najpribližnije reprezentacije

u ciljnom jeziku. Ukoliko je dati frazem kompozicionalan, najbolje ga je analizirati putem metode kompozicionalnosti, jer će se na osnovu značenja pojedinih komponenti dobiti doslovno značenje frazema. Značenja frazema sa nultom ekvivalencijom mogu biti i rezultat pojedinih reprezentacija komponenti koje su dobijene putem metode kompozicionalnosti. Tanović (83) ovakav postupak naziva defrazeologizacija, a predstavlja gubitak stilske vrijednosti prevoda, jer frazemi sa sobom nose određeni nivo ekspresivnosti i slikovitosti koji zasebne riječi u većini slučajeva nemaju. Ove dvije karakteristike mogu znatno utjecati na ukupno značenje prevoda. Kao što je slučaj kod prethodnih kategorija, i u ovoj kategoriji imamo frazeme koji nisu kompozicionalni, te ih je potrebno naučiti kao okamenjenu frazu sa njenim značenjem u ciljnom jeziku.

1. put on a brave face - praviti se kao da to nije ništa

- a. He is putting on a brave face, but everybody knows that this cannot have been a happy, festive season for America's president.
skrivati zabrinutost ili uznemirenost (Bendow 69)
 - b. The Bookman put on a brave face and smiled, but Endy knew there was nothing to smile about (BNC AMB 2368).
 - c. Leaving the court the families all tried to put on a brave face (BNC CAR 1023).
 - d. He was shattered, though he put on a brave face (BNC EVN 1119).
-
- a. On se pravi kao da to nije ništa, ali svi znaju da ovo ne može biti sretno slavljeničko doba za američkog predsjednika.
 - b. Književnik se pravio kao da to nije ništa i smijao, ali Endy je znao da nije imao razloga za smijeh.
 - c. Napuštajući sud sve porodice su da se prave kao da to nije ništa.
 - d. Bio je uništen, iako se pravio kao da to nije ništa.

2. to fly in the face of danger

You can't lie to them about your intentions and expect that they won't find out the truth. You are flying in the face of danger (M.S).
ludo srljati u opasnost (Bujas 298)

Ne možeš im lagati o svojim namjerama i očekivati da oni neće saznati istinu.
Ludo srljaš u opasnost.

to fly in the face of something - ne poštovati

- a. You obviously think it is smart to fly in the face of army regulations; well, two days in detention barracks will cool you off.
činiti što nasuprot uobičajenim načinima (Williams-Milosavljević i Milosavljević 85)

- b. I have said before how much that seemed to fly in the face of my own upbringing, but I am now slowly getting there (BNC B19 2048).
 - c. There isn't the same need to fly in the face of convention or oppose the wishes of parents (BNC CB8 1858).
 - d. However desirable, that might fly in the face of everything the 1984 decree was about (BNC CRB 2347).
-
- a. Očito misliš da je pametno ne poštovati vojne odredbe; dobro, dva dana u pritvoru će te ohladiti.
 - b. Već sam ranije rekao koliko se činilo da se to kosi sa mojim odgojem, ali polako idem u tom smjeru.
 - c. Ne postoji ista potreba da se ne poštuje sporazum ili suprotstavi željama roditelja.
 - d. Bez obzira koliko poželjno, to bi se moglo kositi sa svim onim što je utvrđeno dekretom iz 1984.

Iz navedenih primjera može se vidjeti da se, u određenim rečeničnim kontekstima, ponuđeni prijevod ovog frazema ne može adekvatno prilagoditi potrebama rečenice. U primjerima b i c ponuđen je prevod *kositi se sa*, što daje daleko bolju reprezentaciju ovog frazema.

3. just another pretty face - osoba dopadljive vanjštine

- a. She is just another pretty face (M.S.)
osoba dopadljive vanjštine (i ništa više) (Bujas 298)
 - b. Furthermore, he had always related to her on an intellectual level, unlike the majority of men she knew who saw her as just another pretty face (BNC ECK 387).
-
- a. Ona je osoba dopadljive vanjštine.
 - b. Dakle, on se uvijek povezivao s njom na intelektualnom nivou, za razliku od većine muškaraca koje je ona znala i koji su je vidjeli samo kao osobu dopadljive vanjštine.

Opis ovog frazema može se upotrijebiti u obje rečenice bez razlike u značenju. Međutim, u govoru mladih Bosne i Hercegovine, sve češći oblik je *lijepo lice seljančice*. Za sada bosanski jezik oficijelno nema ovakav frazem, ali ukoliko se njegova upotreba zadrži u jeziku, on bi mnogo adekvatnije oslikao ovaj engleski frazem. Također, izbjegla bi se prijevodna defrazeologizacija što bi naš jezik obogatilo još jednim frazemom.

4. to grind the faces of the poor - nemilice izrabljivati sirotinju (Bujas 298)

Governments have always been grinding the faces of the poor (M.S.).

Za ovaj frazem nije pronađen kontekst, ali se iz ponuđenog primjera može vidjeti njegova upotreba u rečenici. Umjesto opisnog prijevoda, mogao bi se koristiti oblik *guliti sirotinju*. Dosta je čest u govornom jeziku, te ga stoga možemo ponuditi za ovaj kontekst. Ovakav prijevod imao bi identično značenje sa ponuđenim, a bosanski jezik bi dobio svoj vlastiti ekvivalent: “Vlade su oduvijek nemilice izrabljivale/gulile sirotinju.”

5. to have two faces - biti dvoličnjak (Bujas 298)

- a. Reality now has two faces or two angles from which the same face can be viewed quite differently (BNC C8V 557).
- b. As you can see, he has two faces, not because he was deceitful, but because every door looks two ways.’ (BNC JY2 1212)
- a. Stvarnost sada ima dva lica ili dva ugla iz kojih se isto lice može posmatrati na poprilično različite načine.
- b. Kao što možeš vidjeti, on je dvoličnjak, ne zato što je bio varljiv nego zato što svaka priča ima dvije strane.

Prijevod ovog frazema pronađen je u rječniku kao *biti dvoličnjak*, međutim u govornom jeziku moguće je čuti i potpuni ekvivalent *imati dva lica*. Ovakav frazem upotrijebljen je u prvom primjeru jer se ponuđeno značenje ne može koristiti u datom kontekstu.

6. to have a red face

He said it yesterday and now he is embarrassed and has a red face trying to explain that he did not mean it (M.S).

blamirati se (Bujas 298)

Rekao je to jučer a sada ga je stid i blamira se pokušavajući da objasni da nije tako mislio.

Za ovaj frazem također možemo reći da u govornom jeziku ima bolju soluciju od ponuđene, odnosno moguće je čuti govornike bosanskoga jezika da koriste frazu *crveniti se*: “Rekao je to juče a sada ga je stid i crveni se pokušavajući da objasni da nije tako mislio.”

7. to suck face

They sucked face and did not care for the people (M.S).
ljubiti se (Bujas 298)

Ljubili su se i nije ih bilo briga za ostale ljude.

8. keep a straight face – ostati smrtno ozbiljan

- a. I will never understand how he managed to keep a straight face when I knew he was laughing inside.
suzdržati se od smijeha (Bendow 68)
 - b. Only Salvatore Spinelli, a lawyer who represents many of the city's private hauliers, is able to say with a straight face that intimidation is "a myth" (BNC ABE 773).
 - c. Thkarni she said with a straight face (BNC G1X 1335).
 - d. "Is Gwen Bear coming?" he asked with a perfectly straight face (BNC HGY 959).
- a. Nikad neću shvatiti kako je uspio ostati smrtno ozbiljan kada sam znao da se u sebi smijao.
 - b. Samo Salvatore Spinelli, advokat koji predstavlja mnoge od gradskih prevoznika, može da kaže smrtno ozbiljan da je zastrašivanje samo "mit".
 - c. Thkarni je rekla smrtno ozbiljna.

9. on the face of it - po svemu sudeći

- a. On the face of it, it is an innocuous text.
kako se stvari prikazuju (Williams-Milosavljević i Milosavljević 86)
sudeći po izgledu (Bujas 298)
 - b. Bad deal on the face of it (BNC CBC 11092).
 - c. It would appear, on the face of it, that this problem of satisfying the two goals is least likely to be achieved in a monopoly situation (BNC EX2 256).
 - d. On the face of it the thermal noise appears to dominate (BNC H8K 1948).
- a. Po svemu sudeći, to je bezopasan tekst.
 - b. Po svemu sudeći, loš dogovor.
 - c. Po svemu sudeći, činilo bi se kao da je ovaj problem postizanja dva cilja teško rješiv u situaciji monopola.

Kao što se moglo vidjeti iz navedenih primjera, engleski i bosanski frazemi imaju više razlika nego sličnosti. Kod nekih frazeoloških jedinica autori nisu ponudili bosanske frazeme, iako se oni mogu čuti u govornom jeziku. Razlog bi možda trebalo potražiti u brojnosti frazema i, skoro da možemo reći, nemogućoj misiji prikupljanja bosanskih frazema u jedan rječnik. Za sve ovakve frazeme

ponuđeni su frazemi koji još uvijek nisu našli svoje mjesto među “oficijelnim” bosanskim frazeološkim jedinicama. Dodatna otežavajuća okolnost je evidentan nedostatak bosanske literature o frazemima. Za ovu analizu korišteni su rječnici susjednih zemalja, Srbije i Hrvatske. Obje zemlje imaju jako puno sličnih frazema, ali i onih koji nisu karakteristični za Bosnu i Hercegovinu, odnosno nemaju frazema koji se mogu naći u bosanskom jeziku, a koji na adekvatan način prevode engleske frazeme. Analiza je pokazala da se *lice* u engleskim frazemima jako puno spominje, što u bosanskom jeziku nije slučaj. Umjesto *lica* bosanski frazemi obično sadrže komponente kao što su *oči*, *nos*, *obraz* i *glava*, a također je moguće naići i na frazem sa komponentom *njuška*, npr. *dobiti/dati po njušci*.

4. Zaključak

Frazeologija kao grana lingvistike je prošla kroz mnoge faze razvoja. Iako se veliki broj lingvista bavio ovim pitanjem, još uvijek ne postoji jasno utvrđena definicija frazema. Jezik je dinamičan, a frazem se širi i “zalazi” u sve sfere društva, što znatno otežava donošenje sveobuhvatne definicije frazema. Bosanskohercegovačka frazeologija još uvijek je u svojim ranim fazama, a knjiga i rječnika na ovu temu skoro da i nema. Definicije i podjele se obično prihvataju ili uzimaju i modificiraju prema potrebama bosanskog jezika od autora van Bosne i Hercegovine. Cilj ovog rada bio je da obradi i pokaže sličnosti i razlike kategorije frazema sa komponentom *lice* u bosanskom i engleskom jeziku. Podjelom koja je preuzeta od Hrustićeve podržana je prvobitna pretpostavka da su ovakvi frazemi u engleskom više različiti nego slični onima u bosanskom jeziku. Razlog možemo potražiti u činjenici da su engleska i bosanska kultura dosta različite, te da se konceptualno shvatanje *lica* znatno razlikuje u ova dva jezika. Primjeri frazema sa potpunom i ekvivalencijom sa morfosintaktičkim razlikama rjeđi su od ostalih kategorija. Iz primjera se može vidjeti kako kulturološke razlike utječu na odabir dijelova *lica* ili *tijela* za postizanje ekspresivnog značenja određenog frazema. Frazemi koji se ubrajaju u kategorije sa nultom i ekvivalencijom sa morfosintaktičkim i leksičkim razlikama pokazuju koliko su govornici ova dva jezika kulturološki različiti, ali također i koliko ova dva jezika imaju razlika na morfosintaktičkom i leksičkom nivou. Analizirani primjeri frazema pokazuju i zašto je definiciju frazema skoro nemoguće utvrditi i smatrati je sveobuhvatnom. Jedina osobina koja je zajednička za sve frazeme je konvencionalnost, a sve ostale karakteristične su samo za određene kategorije. Na kraju, možemo reći da, zbog kompleksnosti frazeoloških jedinica, na budućim generacijama bosanskih lingvista ostaje teret određivanja jasnih granica frazeologije i frazema kao specifičnih pojava u našem jeziku.

Literatura

- Fernando, Chitra. *Idioms and Idiomaticity*. New York: Oxford University Press, 1996.
- Gläser, Rosemarie. 1998. The Stylistic Potential of Phraselological Units in the Light of Genre Analysis In A.P. Cowie (ed.), *Phraseology*. Oxford: Clarendon Press.
- Hrustić, Meliha. Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom "kopf"/"glava" u njemačkom i u b/h/s jeziku. Tuzla, 2001.
- Jahić, Alma. "Heart/srce u engleskim i bosanskim frazemima". *Gradovrh 5*. Tuzla: Matica Hrvatska, 2008.
- Kövesces, Zoltan. *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Kövesces, Z., Szabó, P. (1996). Idioms: A View from Cognitive Semantics. *Applied Linguistics*, 17: 326-355.
- Lakoff, George. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987.
- Langlotz, Andreas. *Idiomatic Creativity: A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2006.
- Nunberg, Geoffrey, Ivan A. Sag, Thomas Wasow. "Idioms" *Language* 1994. Vol 70 No 3: 491-538.
- Pavić, Anita Pintarić. "Modifikacija frazema u hrvatskom i njemačkom jeziku mode." *Jezikoslovlje* 2009: 59-72.
- Riđanović, Midhat. *Jezik i njegova struktura*. Sarajevo, 1988.
- Tanović, Ilijas. *Frazeologija bosanskoga jezika*. Sarajevo: Dom štampe Zenica, 2000.

Rječnici

- Bendow, Ivana. *Englesko-hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Benson, Morton. *Englesko-srpskohrvatski rečnik*. Beograd: Prosveta Beograd, 1993.
- Bujas, Željko. *Veliki englesko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1999.
- Ilustrirani Engleski Rječnik Oxford*. Zagreb: Mozaik knjiga, 2004.
- Longman WorldWide Dictionary*. Edinburgh: Pearson Education, 2001.
- Milosavljević, Margot Williams i Boško Milosavljević. *Englesko-srpski frazeološki rečnik*. Beograd: Srpska književna zadruka, 1996.

Oxford Advanced learner's dictionary. New York: Oxford University Press, 1999.

Oxford Dictionary of Idioms. New York: Oxford University Press, 2000.

www.thefreedictionary.com.

www.natcorp.ox.ac.uk.

www.merriam-webster.com

Kognitivni pristup frazemima

1. Uvod

Frazemi se obično definiraju kao višerječni, konvencionalni izrazi manje-više nepromjenljivog oblika čije značenje nije uvijek moguće odrediti na osnovu zbira značenja riječi koje ih čine. Oni su sastavni dio svakog prirodnog jezika i teško je ne zapitati se kako nastaju i dobijaju svoje preneseno značenje. Iako se dugo smatralo da se značenje frazema ne može izvesti na osnovu značenja njihovih sastavnica, mnogi lingvisti i psiholingvisti počeli su preispitivati prirodu njihovog značenja, pokušavajući otkriti šta ga motivira, šta je podstaklo svjestan ili nesvjestan izbor riječi koje čine frazeme i, u novije vrijeme, koji su to kognitivni mehanizmi na kojima su frazemi zasnovani. U ovom radu pozabavit ćemo se upravo ovim pitanjem, tj. analizirat ćemo kognitivne mehanizme u frazemima i pokušati utvrditi je li njihovo značenje u potpunosti proizvoljno, kako se to tradicionalno vjerovalo.

Prvi dio rada pokazuje razlike i sličnosti između tradicionalnih i kognitivnog pristupa frazemima. Drugi dio bavi se frazemima zasnovanim na kognitivnim mehanizmima, tj. konceptualnim metaforama i metonimijama koje motiviraju značenje frazema. Rad također analizira i međusobnu interakciju ovih mehanizama. Korišteni su frazemi engleskog i bosanskog/hrvatskog/srpskog (b/h/s) jezika koji su ekvivalentni ili slični u oba jezika, kako bi se pokazala univerzalnost metafore i metonimije.

2. Tradicionalni pristup frazemima

Tradicionalni pristup frazemima može se posmatrati kroz razvoj nekoliko veoma značajnih teorija. Ovdje ćemo se baviti samo nekima, poput ruske frazeologije i njenih predstavnika Vladimira V. Vinogradova, Natalye N. Amosove i Igora Mel'čuka, zatim teorijom *Kulturni element* koja se nadovezuje na rusku frazeologiju, te transformacijsko- generativnom gramatikom, čiji predstavnici Jerrold J. Katz, Paul M. Postal, Wallace Chafe i Bruce Fraser

razrađuju teorije o frazemima, nadograđujući djela svojih savremenika, ali i prethodnika.

2.1. *Ruska frazeologija*

Predstavnik tradicionalne ruske frazeologije Vinogradov dijeli frazeološke jedinice na: frazeološke fuzije (ili frazeme), frazeološke zajednice i frazeološke kombinacije. Frazeološke fuzije su nizovi riječi čije značenje nije motivirano i semantički je neprozirno. Frazeološke zajednice su kombinacije riječi čije je značenje djelimično motivirano, jer se može posmatrati kao metaforičko produženje prvobitnog značenja. Frazeološke kombinacije su jedinice koje se sastoje od dvije riječi od kojih je jedna upotrijebljena u doslovnom, a druga u figurativnom značenju (u Cowie, 1998: 4). Amosova dijeli frazeološke jedinice na frazeme i frazeoloide, od kojih prva kategorija obuhvata Vinogradove frazeološke fuzije i frazeološke zajednice, a druga frazeološke kombinacije. Mel'čuk Igor slično dijeli frazeološke jedinice na frazeme i kolokacije (ibid.: 7). Bilo da ih nazivaju frazeološkim fuzijama ili frazemima, navedeni autori dijele zajedničko mišljenje da značenje ovih višerječnih izraza nije motivirano, već proizvoljno.

2.2. *Kulturni element*

Kulturni element je teorija koju su razvili Teliya i njeni saradnici, a koja nadopunjuje ideje ruske frazeologije. Osnovna karakteristika ove teorije jeste da analizira značenje figurativnih frazeoloških jedinica kroz kulturološke elemente. Teliya tvrdi kako kultura utiče na jezik kroz dva kanala: kulturološku semantičku komponentu i kulturološki koncept. To znači da "kulturološki element čini dio značenja cijele kombinacije riječi, odražavajući enciklopedijsko znanje materijalne i historijske realije koju označava. Kulturološki koncepti su apstraktni pojmovi koji konstruiraju sliku svijeta na kulturološki specifičan način" (u Cowie, 1988: 9) (S.M.¹). Prema tome, značenje frazema predstavlja odraz kulture i jezičke zajednice koja je frazem izmislila i dala mu njegovo figurativno značenje. S obzirom da jezik doprinosi uspostavljanju našeg kulturnog identiteta, frazemi predstavljaju ogledalo kulture zajednica govornika.

2.3. *Transformacijsko – generativna gramatika*

Katz i Postal su među prvim transformacijsko generativnim gramatičarima koji se bave frazemima. Oni frazeme definiraju kao niz dvije ili više

¹ Preveli autori rada Stuhli i Mustafić.

riječi, a čije značenje nije prosti zbir značenja ovih riječi, odnosno njegovih sastavnica, te ih oni stoga smatraju nekompozicionalnim (u Strassler, 1982: 30). Pored Katza i Postala, značajan lingvista je i Chafe koji navodi četiri osnovne karakteristike frazema: značenje frazema nije zbir značenja sastavnica, većina frazema ne može se modificirati, neki frazemi su sintaktički nepravilni, a svaki pravilno tvoren frazem ima i svoje doslovno značenje. On navodi i semi-frazeme, odnosno frazeme koji dozvoljavaju određene modifikacije, kao npr. pasivizaciju (ibid.: 35-8). Još jedan od značajnih autora je Fraser, koji je frazeme podijelio na osnovu transformacijske smrznutosti ili okamenjenosti, polazeći od frazema koji su potpuno čvrsti i ne dozvoljavaju nikakve promjene, do onih koji dozvoljavaju sve tipove transformacije (ibid.: 38-9).

3. Kognitivni pristup frazemima

U kognitivnoj lingvistici “ne postoji pojam koji je tačan ekvivalent frazeologizma” (Gries, 2008: 13) (S.M.). Smatra se da jezički sistem sadrži simbolične jedinice (ibid.: 13). Prema Langackeru (u Gries, 2008: 13) jedinica se definira kao “struktura koju je govornik temeljito savladao do te mjere da je može automatski koristiti, bez da posebno fokusira svoju pažnju na poredak njenih pojedinačnih elemenata (...)” (S.M.). Simbolična jedinica je onda uparivanje forme i značenje, odnosno “konvencionalna asocijacija između fonološkog pola (...) i semantičkog/ konceptualnog pola (...)” (ibid.: 13) (S.M.). U kognitivnoj lingvistici, frazemi su često i fleksibilni izrazi, a nekompozicionalnost, kao jedan od osnovnih uslova za karakteriziranje izraza kao frazema prema tradicionalnim pristupima, nije neophodna.

Kako kognitivna lingvistika ima drugačiji pristup jezičkom sistemu uopšte, tako ima i drugačiji pristup frazemima, jer se smatra da su ova dva sistema povezana, tj. da su sve vrste jezičkih jedinica dio istog sistema. Kao i značenje svih ostalih jezičkih jedinica, i značenje frazema nije proizvoljno, već motivirano. Pod motivacijom se ovdje podrazumijeva govornikova sposobnost da odredi značenje frazema tako što reaktivira ili remotivira njegovu figurativnost, odnosno sposobnost govornika da razumije zašto frazem ima drugačije značenje u odnosu na njegovo doslovno značenje (Langlotz, 2006: 45). Ili kako to Lakoff (1987: 488) kaže “odnos između A i B je motiviran u slučajevima u kojima postoji nezavisna veza V, tako da se A – V – B “zajedno uklapaju u cjelinu” (S.M.). Primjeri će pokazati je li odnos između forme frazema A i njegovog značenja B motiviran vezom V, tj. kognitivnim mehanizmima.

Analizirajući frazeme sa leksičkom komponentom *hand/ruka*, Kövesces i Szabó (1996) pokazuju da je značenje frazema motivirano raznim kognitivnim mehanizmima, kao što su konceptualna metafora i metonimija, te

konvencionalno znanje o svijetu². Kako ovi autori tvrde (1996: 330) “frazemi su proizvod našeg konceptualnog sistema (...) njihovo značenje proizilazi iz našeg opšteg znanja o svijetu, koje je utjelovljeno u naš konceptualni sistem” (S.M.). Prema tome, oslanjajući se na to znanje, mi možemo odrediti značenje frazema.

Iako se tradicionalni pristupi i kognitivni pristup razlikuju u pogledu određivanja značenja frazema, postoje određene sličnosti u mišljenju. Slično kao i predstavnici kognitivne lingvistike, ruski autor Vinogradov navodi jednu podgrupu frazeoloških jedinica čije značenje je djelimično motivirano, odnosno može se odrediti na osnovu metaforičkog preslikavanja. Analiziranje značenja frazema na osnovu konceptualnih metafora i metonimija vrlo je slično idejama Teliye, koji obuhvataju kulturni element u određivanju značenja figurativnih višerječnih izraza kao što su frazemi. Kako tvrdi Yu (2008: 388-89) “konceptualne metafore uglavnom su utemeljene na tjelesnom iskustvu; kulturološki modeli, međutim, filtriraju tjelesno iskustvo za specifične ciljane domene konceptualnih metafora, a sami kulturološki modeli često su strukturirani konceptualnim metaforama” (S.M.), što znači da svaki element koji utiče na drugog, utiče i na trećeg. Izuzev navedenog, iako je Chafe tvrdio da većina frazema ne može podlijevati nikakvim promjenama, ipak ostavlja mogućnost promjene nekih, kao mogućnost pasivizacije semi-frazema. Fraser uspostavlja skalu modifikacije frazema, koja se kreće od potpuno okamenjenih konstrukcija, do konstrukcija koje dozvoljavaju razne tipove promjena. Slično ovim autorima, kognitivna lingvistika pokazuje da je modifikacija frazema vrlo česta pojava koja se najčešće dešava u govoru (Nunber, Sag i Wasow, 1996: 500-1).

3.1. Frazemi zasnovani na konceptualnim metaforama

Lakoff i Johnson (1980) promijenili su način shvatanja metafore uvodeći termin konceptualna metafora. Konceptualna metafora temelji se na preslikavanjima između dvije domene, te nam tako omogućava da razumijemo jedan koncept u smislu drugog (Lakoff i Johnson, 1980: 6). One se mogu opisati formulom $A \text{ JE } B$, gdje domenu A razumijemo kroz domenu B (Kövecses, 2002: 33). Prva domena iz koje crpimo metaforičke izraze naziva se izvorna domena, dok se druga domena, koju razumijemo kroz

² Konvencionalno znanje podrazumijeva informacije o određenom konceptualnom domenu koje dijeli neka kultura. Ovo konvencionalno znanje zove se još i idealizirani kognitivni model (IKM). Uzmemo li za primjer leksički koncept RUKA, konvencionalno znanje o ovom konceptu podrazumijevalo bi informacije o njenom obliku, veličini, aktivnostima koje njom vršimo, svrhe za koje nam služi i slično. Konvencionalno znanje o ovom konceptu može se podijeliti na opšte znanje o UPOTREBI RUKU i određeno znanje o KONVENCIONALNIM GESTAMA RUKU (Kövecses i Szabó, 1996: 338). U ovom radu bavimo se samo konceptualnim metaforama i metonimijama kao osnovnim procesima motiviranja značenja frazema, dok konvencionalno znanje o konceptu RUKA prema definiciji Kövecsesa i Szabe (1996) smatramo dijelom jedne konceptualne domene odnosno IKM-a, čiji elementi se mogu razlikovati među različitim kulturama i koji kao takvi čine podlogu za metaforička i metonimijska preslikavanja.

upotrebu prve, naziva ciljna domena. Prva domena uglavnom je konkretnija, nama konceptualno bliska i poznata, dok je druga nešto apstraktnija (Kövecses, 2002: 8).

Kövecses (2002: 16-24) kaže da su tipične izvorne domene: LJUDSKO TIJELO, ZDRAVLJE I BOLEST, ŽIVOTINJE, BILJKE, ZGRADE I KONSTRUKCIJE, MAŠINE I ALATI, IGRE I SPORT, NOVAC I EKONOMSKE TRANSAKCIJE, KUHANJE I HRANA, TOPLOTA I HLADNOĆA, SVJETLOST I TAMA, SILE, KRETANJA I PRAVCI. Ove domene oslikavaju našu svakodnevicu i predstavljaju većinu stvari sa kojima smo u konkretnom dodiru i koje su nam konceptualno bliske. Učestale ciljne domene su: EMOCIJE, ŽELJE, MORAL, MISLI, DRUŠTVO/ NACIJA, POLITIKA, EKONOMIJA, LJUDSKI ODNOSI, KOMUNIKACIJA, VRIJEME, ŽIVOT I SMRT, RELIGIJA, DOGAĐAJI I AKTIVNOSTI. Dakle, ciljne domene obuhvataju uglavnom apstraktne pojmove koje teško razumijemo, a koje nam je lakše shvatiti pomoću konceptualnih metafora.

Prema svojoj kognitivnoj funkciji konceptualne metafore se mogu podijeliti na: strukturne, orijentacijske i ontološke (Lakoff i Johnson, 1980). Strukturne metafore su konceptualni mehanizmi koji nam omogućavaju da ciljnu domenu razumijemo pomoću strukture izvorišne domene (Lakoff i Johnson, 1980: 15). Navedeni primjeri pokazuju kako osobe opisujemo kao vrstu hrane:

LJUDI SU HRANA

- 1) *bad egg – pokvaren kao mućak* – čovjek vrlo loših osobina (Williams – Milosavljević i Milosavljević, 1996: 77)
- 2) *a tough nut (to crack), a hard nut (to crack), a tough cookie – tvrd orah* – osoba s kojom nije lako, tvrdoglava, nepokolebljiva i slično (Bendow, 2006: 146)
- 3) *as alike as two peas in a pod – kao jaje jajetu, kao dvije kapi vode, kao raspolovljena jabuka* – potpuno nalik jedno drugome (Williams – Milosavljević i Milosavljević 1996: 217)

Ovih nekoliko primjera pokazuju nam samo djelić brojnih metafora koje su ostale ‘zamrznute’ u obliku frazema. Vidimo kako su izvorišne domene hrane iskorištene da bi se opisale osobine ljudi. Međutim, bitno je spomenuti kako jedna konceptualna metafora OSOBA JE VRSTA HRANE obuhvata više metaforičkih preslikavanja. U primjerima (1) - (3) imamo slijedeća preslikavanja:

hrana (jaje ili orah)	—————>	čovjek
sličnost hrane	—————>	sličnost čovjeka
unutrašnjost hrane (jajeta ili oraha)	—————>	unutarnje osobine čovjeka
pokvarena/ loša hrana	—————>	loše osobine čovjeka
tvrdća hrane (oraha)	—————>	nepokolebljivost čovjeka.

Određenu osobu posmatramo kao jaje, čija je unutrašnjost, odnosno njegove osobine, u ovom slučaju unutrašnjost jajeta. Prema tome, pokvareno jaje ili mućak metaforički predstavlja čovjeka loših osobina.

Orijentacijske metafore omogućavaju nam da se koristimo temeljnim prostornim odnosima (gore-dole, ispred-iza, blizu-daleko, itd.) kako bismo skup nekih ciljnih koncepata učinili koherentnim u našem konceptualnom sistemu (Lakoff i Johnson, 1980: 15). Ove metafore zasnovane su na našem fizičkom iskustvu, tako da je ono što je gore znači dobro, a ono što je dole znači loše.

SRETAN JE GORE

- 4) *on cloud nine – na sedmom nebu* – u stanju blaženstva (Williams – Milosavljević i Milosavljević, 1996: 46)
- 5) *walk on air – biti u oblacima sreće* – biti vrlo sretan, razdragan (Bendow, 2006: 4)

NESRETAN JE DOLE

- 6) *be down in the dumps – kao da su ti sve lađe potonule* – biti potišten, deprimiran (Bendow, 2006: 57)

Ovi primjeri pokazuju kako položaj našeg tijela oslikava naše emocionalno stanje. Sretna osoba je uvijek uspravna, vesela i nasmijana, te je stoga gore (uspravna). Tužna osoba obara glavu, pogled, čak i cijelo tijelo, i stoga je dole.

Ontološke metafore olakšavaju nam shvatanje ciljne domene u smislu objekata, tvari i spremnika (Lakoff i Johnson, 1980: 26). Kao što nam naše iskustvo prostorne orijentacije omogućava orijentacijske metafore, tako nam i naše iskustvo sa fizičkim objektima, tvarima i spremnicima pruža veliki spektar ontoloških metafora, kao npr.:

EMOCIJE SU TVARI; TIJELO JE SPREMNIK

- 7) *let off steam – isprazniti se, dati sebi oduška* – odahnuti, pustiti emocijama na volju (Williams – Milosavljević i Milosavljević, 1996: 275)
- 8) *have steam coming out of your ears – pušiti se od bijesa* – biti vrlo ljutit, bijesan (Bendow, 2006: 60)
- 9) *foam at the mouth – pjeniti se* – bjesniti, razjariti se (Bendow, 2006: 138)

Ovdje vidimo kako slikovitost ispuštanja pare nekog npr. čajnika, prenosimo na ljude, gdje naš bijes postaje para, a čajnik naše tijelo. Kao i mnogi drugi fraze-mi, i ovi prizivaju slike u našem umu, pa tako neku ljutu osobu opisujemo ili posmatramo kao da se puši od bijesa. S obzirom da je bijes vrlo apstraktan pojam, opisujemo ga na konkretan način, koristeći se svakodnevnim situacijama.

3.2. Frazemi zasnovani na konceptualnim metonimijama

Pored metafore, postoji još jedan konceptualni mehanizam koji nam olakšava shvatanje svijeta koji nas okružuje – konceptualna metonimija. Za razliku od konceptualnih metafora, konceptualne metonimije predstavljaju razumijevanje jednog entiteta u smislu drugog, ali unutar jedne domene. Sličnu funkciju imaju i konceptualne metafore, ali kada koristimo konceptualne metonimije mi upotrebljavamo samo jedan aspekt određenog koncepta (Lakoff i Johnson, 1980: 36). Metonimije su definirane formulom B STOJI ZA A, gdje je B sredstvo preko kojeg razumijemo cilj A (Evans i Green, 2006: 312). Postoji bliska ili direktna veza između dva entiteta, a upravo ono što nam je bliže i što bolje poznamo koristimo kako bismo razumjeli nešto što je apstraktno, s čime nismo bili u direktnom kontaktu i što još dobro ne znamo.

Radden i Kövecses (1992: 21) definiraju metonimiju kao kognitivni proces u kojem jedan entitet omogućava mentalni pristup drugom, unutar jednog idealiziranog kognitivnog modela (IKM). Lakoff (1987: 68) kaže da su IKM-i strukture uz pomoć kojih uređujemo naše znanje. Oni strukturiraju naše misli i formiraju kategorije, a zasnovani su na našoj interakciji sa vanjskim svijetom. Uzmemo li za primjer IKM ruke, on bi obuhvatao entitete kao što su njen oblik, veličina, aktivnosti koje sa njom vršimo, svrhe za koje nam služi i slično. Svi ovi entiteti zajedno čine jednu koherentnu cjelinu, a s obzirom da su usko povezani, određene entitete koristimo kao ‘mentalni most’ za razumijevanje drugih entiteta unutar istog IKM.

Kao i metafore, i konceptualne metonimije motiviraju značenje frazema. Analizirajući frazeme sa komponentom ruka, Kövecses i Szabó (1996: 337) otkrivaju neke od slijedećih metonimija:

RUKA STOJI ZA RADNJU

- 10) *have your hands full* – *imati pune ruke posla* – imati mnogo posla (Bendow, 2006: 96)

RUKA STOJI ZA OSOBU

- 11) *be in safe hands* – *biti u sigurnim rukama* – biti zbrinut i zaštićen, osjećati se sigurnim (Bendow, 2006: 95)

RUKA STOJI ZA VJEŠTINU

- 12) *be a dab hand* – *imati zlatne ruke* – biti spretan, vješt, stručnjak (Williams – Milosavljević i Milosavljević, 1996: 117)

Nakon što analiziramo frazeme na osnovu metonimija koje motiviraju njihovo značenje, čini se kao da je ono sasvim prirodno. Kada su nam ruke pune

nečega, prezauzeti smo da bismo obavljali neke druge poslove. Kada majka drži dijete u rukama, ono se osjeća sigurno i zaštićeno, pa je sasvim razumljivo zašto *biti u sigurnim rukama* znači osjećati se sigurno. Čak i sam pomen frazema priziva sliku majke koja drži dijete u rukama, te njegovo zadovoljstvo i sreću jer se osjeća sigurno. Frazem možemo razumjeti bez da potražimo njegovo značenje u rječniku. Na kraju, kako su naše ruke osnovno sredstvo vršenja radnje, logično je i da samu vještinu konceptualiziramo putem ruku.

Kognitivni mehanizmi se vrlo često isprepliću. Na primjer, konceptualna metonimija RUKA STOJI ZA RADNJU čini osnovu konceptualne metafore SLOBODA DJELOVANJA SU SLOBODNE RUKE (Kövecses i Szabó, 1996: 342):

- 13) *bound hand and foot* – *vezanih ruku* – bespomoćan, sputan (Williams – Milosavljević i Milosavljević, 1996: 117)
- 14) *free hand* – *odriješenih ruku* – sloboda djelovanja (Williams – Milosavljević i Milosavljević, 1996: 117)

Koncept slobode ovdje metaforički razumijemo kroz slobodu ruku. Polazimo od konceptualne metonimije, odnosno od činjenice da naše slobodne ruke mogu vršiti aktivnosti. Ova metonimija dalje se razvija u metaforu, prelazeći u druge domene naše kognitivnog sistema.

4. Zaključak

Tradicionalni pristupi definiraju frazeme kao semantički neprozirne jedinice, čije značenje se ne može odrediti na osnovu značenja riječi koje ih čine. Kao takvi, smatralo se da su oni nezavisni od našeg konceptualnog sistema, te da je njihovo značenje proizvoljno. Većina predstavnika tradicionalnih pristupa smatrala je i da su frazemi gotove jezičke konstrukcije, koje se u govoru reproduciraju, te stoga ne mogu podlijevati nikakvim modifikacijama. Međutim, svakodnevna upotreba ovih izraza vodi ka njihovim učestalim promjenama. Pored toga, sve više uviđamo da su mnogi frazemi 'transparentni', te da ih lako možemo razumjeti, jer njihovo značenje nije arbitrarno, već motivirano raznim kognitivnim mehanizmima, koji su konceptualni po svojoj prirodi i kao takvi motiviraju značenje frazema. Konceptualne metafore i metonimije neizostavan su dio velikog broja frazema, što nekolicina primjera ovdje i ilustrira.

Konceptualne metafore suprotstavljaju se tradicionalnim teorijama o frazemima, jer pomoću njih značenje frazema možemo lako razumjeti. Pored konceptualnih metafora, značenje frazema motiviraju i konceptualne metonimije, odnosno shvatanje jednog entiteta preko drugog unutar iste domene. Vrlo često se ovi kognitivni mehanizmi isprepliću i dopunjavaju jedan drugog, olakšavajući

nam tako da organiziramo naš konceptualni sistem. Čini se kao da jedan kognitivni mehanizam pokreće drugog, a svojim uzajamnim djelovanjem omogućavaju nam kreiranje širokog spektra novih riječi, izraza, pa tako i frazema. Jednostavno, način na koji doživljavamo svijet koji nas okružuje, kao i slikovitost svakodnevnih situacija, ostavljaju dubok trag u našem kognitivnom sistemu, pa tako i našem jeziku.

Literatura

- Bendow, I. (2006). *Englesko-hrvatski frazeološki riječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Cowie, A. P. (1998). *Phraseology: Theory, Analysis and Application*. Oxford: Clarendon Press.
- Evans, V. & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gries, Th. G. (2008). Phraseology and linguistic theory: A brief survey. U: Granger, S., Meunier, F. (Ur.), *Phraseology: An interdisciplinary perspective* (3-26). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kövecses, Z. & Szabo, P. (1996). Idioms: A View from Cognitive Semantics. *Applied Linguistics*, 17, 326-355.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langlotz, A. (2006). *Idiomatic Creativity. A cognitive linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Nunberg, G. & Sag, I. A. & Wasow, T. (1994). Idioms. *Language*, 70-3, 491-538.
- Radden, G. & Kövecses, Z. (1999) Towards a Theory of Metonymy. U Panter, K. & Radden G. (Ur.) *Metonymy in Language and Thought* (17 – 59). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Strässler, J. (1982). *Idioms in English: A Pragmatic Analysis*. Tübingen: Narr.
- Williams – Milosavljević, M. & Milosavljević, B. (1996). *Englesko-srpski frazeološki rečnik*. Beograd: Srpska književna zadruga
- Yu, N. (2008). The relationship between metaphor, body and culture. U Frank, R.M., Dirven, R., Ziemke, T., Bernárdez, E. (Ur.) *Body, Language and Mind. Volume 2: Sociocultural Situatedness* (387–408). Berlin/ New York: Mouton de Gruyter.

Einige durch Phraseologismen ausgedrückte Emotionen und Charaktereigenschaften. Versuch einer kontrastiven Analyse Deutsch – Bosnisch

Einführung

Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit einigen deutschen Phraseologismen, die Emotionen und Charaktereigenschaften ausdrücken und ihren Entsprechungen im Bosnischen. Ziel dieser Arbeit ist es diese zu analysieren und herauszufinden in welchem Grad sie äquivalent sind.

Diese Arbeit besteht aus zwei Teilen. Der erste Teil befasst sich mit den Grundlagen der Phraseologie sowohl im Deutschen als auch im Bosnischen und einer kurzen Definierung der Emotionen und der Charaktereigenschaften. Im zweiten Teil wird der Korpus, der aus einigen Phraseologismen, die in *Duden 11 Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten* und der *Modernen deutschen Idiomatik* gefunden wurden, kontrastiv analysiert und dort sind die Ähnlichkeiten bzw. die Unterschiede einiger deutschen und bosnischen Phraseologismen zu sehen.

Am Ende dieser Arbeit ist noch ein Korpusanhang zu finden, der alle in dieser Arbeit analysierte Phraseologismen und noch einige aus den oben erwähnten Büchern beinhaltet. Hier ist es noch wichtig zu erwähnen, dass der Korpus nur aus Phraseologismen, die unter dem Buchstaben R in den Büchern zu finden waren, zusammengestellt wurde.

1 Phraseologie und der Gegenstand ihrer Untersuchungen

Ausdrücken wie *ein Rädchen zu viel haben*; *Schlange stehen*; *ins Gras beißen*; *jmdn. einen Bären aufbinden* begegnet man im Deutschen sehr oft. Ähnlich ist es

auch mit den Ausdrücken wie z.B. *jesti kome pitu sa glave, izmjeriti koga od glave do pete, blejiti k(a)o tele u šarena vrata* im Bosnischen. Für Nichtmuttersprachler können diese Ausdrücke ein besonderes Problem beim Übersetzen und überhaupt beim Verstehen eines Textes darstellen. Sie haben nicht nur eine wörtliche Bedeutung¹, sondern auch eine übertragene bzw. sie sind idiomatisiert (mehr dazu unter 1.1.3). Gerade mit solchen Ausdrücken beschäftigt sich die Phraseologie.

In jeder Wissenschaft gibt es natürlich mehrere Wissenschaftler, die sich mit den Problemen derselben beschäftigen. Selbstverständlich bildet auch jeder dieser Wissenschaftler seine eigene Meinung von einem bestimmten Problem, gibt seine Definitionen, benutzt andere Termini bei seinen Forschungen.

So ist Burger (2007:11) der Meinung, dass der Begriff *Phraseologie* doppeldeutig ist. Einerseits versteht er unter *Phraseologie* eine Teildisziplin der Linguistik, die sich mit Phraseologismen beschäftigt und andererseits benennt der Begriff *Phraseologie* zusammenfassend auch den Objektbereich der wissenschaftlichen Disziplin also den Gesamtbereich der Phraseologismen.

Palm (1997:1) definiert Phraseologie als Wissenschaft bzw. eine Lehre von den festen Wortverbindungen einer Sprache, die in System und Satz Funktion und Bedeutung einzelner Lexeme übernehmen können.

Phraseologie als wissenschaftliche Teildisziplin ist relativ jung und die ersten Untersuchungen der phraseologischen Phänomene wurden in Russland unternommen. Seit der zweiten Hälfte des 19. Jhs. schufen russische Linguisten die Voraussetzungen für eine Theorie der Phraseologie.² In den 70er und 80er Jahren entwickelte sich dann auch immer mehr die deutsche Phraseologie.

Fast alle Autoren, die sich mit Phraseologismen beschäftigen, betonen die terminologische Vielfalt für die Bezeichnung der festen Wortverbindungen.³ Burger (2007:11) bezeichnet sie als *Phraseologismen* und definiert als Kombinationen von Wörtern, die aus mehr als zwei Wörtern bestehen, die aber nicht für dieses eine Mal zusammengestellt wurden, sondern genau in dieser Kombination den Deutschsprechenden schon bekannt sind. Äquivalente Ausdrücke zu *Phraseologismus* sind *feste Wortverbindung* oder auch *phraseologische Wortverbindung*. Der Gegenbegriff dazu ist *freie Wortverbindung*.

Fleischer (1997:29) dagegen meint, dass es sich bei den Phraseologismen um Wortverbindungen handelt, die mindestens ein autosemantisches Wort enthalten.

Palm (1997:1-2) benutzt die Benennung *Phrasem* oder *Idiom* und definiert sie als nicht satzwertige Wortgruppen mit unterschiedlicher syntaktischer Struktur

¹ Unter der wörtlichen Bedeutung wird die Bedeutung verstanden, die aus den einzelnen Komponenten einer Wortverbindung zu erschließen ist.

² vgl. Fleischer (1997 :4)

³ vgl. Fleischer (1997 :2)

und mehr oder weniger ausgeprägter Umdeutung der Komponenten. Dabei hat ein Phrasem die Minimalstruktur einer Wortgruppe, also muss es aus mindestens zwei Lexemen bestehen.

Pilz verwendet den Terminus *Phraseoloxem* und meint damit eine Wortgruppe, die aus mindestens zwei getrennt geschriebenen Wörtern besteht. Der Terminus *fixiertes Wortgefüge* kommt bei Thun vor und *Phraseologismus*, *phraseologische Einheit* und *phraseologische Wortfügung* bei Hessky.⁴

Im Bosnischen gibt es leider immer noch nicht sehr viele Arbeiten, die sich mit der Phraseologie beschäftigen. Daher sind von besonderer Wichtigkeit „*Frazeologija bosanskog jezika*“ von Ilija Tanović und „*Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom „Kopf“ / „glava“ u njemačkom i b/h/s jeziku*“ von Meliha Hrustić.

Was die Termini für die feste Wortverbindung angeht, kann man folgenden im Bosnischen begegnen: *idiom*, *idiomatski izraz*, *idiomatska fraza*, *ustaljeni izraz*, *ustaljena kolokacija*, *ustaljena fraza*, *okamjanjeni izraz* usw. (Tanović, 2000 : 22)

In dieser Arbeit wird im weiteren der Terminus Phraseologismus für die Wortverbindung aus mindestens zwei Autosemantika benutzt. Dabei muss mindestens einer dieser Autosemantika eine semantische Transformation erfahren haben.

Eigenschaften der Phraseologismen

Phraseologismen besitzen besondere Eigenschaften. Mit Hilfe dieser Eigenschaften können sie von freien Wortgruppen unterschieden werden.. Burger macht einen Unterscheid zwischen Phraseologie im weiteren und Phraseologie im engeren Sinne. Wenn ein Phraseologismus die Eigenschaften **Polylexikalität** und **Festigkeit** besitzt, gehört er zu dem Bereich der **Phraseologie im weiteren Sinne**. Wenn noch die Eigenschaft **Idiomatizität** dazukommt, handelt es sich von der **Phraseologie im engeren Sinne**.

1.0.1 Polylexikalität

Unter Polylexikalität wird verstanden, dass ein Phraseologismus aus mehr als einem Wort bestehen muss. Da die Linguisten sich nicht einig sind, ob diese zwei Wörter Autosemantika sein müssen oder auch Synsemantika sein können, rechnet Burger jede feste Kombination von zwei Wörtern zur Phraseologie. Die obere Grenze der Wortmenge ist nicht definiert, aber der Satz gilt als die Grenze der phraseologischen Verbindungen. Kürzere Texte, Gedichte, Sprüche kann man als Phraseologismen betrachten, aber nur dann wenn sie zu dem Sprachebesitz einer größeren Gruppe oder sogar auch einer ganzen Generation gehören.⁵

⁴ vgl. Palm (1997: 104-105)

⁵ vgl. Burger (2007:15-16).

1.0.2 Festigkeit⁶

Unter Festigkeit der Phraseologismen versteht man, dass die Komponenten nicht austauschbar sind. Phraseologische Verbindungen sind in den meisten Fällen fest verbunden und wenn man eine Komponente austauschen würde, würde auch gleich die Bedeutung verändert werden, bzw. der Phraseologismus würde seinen Sinn verlieren. Hier wird von einer Festigkeit gesprochen, die sich auf der lexikalisch-semanticen Ebene zeigt, aber auch die Stelle jeder einzelnen Komponente im Phraseologismus ist meistens fest bestimmt.

wie Katz und Maus – kao mačka i miš und nicht * *wie Katz und Ratte – kao mačka i štakor*

Oder *odmjeriti koga od glave do pete* und nicht * *odmjeriti koga od pete do glave*

Das gleiche gilt auch im Deutschen. Mann sagt *sich etwas in den Kopf setzen* und nicht * *sich etwas ins Gehirn setzen*.

Natürlich gibt es einige Ausnahmen, wo mehrere Lexeme das gleiche bedeuten und Variationen des Phraseologismus erlaubt sind.⁷

Ein wichtiger Begriff sind auch die *unikalen Komponenten*. Das sind Lexeme, die heute nicht mehr frei in einer Sprache vorkommen, aber ihr Überleben dank der phraseologischen Gebundenheit ist ein klares Zeichen für deren stabilisierenden Effekt.⁸ Einige unikale Komponenten sind auch in der Arbeit zu sehen.

1.1.3 Idiomatizität

Wie schon in Kapitel 1 erwähnt wurde, erschließt sich die Bedeutung eines Phraseologismus nicht immer aus den einzelnen Komponenten der phraseologischen Wortverbindung. Die Bedeutung des Phraseologismus ist an eine Gesamtheit gebunden, die etwas anderes bedeutet als seine Komponenten. Die Komponenten haben eine semantische Transformation erlebt bzw. sind idiomatisiert.

Fleischer (1997:31) ist der Meinung, dass es mehrere Grade der Idiomatizität gibt. Beim Beispiel *sein Herz auf der Zunge tragen* – *što na umu to na drumu* ist der Grad der Idiomatizität sehr hoch, denn keine der Komponenten hat ihre Bedeutung beibehalten und somit kann man die Bedeutung des Phraseologismus nicht aus den einzelnen Komponenten erschließen. Alle Komponenten sind semantisch transformiert.

⁶ Fleischer benutzt den Ausdruck *Stabilität* und Burger *Festigkeit*

⁷ Das ist im Kapitel 5.2.2 unter Beispiel (26) zu sehen

⁸ vgl. Palm (1997:30)

Ein geringerer Grad der Idiomatizität ist in *eine Fahrt ins Blaue* –putovanje bez cilja zu bemerken, den hier handelt es sich um eine Fahrt mit unbekanntem Ziel und die Komponente *Fahrt* hat ihre Bedeutung nicht verloren.⁹

Eine besondere Art der Idiomatizität ist in *auf der Straße liegen* bemerkbar. Dieser Phraseologismus hat neben der idiomatisierten (*arbeitslos sein*), auch noch seine wörtliche Bedeutung (*ležati na cesti*).

2 Kontrastive Phraseologie

Die ersten Versuche, zwei oder mehrere Sprache miteinander zu vergleichen, stammen aus der russischen Linguistik. Damit öffneten sich die Wege für neue Forschungen, die von großer Bedeutung für die Phraseologie waren. Burger (1982/291) macht einen Unterschied zwischen dem lexischen, strukturell-syntaktischen und dem strukturell-semanticen Aspekt bei der kontrastiven Methode.¹⁰

Von besonderer Bedeutung ist die Analyse der Äquivalente in unterschiedlichen Sprachen. Es gibt mehrere Äquivalenztypen, die sich von einem zu anderen Autor unterscheiden. In dieser Arbeit lehnen wir uns am meisten an die Äquivalenztypen, die bei Hrustić (2001: 68-90) zu finden sind und zwar:

- 1) totale Äquivalenz
- 2) Teiläquivalenz
 - (a) Äquivalenz mit morphosyntaktischem Unterschied
 - (b) Äquivalenz mit lexikalischem Unterschied
 - (c) Äquivalenz mit morphosyntaktischem und lexikalischem Unterschied
- 3) Nulläquivalenz

1) Bei der totalen Äquivalenz sind sowohl die Bedeutung als auch die morphosyntaktischen und leksikalischen Eigenschaften des Phraseologismus in beiden Sprachen, die kontrastiv analysiert werden, gleich.

Htjeti glavom kroz(a) zid – mit dem Kopf durch die Wand wollen

Imati krov nad glavom – Dach über dem Kopf haben

2) Zu der Teiläquivalenz zählt man Phraseologismen, die die gleiche Bedeutung in beiden Sprachen haben, aber trotzdem besteht ein Unterschied. Dieser Unterschied kann auf der morphosyntaktischen, der lexikalischen oder sowohl auf der morphosyntaktischen als auch der lexikalischen Ebene sein.

⁹ Palm (2007: 12) spricht hier von voll- und teilidiomatischen Phraseologismen

¹⁰ vgl. Hrustić (2001: 61-65)

- a) *dobiti po glavi/ nosu* – eins auf den Kopf / auf die Nase bekommen
- b) *jemandem rutscht das Herz in die Hose* – nekomu pada srce u pete
- c) *uhvatiti se za glavu* – sich die Haare raufen

3) Bei der Nulläquivalenz handelt es sich um Phraseologismen, die keinen Äquivalent in der anderen Sprache haben. Sie werden meistens umschrieben oder erklärt.

glavom i bradom - höchstpersönlich

izbiti kome što iz glave – jemandem etwas austreiben

biti škrt - Rheumatismus zwischen Daumen und Zeigefinger haben

Beim Thema der Äquivalenz sollte auch noch der Begriff „Faux amis“¹¹ erwähnt werden. Hier handelt es sich um Verbindungen, bei denen eine formale Äquivalenz in einer anderen Sprache besteht, aber ihre Bedeutungen unterscheiden sich. So ist es z.B. mit *sich an die Brust schalgen* – *busati se u grudi*. Im Deutschen steht dieser Ausdruck in der Bedeutung für etwas bereuen, sich Vorwürfe machen, und im Bosnischen dagegen benutzt man ihn, wenn man mit etwas angibt. Diese Erscheinung kann einen sehr großen Problem beim Übersetzen darstellen.

3 Was sind Emotionen?

Emotionen beeinflussen unseres ganzes Leben und sind in allen Bereichen anwesend und von großer Bedeutung. So ist es auch in der Sprache. Wir versuchen unsere Emotionen durch die Sprache auszudrücken, aber sind auch oft sprachlos aufgrund starker oder fehlender Emotionen.¹² Es gibt immer mehr Untersuchungen, die sich gerade mit dem Zusammenhang zwischen der Sprache und den Emotionen beschäftigen. Doch was versteht man eigentlich unter dem Begriff *Emotion*?

Eine Emotion (von lat.: ex „heraus“ und motio „Bewegung, Erregung“) ist ein psychophysiologischer Prozess, der durch die mentale Bewertung eines Objekts oder einer Situation ausgelöst wird und mit physiologischen Veränderungen, spezifischen Kognitionen, subjektivem Gefühlserleben und einer Veränderung der Verhaltensbereitschaft einhergeht.¹³

Nach dem Online-Leksikon der Psychologie handelt es sich bei den Emotionen um seelische, gefühlsmäßige und/oder körperliche Reaktionen, mit dessen Hilfe die Umwelt oder bestimmte Ereignisse wahrgenommen, interpretiert und

¹¹ Falsche Freunde / lažni prijatelji

¹² Sabine Kägi, dipl.Pädagogin; Emotion und Sprache (http://www.logopaedieschweiz.ch/media/bulletin_archiv/133_Emotion%20und%20Sprache.pdf, Zugriff: 02.03.2013)

¹³ <http://www.fremdwort.de/suchen/bedeutung/Emotionen> (Zugriff: 02.03.2013)

bewertet werden. Dabei steht im Vordergrund eine bestimmte Empfindung, die ausgelöst wird.¹⁴

Schwarz-Friesel definiert in ihrem Buch „Emotion und Sprache“ (2007:72) Emotionen als permanent verankerte, interne Kenntniszustände im menschlichen Organismus und der Persönlichkeitsstruktur. Ihrer Meinung nach sind emotionale Zustände mehrdimensional verankert und können regulativ oder unbewusst auf den Menschen einwirken.

Sie teilt Emotionen in angenehme/positive und unangenehme/negative. Zu den angenehmen Emotionen zählen Liebe und Freude und zu den unangenehmen Furcht, Zorn, Trauer und Angst. Das sind die Obergruppen, jede dieser Emotionen teilt sich weiter ein.

In der Korpusanalyse dieser Arbeit werden die durch Phraseologismen ausgedrückten Emotionen auch so eingeteilt, bzw. in positive und negative.

4 Charaktereigenschaften

Charaktereigenschaften sind wesentliche Persönlichkeitseigenschaften eines Menschen. Im kleinen Wahrig (2007:272) kann man diese Definition der Eigenschaft auffinden: „Eigenschaften sind zum Wesen eines Menschen gehörende Merkmale.“ Eine positive Charaktereigenschaft wird als Tugend bezeichnet und negative als Untugend bzw Laster oder Schwäche.

„Menschliche Stärken können **Tugenden** sein, sie können als Ressourcen aufgefasst werden, auf die man sich stützen kann, wenn man eine Aufgabe bewältigt oder positive Lebensqualität herstellt, oder sie können in sozialen Einstellungen zum Ausdruck kommen, die Kooperation und Solidarität fördern.“¹⁵

Das **Laster** (vom althochdeutschen *lastar* für „Schmach“, „Tadel“ oder „Fehler“), ist eine schlechte Angewohnheit, von der jemand beherrscht wird. Oft bezeichnet es auch eine ausschweifende Lebensweise.¹⁶

Die Anzahl der sowohl positiven als auch negativen Charaktereigenschaften eines Menschen ist sehr groß. Diese Arbeit befasst sich nur mit einigen von ihnen.

5 Korpusanalyse

Im folgenden Teil werden einige Phraseologismen, die in ihrer Bedeutung eine Emotion oder eine Charaktereigenschaft ausdrücken, kontrastiv analysiert. Alle

¹⁴ www.lexikon-psychologie.de/emotion (Zugriff : 28.02.2013)

¹⁵ <http://lexikon.stangl.eu/1994/positive-psychologie/> (Zugriff: 01.03.2013)

¹⁶ http://www.duden.de/rechtschreibung/Laster_Unsitte_Schwaeche_Sucht (Zugriff: 01.03.2013)

Phraseologismen, die zum Korpus gehören, sind entweder aus dem Buch *Duden 11 Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten* (im weiteren Text *Duden 11*), oder aus der *Modernen deutschen Idiomatik* (Mdl) entnommen worden.¹⁷

Die bosnischen Übersetzungen wurden aus *Bosanska Sehara* (BS) von Zlatko Lukić übernommen, oder mithilfe des *Deutsch-Kroatischen Universalwörterbuch* (DKUW) von Renate Hansen-Kokoruš, Josip Matešić, Zrinka Pečur-Medinger und Marija Znika übersetzt. Falls keine entsprechenden Übersetzungen gefunden wurden, wurde der Phraseologismus vom Autor übersetzt. Alle Beispielsätze sind auch vom Autor übersetzt worden.

Der Korpus dieser Arbeit besteht aus 57 Beispielen, jedoch wurden nur die interessantesten Beispiele und zwar 28 von ihnen analysiert.

5.1 Durch Phraseologismen ausgedrückte Emotionen

5.1.1 Positive Emotionen

GLÜCK / FREUDE

(1) außer Rand und Band sein/geraten

biti izvan sebe (od radosti/sreće)

„Heute ist der letzte Schultag, da sind die Kinder natürlich außer Rand und Band.“ (Mdl)

„Danas je zadnji dan škole i djeca su naravno izvan sebe od radosti.“

Dieser Phraseologismus steht in seiner Bedeutung für *außer sich vor Freude sein, ganz ausgelassen, wild sein*. Wenn man den entsprechenden Äquivalent im Bosnischen betrachtet, ist es bemerkbar, dass es sich hier um eine Teiläquivalenz handelt. Beide Phraseologismen haben die gleiche Bedeutung, aber es besteht ein Unterschied auf der lexischen Ebene. Im Deutschen haben wir eine Zwillingsform¹⁸ Rand und Band und im Bosnischen steht an dieser Stelle ein Reflexivpronomen - *sebe*.

(2) auf seine Rechnung kommen (Mdl, S.379)

doći na svoje (DKUW, S.1355)

„Sind Sie bei dem Fest auf Ihre Rechnung gekommen?“ (Mdl)

„Jeste li na zabavi došli na svoje?“

¹⁷ Diejenigen, die nicht aus Duden 11 übernommen wurden, sind mit Mdl gekennzeichnet

¹⁸ Das Kennzeichen von **Zwillingsformeln** (auch **Paarformeln** genannt) ist ein formelhaftes, gemeinsames Auftreten zweier durch „und“ (oder andere Konjunkturen) verbundener Wörter in der Form „A und B“

In der MdI steht neben diesem Phraseologismus als Erklärung, dass jemand bei etwas Freude hat. Im DKUW wurde die Übersetzung *doći na svoje* gefunden, jedoch wird es benutzt wenn man sagen will, dass alles in Ordnung sein wird bzw. auf seinen Platz kommt. In einem Fall drückt man aus, dass jemand endlich bekommt, was er sich erhofft oder gewünscht hat und im anderen Fall drückt man die Hoffnung aus, dass alles gut sein wird. Das kann man aus den folgenden Beispielen, die auf einigen Internetseiten gefunden wurden, sehen:

- a) *“Svi ljubitelji modnih revija napokon će doći na svoje!”¹⁹*
Alle Modfans, werden endlich auf ihre Rechnung kommen.
- b) *“Jelena Tomašević: Uskoro će sve doći na svoje mesto.”²⁰*
Jelena Tomašević : Bald wird alles auf seinen Platz kommen .²¹

5.1.2 Negative Emotionen

ANGST

(3) jmdm. rutscht das Herz in die Hose

nekomu pada srce u pete / nekomu zaklecaju koljena (DKUW, S.783)

„Wenn ich an die Fahrprüfung denke, rutscht mir gleich das Herz in die Hose.“ (Duden 11, S.354)

„Kad pomislim na vozački ispit, odmah mi padne srce u pete.“

Dieser Phraseologismus wird benutzt, wenn man sagen möchte, dass jemand ganz plötzlich große Angst bekommt. Hier handelt es sich um eine Teiläquivalenz, es ist ein lexikalischer Unterschied vorhanden (Hose-pete). Die Bedeutung dieses Beispiels ist völlig idiomatisiert.

Das Herz ist in dieser Redensart das Sinnbild des Mutes. Sein Abrutschen in die Hose hängt mit der volkstümlichen Vorstellung von Feigheit und von Durchfall beschmutzten Hosenbeinen zusammen.²² Es spielt also bei dem sprachlichen Bild möglicherweise die Vorstellung mit, dass Angst auf dem Darm schlägt und zur unfreiwilligen Entleerung führen kann. (Duden 11, S.354)

¹⁹ http://dnevnik.hr/showbuzz/mladi_i_neizbjezni/svi-ljubitelji-modnih-revija-napokon-ce-doci-na-svoje-osvoji-karte.html, (Zugriff :01.03.2013)

²⁰ <http://www.hellomagazin.rs/jelena-tomasevic-uskoro-ce-sve-doci-na-svoje-mesto/>, (Zugriff: 01.03.2013)

²¹ Alle Übersetzungen der Beispielsätze sind vom Autor

²² http://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=~jemandem%20rutscht%20/%20faellt%20/%20sinkt%20das%20Herz%20in%20die%20Hose&suchspalte%5B%5D=rart_ou, 20.03.2013. (Zugriff: 01.03.2013)

Sehr interessant ist auch, dass im Bosnischen zum ausdrücken der Angst heufiger die umgangssprachliche Variante eines anderen Phraseologismus („sich in die Hose machen- *usr(a)o se od straha* (BS,S.423)) benutzt wird.

(4) **Reißaus nehmen** [aus Angst]

dati petama vjetra / uhvatiti maglu, zbrisati (DKUW, S.1375)

„Als er den großen Hund sah, nahm der Junge Reißaus.“ (Duden 11,S.581)

„Kad je vidio velikog psa, dječak je dao petama vjetra.“

Die Bedeutung dieses Beispiels wird in Duden 11 als „schnell davonlaufen“ bezeichnet. Diese Wendung kommt zum ersten Mal im 16. Jahrhundert vor und sie geht auf den Imperativ Reiß aus!, das in der Bedeutung für *Renn davon!* steht, zurück.²³

In diesem Beispiel kommt auch eine unikale Komponente vor. Reißaus wird nur in diesem Phraseologismus benutzt, sonst hat es keine eigenständige Bedeutung und kommt im Deutschen nicht mehr vor. Hier handelt es sich um eine Teiläquivalenz mit dem Unterschied auf der morphosyntaktischen und lexikalischen Ebene.

Mit dem folgenden Beispiel, drückt man oft Angst oder Schauer aus. Viele Redensarten der Furcht, der Freude oder Aufregung beziehen sich auf körperliche Reaktionen (Hitze- oder Kältegefühl, das Zittern, das Schwitzen usw.)²⁴

(5) **jemandem läuft es (eis)kalt oder heiß und kalt über den Rücken (oder den Rücken herunter / runter)**

nekoga hvata jeza / nekoga obizumaju trnci

„Als ich in dieser Stille plötzlich einen qualvollen Schrei hörte, lief es mir kalt über den Rücken.“

„Kad sam u toj tišini iznenada čula bolni vrisak, uhvatila me jeza.“

Für diesen Phraseologismus benutzt man im Bosnischen den Ausdruck *nekoga hvata jeza* oder *nekoga obuzimaju trnci*, was dem deutschen *jmd. bekommt Gänsehaut* äquivalent ist. Wie im vorigen Beispiel handelt es sich auch hier um eine Teiläquivalenz.

TRAUER

(6) **Rotz und Wasser heulen**

plakati k(a)o malo dijete (BS,S. 295)

plakati k(a)o ljuta godina

²³ http://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=~Reissaus+nehmen&suchspalte%5B%5D=rart_ou, (Zugriff:18.02.2013)

²⁴ http://www.redensartenindex.de/suche.php?suchbegriff=jemandem+1%C3%A4uft+es+kalt+und+hei%C3%9F+unter+den+R%C3%BCcken&bool=relevanz&gawoe=an&suchspalte%5B%5D=rart_ou, (Zugriff:19.03.2013)

„Angeklagter heulte Rotz und Wasser“²⁵

„Optuženi je plakao kao malo dijete.“

Wenn jemand sehr strak weint, ist es oft selbstverständlich, dass er auch sehr traurig ist, deswegen drückt dieses Phraseologismus die Trauer aus.

Das mit „röcheln“ verwandte Wort „Rotz“ ist eine seit dem Mittelalter gebräuchliche umgangssprachliche Bezeichnung für den Nasenschleim. Es gehört zu dem althochdeutschen Verb *riozan* (weinen), so dass die Formel „Rotz und Wasser“ ursprünglich die Bedeutung „Tränenfluss“ hatte.²⁶

In BS wurde das Phraseologismus *plakati kao malo dijete*²⁷ gefunden. Das kommt wahrscheinlich davon, dass kleine Kinder sehr stark und laut weinen, wenn sie etwas wollen oder wenn ihnen etwas fählt, da sie sich ja nicht anders ausdrücken können.

Ein anderes bekanntes Beispiel ist *plakati kao ljuta godina*. Dieser Phraseologismus ist sehr alt, aber es kommt noch immer vor (mehr im Kroatischen als im Bosnischen). Die Herkunft dieses Phraseologismus ist sehr interessant. In einigen Orten²⁸ in Kroatien wird der Terminus *godina* (was im Deutschen für *das Jahr* steht) nicht nur für eine Zeitspanne von 365 Tagen benutzt, sondern auch für *Unwetter, Regen, Gewitter*.

Das Adjektiv *ljut* (böse, scharf) steht in seiner Bedeutung auch noch für etwas, das sehr heftig und stark ist. Auch der Ausdruck *godinsko vrime* ist in einigen Teilen Kroatiens bekannt und bedeutet *kišno vrijeme* (regnerische Zeit).

Dort sagt man also *plakati kao ljuta godina*, wenn es sehr stark, unaufhörlich regnet und daher kommt auch der Phraseologismus.²⁹

Hier handelt es sich um eine Teiläquivalenz. Im Bosnischen ist außerdem noch die Vergleichspartikel *wie* zu finden.

WUT

(7) einen Rochus auf jmdn haben

biti ljut / bijesan na nekoga (DKUW, S.1403)

„Er spielt sein bestes Tennis, wenn er auf irgendjemanden einen Rochus hat.“ (Duden 11, S.586)

²⁵ <http://www.merkur-online.de/lokales/weilheim/peissenberg/angeklagter-heulte-rotz-wasser-1236501.html>. (Zugriff 05.03.2013)

²⁶ http://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=~Rotz%20und%20Wasser%20heulen&suchspalte%5B%5D=rart_ou (Zugriff: 26.02.2013.)

²⁷ weinen wie ein kleines Kind

²⁸ Besonders in den Bereichen, wo das Kakjkavische benutzt wird

²⁹ <http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac278.nsf/AllWebDocs/opacic> (Zugriff: 26.02.2013)

„Najbolje igra tenis, kad je ljut na nekoga“

In Duden 11 steht neben diesem Beispiel noch die Erläuterung: „Das Wort *Rochus* in dieser Wendung stammt aus dem Jiddischen (jidd. rochus, rauches = Ärger, Zorn)“. Einen Rochus auf jemanden haben bedeutet daher auf jemanden wütend sein. Im Bosnischen gibt es keinen entsprechenden Phraseologismus, man benutzt einfach nur „*biti ljut/ bijesan na nekoga*“ daher handelt es sich hier um eine Nulläquivalenz, denn der Phraseologismus wird nur erklärt und umgeschrieben.

Im Deutschen ist *Rochus* außerdem eine unikale Komponente, es kommt nur in diesem Phraseologismus vor.

Die Redensart aus dem folgenden Beispiel wird benutzt, wenn jemand böse ist oder auf Böses warnen will, wenn jemand mit einer Sache nicht bald aufhört.

(8) **es raucht**

bit će belaja/ bit će frke

„Hör mit dem Unsinn auf, sonst rauchs!“ (Duden 11, S.569)

„Prestani sa glupostima, inače će biti belaja / frke.“

Im Bosnischen gibt es eine Redensart mit der gleichen Bedeutung, aber hier handelt es sich eine Nulläquivalenz, den die Struktur ist lexisch verändert. Dieses Phraseologismus kann außerdem im Deutschen auch in seiner wörtlichen Bedeutung benutzt werden. Nichtmutterspracheler können hier Probleme beim Unterscheiden der wörtlichen und idiomatisierten Bedeutung haben.

(9) **rot sehen** (Mdl, S.390)

pocrvenjeti od bijesa / muke

„Jedesmal, wenn ich den Kerl sehe, der mir meine Freundin weggeschnappt hat, sehe ich rot.“ (Mdl)

„Svaki put kad vidim lika koji mi je oteo djevojku, pocrvenim od bijesa.“

Dieser Phraseologismus war im Bosnischen nicht zu finden und wurde vom Autor übersetzt, daher handelt es sich auch um eine Nulläquivalenz.

Das Farbadjektiv in diesem Phraseologismus kommt wahrscheinlich davon, dass bei den meisten Emotionen, der Körper mitspielt. Der Körper zeigt auf irgendeine Weise (Schwitzen, zittern, rot werden usw.) Emotionen, die ein Mensch fühlt. Wenn wir Wut empfinden, verändert sich oft der Herzschlag, die Atmung beschleunigt sich und der Körper bzw. das Gesicht fühlt sich heiß an und daher verändert es auch die Farbe.³⁰

³⁰ <http://webSPACE.ship.edu/cgboer/wut-anger.html>, (Zugriff am 02.03.2013)

(10) sich die Haare raufen

hvata ti se za glavu

„Kristen Stewart heulte und raufte sich die Haare!“³¹

„Kristen Stewart je plakala i hvatala se za glavu“

Um Wut auszudrücken, wenn man sich sehr über eine Sache ärgert, benutzt man oft diesen Phraseologismus. Hier handelt es sich um eine Teiläquivalenz, denn es besteht ein Unterschied auf der lexischen Ebene (kosa- glava). Im Bosnischen gibt es aber auch noch *čupati si kose*, das diesem Phraseologismus näher ist, da es gleiche Lexeme beinhaltet.

Der Phraseologismus unter (12) kann im Deutschen abhängig vom Kontext, in dem er verwendet wird, sowohl Entsetzung als auch Überraschung ausdrücken.

(11) (fast)auf den Rücken fallen (Mdl, S.391)

biti očajan – Entsetzung

zinuti od čuda (DKUW, S.1414) / *pasti na dupe* (ugs.und vulg.) – Überraschung

Im Satz „Mein Vater fällt immer gleich auf den Rücken, wenn ich mal ein bisschen Geld von ihm will.“ / „Moj otac je uvijek očajan kada tražim malo novca od njega“, wird Entsetzung ausgedrückt. Im Bosnischen wird er als *biti očajan* / *entsetzt sein* übersetzt. Es handelt sich also um eine Nulläquivalenz.

Mit dem Satz „Ich wäre fast auf den Rücken gefallen, als man mir den Vorsitz anbot.“ / „Skoro da sam pala na dupe, kad su mi ponudili predsjedanje“³² drückt man die Überraschung aus. Im Bosnischen wurde die Übersetzung *zinuti od čuda* gefunden, die überhaupt keine Äquivalenz aufweist. Es ist aber auch noch *pasti na dupe* / *auf den Arsch fallen* (vulg.) bekannt, dass dem Phraseologismus *auf den Rücken fallen* lexikalisch näher liegt.

5.2 Phraseologismen, die Charaktereigenschaften ausdrücken

5.2.1 Positive Eigenschaften

CHARAKTERFESTIGKEIT

(12) Rückgrat haben/zeigen

pokazati karakter

„Es gehört schon einiges dazu, in diesen Zeiten Rückgrat zu zeigen.“ (Duden 11, S.592)

„Treba imati hrabrosti pa u ovim vremenima pokazati karakter.“

³¹ Beispielsatz auf <http://www.viviano.de/kristen-stewart-a53134/gefunden>, (Zugriff am 28.02.2013)

³² Die Übersetzungen der Beispielsätze sind vom Autor

In diesem Beispiel ist das Wort Rückgrat völlig idiomatisiert und es ist eine Teilläquivalenz, bzw. eine Äquivalenz mit lexikalischem Unterschied vorhanden.

EINFÜHLSAMKEIT

(13) sich in jmds. Rolle versetzen

staviti se u nečiju poziciju, biti pun razumijevanja

„Azubis versetzen sich in die Rolle der Pflegebedürftigen“³³

„Učenici na praksi se stavljaju u poziciju onih kojima je potrebna njega“

Hier ist eine totale Äquivalenz zu sehen. Der Phraseologismus hat in beiden Sprache die gleiche Bedeutung und die gleichen lexikalischen und syntaktischen Merkmale. Außerdem hat dieser Phraseologismus außer der idiomatisierten auch noch seine wörtliche Bedeutung.

Idiomatisierte Bedeutung: jemanden verstehen / staviti se u nečiju poziciju, razumjeti nekoga

Wörtliche Bedeutung: jmds. Rolle übernehmen / preuzeti nečiju ulogu

GEDULD

(14) Geduld bringt Rosen

strpljen- spašen (DKUW, S.610)

„In dieser Situation verhält sich die Partei bessser abwartend – Geduld bringt Rosen.“ (Duden 11)

„U ovoj situaciji je bolje da partija pričeka, strpljen-spašen.“

Es ist bekannt, dass man sich immer genügend Zeit nehmen muss, wenn man etwas gut und erfolgreich erledigen möchte. Geduld bringt einem Anerkennung und Erfolg.³⁴ Im Bosnischen benutzt man dafür die Redensart *strpljen- spašen*. Es besteht also ein Phraseologismus im Bosnischen, aber hier handelt es sich um eine Teilläquivalenz, denn es ist ein Unterschied auf der morphosyntaktischen und lexikalischen Ebene vorzufinden.

GUTMÜTIG/ NATÜRLICH

(15) das Herz auf dem rechten Fleck haben

imati srce na pravome mjestu / biti dobrodušan (E.T.)

³³ <http://www.altenpflege-online.net/Infopool/Nachrichten/Azubis-versetzen-sich-in-die-Rolle-der-Pflegebeduerftigen>, Zugriff: 01.03.2013.

³⁴ http://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=~Geduld%20bringt%20Rosen&bol=relevanz&suchspalte%5B%5D=rart_ou, (Zugriff: 02.03.2013)

Das Herz auf dem rechten Fleck haben bedeutet nicht das jemand sein Herz auf der rechten Körperseite hat und es hat eigentlich auch nichts mit der rechten Seite zu tun. Hier kommt das Wort aus dem Lateinischen *rectus*, was *recht/richtig* bedeutet. Für Menschen, die nett, gutmütig und hilfsbereit sind, sagt man, dass sie das Herz auf dem rechten Fleck haben.

In Duden 11 steht noch, dass in diesem Phraseologismus das Herz nicht als ein Organ betrachtet wird, sondern als Sitz der Gefühle und der Empfindung.

MUT

(16) ein Ritter ohne Furcht und Tadel

hrabri vitez (E.T.)

„Ist den kein Ritter ohne Furcht und Tadel unter uns, der die beiden alten Damen ins Konzert begleitet?“ (Duden 11, S.586)

„Zar nema ni jednog hrabrog viteza među nama, koji bi išao sa ove dvije starije gospođe na koncert?“

Es ist wohl bekannt, dass ein Ritter ein edler und mutiger Mann ist, daher werden oft mutige Männer mit einem Ritter verglichen. Im Bosnischen ist ein solcher Phraseologismus nicht bekannt. Hier handelt es sich um eine Nulläquivalenz, denn *hrabri vitez* ist nur die Erklärung und Übersetzung für die Variante des deutschen Phraseologismus.

5.2.2 Negative Eigenschaften

BÖSARTIGKEIT

(17) Ränke schmieden

kovati planove

„Mit denen, die Ränke schmieden und nur auf Rache sinnem, wollen wir nichts zu tun haben.“ (Duden 11, S.566)

„S onima koji kuju planove i samo misle na osvetu ne želimo imati posla.“³⁵

Diese Wendung ist veraltet und in Duden 11 wird erklärt, dass das Wort *Rank* (der heute nicht mehr gebräuchliche Singular zu *Ränke*) so viel wie Krümmung, Wendung bedeutet. Der Ränkeschmied handelt nicht aufrichtig und ehrlich, sondern mit „krummen Touren“ und er versucht, anderen mit List zu schaden, daher kommt auch die Bedeutung dieser Wendung sich Böses ausdenken bzw. Böses planen. Hier ist eine Teiläquivalenz mit lexikalischem Unterschied bemerkbar. (Ränke - planovi)

³⁵ Die Übersetzungen in Beispiel (16), (17), (18) und (19) sind vom Autor.

FAULHEIT**(18) eine ruhige Kugel schieben**

ljenčariti, raditi nešto bez velikog napora / imati lagan posao

„Heute habe ich nichts zu tun, da kann ich eine ruhige Kugel schieben.“

„Danas nemam nikakvog posla i mogu ljenčariti.“

In Duden 11 ist die Herkunft dieser Redensart nicht geklärt, doch man nimmt an, dass es von dem Kegelspiel entstammt, da die Kegelbahn sehr glatt ist und daher bedarf es keiner großer Kraftanstrengung, um die Kugel ins Rollen zu bringen. So wurde dieser Vorgang zu einem Sinnbild der Mühelosigkeit.³⁶ Es wird benutzt, wenn man sagen möchte, dass jemand eine leichte Arbeit hat, nichts / wenig arbeitet oder faulenz.

(19) einen ruhigen Lenz schieben/ haben

Das ist eine volksetymologische Ableitung vom verb „faulenz“ und es hat nichts mit dem Eigennamen Lenz (Kurzform von Laurentius) oder Lenz (Frühling) zu tun. Faulenzen besteht aus den Teilen *faul* und *–enzen* und als *fauler Lenz* wurden infolge der lautlichen Umdeutung scherzhaft seit dem 15. Jahrhundert besonders faule Menschen bezeichnet. Daraus bildeten sich Redensarten wie „*dem faulen Lenzen dienen*“, die zu der heute gebräuchlichen Form geführt haben. Da der Zusammenhang zwischen Lenz und Laurentius allmählich in Vergessenheit geriet, wurden weitere volksetymologische Umdeutungen vorgenommen, die Verbindungen zu der Jahreszeit Frühling herzustellen versuchen. Dabei bestehen Assoziationen zu Phänomenen wie der Frühjahrsmüdigkeit oder zu Freude und Übermut, die einer geregelten Arbeit im Wege stehen.³⁷

Dieser Phraseologismus wird umgangssprachlich benutzt und im Bosnischen ist er nicht bekannt. Mann benutzt nur das Verb *ljenčariti*, das der Bedeutung des deutschen Verbs *faulenz* entspricht, wenn man sagen möchte dass jemand nichts tut, nur so herumsitzt/liegt. Auch der Vergleich *lijen kao buba* wird oft benutzt, um die Faulheit eines Menschen zu beschreiben.

Die Beispiele unter (18) und (19) haben die gleiche Bedeutung, unterscheiden sich nur in einem Lexem (Lenz –Kugel).

GEIZ**(20) Rheumatismus zwischen den Fingern haben**

biti škrt (E.T.)

³⁶ http://www.wortbedeutung.info/eine_ruhige_Kugel_schieben/, (Zugriff: 19.03.2013)

³⁷ http://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=sich%20einen%20faulen%20%20sch%C3%B6nen%20%20lauen%20Lenz%20machen&bool=relevanz&suchspalte%5B%5D=rart_ou, (Zugriff: 21.03.2013)

„Von meinem Onkel ist kein Geld zu erwarten, der hat Rheumatismus zwischen Daumen und Zeigefinger“

„Od mog ujaka ne treba očekivati novac, on ti je škrt.“ (Duden 11, S. 583)

Dieser Phraseologismus ist idiomatisiert und er spielt darauf an, dass man Geld mit Daumen und Zeigefinger auf den Tisch oder jemandem in die Hand zählt.³⁸

Im Bosnischen gibt es keine äquivalente phraseologische Übersetzung, daher handelt es sich hier um Nulläquivalenz.

NEUGIER / SPANNUNG

(21) gespannt sein wie ein Regenschirm

napet k(a)o puška

sehr neugierig auf den Ausgang einer Sache sein (Duden 11)

Im diesem Beispiel handelt es sich um eine Teiläquivalenz. Es besteht ein lexischer Unterschied zwischen den Varianten des bosnischen und des deutschen Phraseologismus. (Regenschirm-puška). Hier kommt auch die Vergleichspartikel „wie“ in beiden Sprachen vor.

RÜCKSICHTSLOSIGKEIT

(22) ohne Rücksicht auf Verluste

bez obzira na gubitke (DKUW)

„Es musste gehandelt werden – ohne Rücksicht auf Verluste“³⁹

„Moralo se djelovati, bez obzira na gubitke.“

Sowohl die Bedeutung in beiden Sprachen als auch die lexikalischen und syntaktischen Eigenschaften sind gleich, daher handelt es sich hier um eine totale Äquivalenz.

SCHLAGFERTIGKEIT

(23) den Mund /das Maul auf dem rechten Fleck haben

jak na riječima / govornjiv

„Ein guter Conférencier muss den Mund auf dem rechten Fleck haben.“ (Duden 11, S.530)

„Dobar voditelj mora biti jak na riječima“

³⁸ Duden 11 Redewendungen, 2008, S.583

³⁹ Beispielsatz auf <http://www.handelsblatt.com/politik/konjunktur/nachrichten/ezb-es-musste-gehandelt-werden-ohne-ruecksicht-auf-verluste/3432800.html> am 01.03.2013. gefunden

Im Bosnischen ist dieser Phraseologismus erklärt, da es kein passendes Äquivalent gibt und daher handelt es sich hier um Nulläquivalenz. Dieser Phraseologismus wird benutzt, wenn man eine Person beschreibt, die in jeder Situation die passenden Worte findet.

TROTZ

(24) **erst recht** (Mdl) (aus Trotz, mehr als vorher)

e baš hoću / iz inata (E.T.)

„Nachdem ich unseren Nachbarn gebeten hatte, sein Radio leiser zu stellen, drehte er es erst recht laut auf.“ (Duden 11)

„Nakon što sam zamolio našeg susjeda da utiša svoj radio, on ga je baš pojačao iz inata.“

Hier ist wieder einmal eine Nulläquivalenz zu sehen. Der deutsche Phraseologismus wurde ins Bosnischen nur übersetzt. Diesen Phraseologismus benutzt man, wenn man etwas aus Trotz und absichtlich macht.

UNGEDULD

(25) **jmdm reißt der Geduldsfaden**

nekome puca film (DKUW)

„Den Europartnern reißt der Geduldsfaden.“⁴⁰

„Euro-partnerima puca film.“

In diesem Beispiel kommt im Deutschen wieder eine unikale Komponente vor. Das Lexem *Geduldsfaden* wird nur in diesem Phraseologismus benutzt. Wenn wir die Variante des Phraseologismus im Bosnischen anschauen, sehen wir, dass es sich bei *nekome puca film* um eine Teiläquivalenz handelt. Es besteht nur ein lexikalischer Unterschied und zwar bei den Wörtern *Geduldsfaden* und *film*. Diese Redewendung ist auch idiomatisiert, denn es handelt sich um eine übertragene Bedeutung des Ausdruckes *jmd. verliert seine Geduld* (*neko gubi strpljenje*).

VERRÜCKT

In den Phraseologismen, die zum Korpus dieser Arbeit gehören, gab es die meisten Beispiele, mit denen man ausdrückt, dass jemand verrückt ist. Im Bosnischen wurden nur drei passende Übersetzungen gefunden. Es war sehr schwer, die passende Bedeutung zu finden, denn die deutschen Phraseologismen sind ganz schwer abgrenzbar und bedeuten eigentlich alle das gleiche.

⁴⁰ <http://www.kleinezeitung.at/nachrichten/politik/griechenland/2829658/griechenlands-pleite-rueckt-naeher.story>, 20.03.2013.

- (26) a) bei jmdm fehlt ein Rad
b) bei jmdm ist ein Rädchen locker
c) ein Rad abhaben

Die Phraseologismen unter (26) entsprechen dem Phraseologismus *fali mu daska / šarafu glavi* oder *nisu mu sve ovce /koze na broju* im Bosnischen.

Es handelt sich um eine Teiläquivalenz. Alle Beispiele haben die gleiche Bedeutung, aber es bestehen Unterschiede auf der lexikalischen Ebene. Im Deutschen wird das Nomen Rad bzw. Rädchen benutzt, während im Bosnischen jemandem ein Brett bzw. eine Schraube im Kopf fehlt. Diese festen Wortverbindungen sind natürlich idiomatiziert, sowohl im Deutschen als auch im Bosnischen, aber sie können auch in ihrer wörtlichen Bedeutung benutzt werden.

Im Bosnischen sieht man auch, dass es Variationen gibt, da man entweder *daska* oder *šaraf / ovce* oder *koze* benutzen kann, ohne dass sich die Bedeutung des Phraseologismus dabei verändert.

- (27) a) nicht ganz richtig sein
b) nicht ganz richtig im Kopf sein
c) nicht ganz richtig im Oberstübchen sein
d) bei jmdm ist es unterm Dach nicht ganz richtig

Unter (27) haben wir Phraseologismen die *nije čist / nije sav svoj* im Bosnischen entsprechen. Man kann sehen, dass diese Phraseologismen im Deutschen die gleiche Bedeutung haben, jedoch gibt es hier mehrere Variationen. In den ersten zwei Beispielen ist bemerkbar, dass die Komponente *im Kopf* auch ausgelassen werden kann, oder dass anstatt dieser Komponente auch *im Oberstübchen* benutzt werden kann.

- (28) a) nicht alle in der Reihe haben
b) nicht mehr richtig ticken

Unter (28) sieht man Beispiele, die im Bosnischen *ne biti pri zdravoj pameti* bedeuten.

Wie schon erwähnt ist es sehr schwer die Bedeutungen dieser Phraseologismen abzugrenzen. Wenn man sie näher betrachtet, sieht man, dass eigentlich im Allgemeinen alle diese deutschen Beispielen mit irgendeinem der bosnischen Äquivalente übersetzt werden können.

5 Zusammenfassung

In dieser Arbeit wurden einige Phraseologismen bearbeitet, die Emotionen und Charaktereigenschaften ausdrücken. ist bemerkbar, dass es sich bei den meisten Beispielen im Korpus um eine Teiläquivalenz handelt. Diese Beispiele haben ein Äquivalent im Bosnischen, aber mit lexikalischen oder syntaktischen Unterschieden (*Ränke schmieden / kovati planove*). Es gab nur wenige Beispiele mit einer totalen Äquivalenz, dazu zählt *ohne Rücksicht auf Verluste / bez obzira na gubitke*. Und die Anzahl der Phraseologismen mit einer Nulläquivalenz ist auch gering (*Rheumatismus zwischen den Fingern haben / biti škrt*).

Es gab auch Beispiele im Korpus, die auch in ihrer wortwörtlichen Bedeutung verwendbar sind (*es raucht*).

Auch Beispiele, die lexische Variationen erlauben, sind in der Korpusanalyse zu finden. Im Deutschen ist das z.B. *nicht ganz richtig im Kopf / im Oberstübchen sein* und im Bosnischen *fali mu daska / šaraf u glavi*.

In der Arbeit gab es auch unikale Komponenten, also Lexeme, die nur noch in den jeweiligen Phraseologismen benutzt werden (*Reißaus nehmen*).

Im Allgemeinen kann man sagen, dass die Anzahl der Phraseologismen, mit denen Emotionen und Charaktereigenschaften ausgedrückt werden, sehr groß ist und dass sie im Bosnischen neue Wege für Untersuchungen bieten.

Literaturverzeichnis

- Burger, Harald (2007): *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 3., neu bearbeitete Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag
- Fleischer, Wolfgang (1997): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. 2., durchgesehene und ergänzte Auflage. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- Hrustić, Meliha (2001): *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom „Kopf“ / „glava“ u njemačkom i u b/h/s jeziku*. Tuzla: Offset
- Lukić, Zlatko (2006): *Bosanska sehara. Poslovice, izreke i fraze u BiH./Bosanska sehara. Sprichwörter, Redewendungen und Phrasen in Bosnien und Herzegowina*. Sarajevo: Sahinpasic
- Palm, Christine (1997): *Phraseologie. Eine Einführung*. 2. durchgesehene Auflage. Tübingen: Gunter Narr Verlag
- Schwarz-Friesel, Monika (2007): *Sprache und Emotion*. Tübingen: Narr Francke Verlag
- Tanović, Ilijas (2000): *Frazeologija bosanskog jezika*. Zenica: Dom štampe

Wörterbücher

- Duden (1998): *Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten*. Band 11. Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich: Dudenverlag

Hansen-Kokoruš Renate /Matešić Josip /Pečur-Medinger Zrinka/ Znika Marija (2005): *Deutsch-kroatisches Universalwörterbuch/ Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Globus. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Wahrig, Gerhard (2007): *Der kleine Wahrig. Wörterbuch der deutschen Sprache*. Gütersloh/München: Wissen Media Verlag GmbH (vormals Bertelsmann Lexikon Verlag GmbH)

Wolf, Friederich (1997): *Moderne deutsche Idiomatik. Alphabetisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen*. Ismaning: Max Hueber Verlag

Korpusanhang

Phraseologismen, die Emotionen ausdrücken	
in Rage kommen	pobijesniti / podivljati od bijesa
außer Rand und Band [geraten/sein]	biti izvan sebe od radosti/ sreće
es raucht	bit će frke / belaja
sich die Haare raufen	udarati glavom / čupati si kosu
auf seine Rechnung kommen	doći na svoje
<u>Reißen</u> nehmen	dati petama vjetra / uhvatiti maglu
einen <u>Rochus</u> auf jmdn. haben (ugs.)	biti ljut na nekoga
rot sehen	pocrvenjeti od bijesa
sich die Augen rot weinen	puno plakati / nekome će ispasti oči od plača
Rotz und Wasser heulen	plakati kao malo dijete / kao ljuta godina
auf den Rücken fallen	biti očajan, zinuti od čuda / pasti na dupe
jmdm. läuft es heiß und kalt über den Rücken / den Rücken hinunter	nekoga hvata jeza / nekoga obuzimaju trnci
jmdm. rutscht das Herz ind die Hose[n]	nekomu pada srce u pete

Phraseologismen, die Charaktereigenschaften ausdrücken	
den Rachen nicht voll genug kriegen	biti nezasitan
bei jmdm. ist ein Rad /Rädchen locker	nekome fali daska / šaraf u glavi
ein Rad abhaben	nekome fali daska / šaraf u glavi
bei jmd. rappelt es	neko je udaren u glavu (lud)
das Rampenlicht scheuen	biti stidan
rangehen wie <u>Blücher</u> (ugs.)	navaliti kao lud; potruditi se iz petnih žila; energično se dati na posao
einen großen Rand riskieren(ugs.)	praviti se važan
Ränke schmieden (veraltet)	kovati planove
bei jmdm rappelts [im Karton]	netko je udaren (u glavu) / malo lud

<u>Räson</u> annehmen / zur Räson kommen (veraltend)	urazumiti se, doći do pameti
Auf die Ratten spannen	strogo paziti, biti pažljiv / brižan
<u>Räson</u> annehmen / zur Räson kommen (veraltend)	urazumiti se, doći do pameti
Raupen im Kopf haben	imati bubice u glavi / biti luckast
nicht recht beieinander sein	ne biti sav svoj / ne biti pri zdravoj pameti
das Herz auf dem rechten Fleck haben	imati srce na pravom mjestu
den Mund/das Maul auf dem rechten Fleck haben	biti pričljiv, govorljiv
mit sich reden lassen (ugs.)	sa nekim se može razgovarati / netko je razuman
gespannt sein wie ein Regenschirm	biti veoma napet, radoznao
Große Reden schwingen/ führen(ugs.)	hvastati se / biti razmetljiv riječima
nicht alle im der Reihe haben (ugs.)	nekome nisu sve daske na broju
reine Hände haben	imati čiste ruke / biti nedužan
ein reines Herz haben	imati čisto srce / ne biti kriv
jmdm. reißt der Geduldsfaden	nekome puca film / neko gubi strpljenje
nicht mehr zu retten sein (ugs.)	nekome nema spasa / neko je skroz poludio
Rheumatismus zwischen den Fingern haben (ugs.;scherz.)	biti škrt
nicht ganz richtig sein (ugs.)	ne biti sav svoj , ne biti pri zdravoj pameti
bei jmdm. ist es unterm Dach nicht ganz richtig	neko nije sav svoj / neko nije čist u glavi
nicht ganz richtig im Kopf /Oberstübchen sein	neko nije sav svoj / neko nije čist u glavi
nicht [mehr] richtig ticken	neko nije pri zdravoj pameti
ein Ritter ohne Furcht und Tadel	hrabri vitez
schwanken wie ein Rohr im Wind	biti neodlučan, prevrtljiv
sich in jmds.Rolle versetzen	staviti se u nečiju poziciju
etwas durch die rosa [rote] Brille sehen / betrachten (ugs.)	gledati nešto kroz ružičaste naočale / biti optimističan / sve vidjeti pozitivno
auf dem hohen Ross sitzen /sich aufs hohe Ross setzen (ugs.)	biti ohol / umišljen
Rückgrat haben / zeigen	pokazati karakter
ohnen Rücksicht auf Verluste (ugs.)	bez obzira na gubitke
bei dir kommsts wohl ruckweise? (ugs.)	nisi baš pri sebi ?
der ruhende Pol	pouzdana osoba; osoba koja zrači mir
eine ruhige Kugel schieben / einen ruhigen Lenz schieben/ haben	ljenčariti, raditi nešto bez velikog napora / imati lagan posao
keinen Finger rühren	ne mrdati prstom / biti lijn
keine Hand rühren	ne mrdati rukom / biti lijn

Im Korpusanhang befinden sich 57 Beispiele und die unikalen Komponenten sind unterstrichen.

Abkürzungen

BS – Bosanska Sehara

bzw.- Beziehungsweise

DKUW- Deutsch-kroatisches Universalwörterbuch

E.T.- Ema Tomić

jmdm.-jemandem

jmdn.-jemanden

MdI – Moderne deutsche Idiomatik

scherz.-scherzhaft

ugs.- umgangssprachlich

vulg.- vulgär

z.B. – zum Beispiel

GRADOVRH

MEDICINSKA BIOETIKA

Bioetika i medicina

UVOD

Američki biokemičar i onkolog s Wisconsin sveučilišta u Madisonu, Van Ressel Potter izumitelj je riječi bioetika. Riječ bioetika je iskombinirana kasnih šezdesetih godina prošlog stoljeća od dviju starih grčkih riječi *bios* (život) i *ethik* (etika). U svojoj knjizi o budućnosti života, pod naslovom *Bioetika – most prema budućnosti* (1971) htio je upozoriti svijet da neumnim samorazaranjem prijeti svakom obliku “bios”, a ne samo ljudskom i da će, nastavi li se ponašati bez uvažavanja onih vrijednosti koje sadrže pojam etike, sigurno otići u propast. Od tada se američka riječ *bioethics* počinje masovnije upotrebljavati. U znanstvenim krugovima počinje se koristiti kao sinonim za (novu) medicinsku etiku. Nizozemski opstettricar, demograf i fetalni fiziolog Andreu Hellegers je uz pomoć Kennedyjeve fondacije osnovao je pri Georgetown sveučilistu u Washingtonu institut za medicinsku etiku, pa je umjesto u Americi nepopularne “etike” stavio u naziv novu, nepoznatu riječ “bioetika”.

U vrijeme osnivanja Kennedy instituta u Americi su učestali spontani zahtjevi građana za većim pravima pacijenata, legalizacijom abortusa, etičnošću medicinskih eksperimenata i humanom upotrebom nove medicinske tehnologije. Ti zahtjevi su se slivali u jedan masovan društveni pokret, koji je kasnije nazvan “bioetičkim pokretom”. Ovaj pokret privukao je veliki broj intelektualaca, teologa, filozofa, medicinara, pravnika, novinara, sociologa, politologa i dr. Bioetika tako izrasta na višedisciplinarnim temeljima, kao znanost modernog društva koja sve češće dobiva laskave prognoze o prestižnoj znanosti u cijelom idućem stoljeću, pa čak i trećem mileniju. Danas je to priznata i cijenjena akademska disciplina, koja se od polovice osamdesetih godina 20. stoljeća predaje na svim medicinskim fakultetima u SAD-u i na mnogim širom svijeta

Danas se bioetika više ne bavi samo medicinskim fenomenima, iako su oni i dalje njena okosnica, nego ulazi i u druga područja života. Zato bioetika danas više ne bi mogla biti sinonim za medicinsku etiku, iako je to slučaj kod mnogih autora. Albert Jonsen (Jonsen, 1993) opravdano bioetiku poistovjećuje s novom medicinskom etikom, ali je i tumači puno šire od medicine i medicinske znanosti. On bioetiku u izdanju Bioetičke enciklopedije (1995) u svom članku o

povijesti medicinske etike definira kao “proučavanje etičkih problema koji se javljaju kada ljudi i ono biološko u njima i njihovoj okolini djeluju jedni na druge što podrazumijeva mnogo više od medicine i medicinske znanosti”. (Albert R. Jonsen, Andrew Jameton, *Medical Ethics, History* BE2, 1995, 1624). Danas se bioetika više ne povezuje kao ranije s etičkim teorijama i načelima kao bitnim odrednicama jer je uz otklon od početne medikalizacije učinjen i određeni otklon od početnog principalizma, pa se u novije vrijeme ona shvaća vrlo široko kao znanost koja se na interdisciplinarnan način bavi moralnim pitanjima u znanosti uopće.

O etici u medicini

Njeni principi su usmjeravajući. Ti principi nisu zakoni, ali su obvezujući. Odnose se na sve vrste medicinske njege i medicinskih zahvata. Isti etički principi vrijede svuda bez obzira na razliku po pitanju kulture i običaja.

Sve se promatra kroz četiri osnovna principa. **DOBROČINSTVO – DOBROBIT**: sve mora biti dobro za pacijenta! Ne treba ih podvrgavati nepotrebnim pretragama ili terapijskim postupcima. Ovaj princip odnosi se kako na fizičko i psihičko dobro, tako i na socijalno i egzistencijalno osjećanje zaštićenosti. Mora biti odvojeno od paternalizma (“doktor zna najbolje”). **SAVJESNOST** podrazumijeva nastojanje da se izbjegnu greške na najmanju moguću mjeru i broj. Za svaku se intervenciju moraju odvagati svi mogući dobri i loši efekti po pacijenta. To znači da tretman treba poduzeti ako je šansa da će isti pomoći pacijentu jaka, a šansa neželjenih loših efekata mala. **AUTONOMNOST** podrazumijeva da se tretman može provoditi samo uz saglasnost pacijenta. Za odluku koju o tome donosi osoba uključena u postupak mora biti potpuno informirana. Profesionalci su obvezni dati potpunu, jasnu i iskrenu informaciju. **PRAVEDNOST** kao princip biva, nažalost, u svijetu najviše izostavljena. Ovaj princip podrazumijeva, naime, jednaku raspodjelu sredstava shodno potrebama svakome, bez obzira, a ne na osnovu bogatstva, društvene klase, boje kože religije, spola i dr.

KOMUNIKACIJA I OTVORENOST - Pacijenti imaju pravo na iskreno i potpuno objašnjenje situacije. Treba im reći onoliko koliko oni žele da znaju. Naime, sve osobe nisu sposobne za samostalno odlučivanje i procjenu. Takve osobe zahtijevaju izrazitu zaštitu do mjere isključivanja iz bilo kakvih aktivnosti drugih koje bi ih mogle povrijediti. Stupanj zaštite ovisit će o stupnju rizika nastanka štetnih posljedica i moguće dobrobiti.

ZAŠTITA OSOBA I BIOMEDICINSKA ISTRAŽIVANJA

Liječnici su čuvari zdravlja. Osnovna razlika koju treba uočiti kod biomedicinskih istraživanja je svrha: medicinsko istraživanje ima osnovnu svrhu i cilj dijagnostiku bolesti i terapiju oboljele osobe. Druga istraživanja kojima je osnovni predmet čisto znanstveni ne bi smjele imati upliva u dijagnostičke i terapijske postupke na obuhvaćenoj osobi. Djelovanje u cilju ispunjenja etičkih pravila do-

brobiti obavezuje istraživače, ali i društvo u cjelini, uz poseban aspekt zaštite dobrobiti kod istraživanja u koja su uključena djeca. Claude Bernard je ovu maksimu proširio i na istraživanja govoreći da nitko ne smije naškoditi jednoj osobi, bez obzira koliko velika dobrobit iz toga može proisteći za druge.

Globalno značajni dokumenti kao vodilje za etičnost postupaka su: Nirnberški kodeks, Helsinška deklaracija Svjetske zdravstvene organizacije, Belmontski izvještaj Nacionalne komisije za zaštitu ljudi u biomedicinskim i socijalnim istraživanjima u SAD, Univerzalna deklaracija o ljudskom genomu i ljudskim pravima UNESCO-a i mnogi drugi.

GRANICE IZMEĐU MEDICINSKE PRAKSE I ISTRAŽIVANJA

Ova razlika je često nejasna, a najčešće se događa kod terapijskih postupaka. Značajnija odstupanja od standardne medicinske prakse nazivaju se “eksperimentalnim”. Nazivi “eksperimentalno” i “istraživački” nisu jasno definirani. Naziv “praksa” i “stručni rad” odgovara postupcima koji se provode u cilju ostvarenja dobrobiti za oboljelog.

“Istraživanje” označava aktivnosti oblikovane u cilju testiranja hipoteze – doprinos razvoju općeg znanja.

Što znače i što mogu proizvesti “novi postupci”? Kad kliničar odstupa u značajnoj mjeri od standarda prihvaćene medicinske prakse, to ne znači istovremeno da ovi postupci sami po sebi predstavljaju ili čine istraživanje. Radikalno novi postupci moraju u ranoj fazi postati predmetom formalnog istraživanja u cilju određivanja njegove sigurnosti i djelotvornosti. Uključivanje inovacija u formalne istraživačke projekte mora biti odgovornost odbora ili komisija za medicinsku praksu, koji najčešće nose naziv etički komitet.

Istraživanje i praksa mogu biti provedeni istovremeno. Opće je pravilo da bilo koji vid istraživanja, koji obuhvaća ljude ili će biti primjenjen na njima treba uključivati sve aspekte i postupke zaštite uključenih subjekata.

Etički ispravno tretiranje podrazumijeva da se osobe ne tretiraju samo stvaranjem uvjeta za donošenje ispravne odluke o sudjelovanju i njihovom zaštitom od štetnih posljedica, nego podrazumijeva i ulaganje napora da taj postupak unaprijedi zdravlje.

PRIMUM NON NOCERE (Najprije ne škoditi) – jedan je od osnovnih principa u medicini od Hipokrata do danas. Istaknuti američki povjesničari medicinske etike Jonsen i Jameton, ističu tri glavna pravca razvoja američke medicine u 20. stoljeću, koja su je transformirala iz “stare” u “novu”. To su: promjene u ulozi bolnica, prevlast znanosti i tehnologije i razvoj specijalizacija. Sva tri razvojna pravca bila su po njihovom mišljenju plodno tlo za nicanje etičkih problema, dilema i pitanja. Sve njih će šezdesetih godina 20. stoljeća obuhvatiti bioetika. Koncentracija medicinske njege u bolnicama poticala je sve više depersonaliziran pristup pacijentima, uz

usredotočenost znanstvene medicine na biološke i tjelesne aspekte bolesti. Sve više je slabila posebnost liječnika da se brine za “cijelog pacijenta”. Izgubio se holistički pristup na koji upozorava i etika, a posebno bioetika. Specijalizacije i subspecijalizacije su suzile interes liječnika za pojedine sustave organa i bolesti uvodeći novu praksu slanja pacijenta od jednog do drugog specijaliste.

Tu alijenaciju u modernom zdravstvu opisao je David Rothman u svojoj knjizi *Strangers at the Bedside*, zahvaljujući kojoj je uvelike porastao interes za moralna pitanja u “novoj” medicini, a koja je dala snažan poticaj bioetici. Među prvim koji su na etička pitanja u “novoj” medicini reagirali su bili teolozi. Sedamdestih godina prošlog stoljeća pojavit će se jedan teolog s djelom koje se danas smatra fundamentalnim u bioetici kao znanstvenoj disciplini. Bio je to profesor religije na Princeton sveučilištu Paul Ramsey. On je cijelu jednu godinu proveo u Sveučilišnoj bolnici Georgetown gdje je na klinikama s liječnicima i studentima vodio intenzivan dijalog o raznim etičkim pitanjima, kao što su transplantacija organa, eksperimentiranje na ljudima, upotreba tehnologije za održavanje života i dr. Ovako stečena saznanja o bolničkim iskustvima objavio je u knjizi *Pacijent kao osoba*, ukazujući već njenim naslovom da svojom etikom stoji na strani pacijenta kao slobodnog i autonomnog subjekta zdravstvenog procesa koji ima određena prava. Svojom analizom pacijentove suglasnosti na tretman postavio je temelje teoriji *informed consenta* – informiranog pristanka.

POJAVA I ULOGA ETIČKIH KOMITETA

Tri Tko iz Seatla ili “Božji komitet”

Prvo “Tko”? (Tko treba odlučiti?), donijela je nova medicinska tehnologija. Postalo je bioetička tema u središtu ove znanosti u nastanku. Godine 1961. Dr. Belding Scribner s Washington sveučilišta u Seattlu izumio je umjetni bubreg. Bio je to jedan od tehnoloških pronalazaka koji je obilježio nagli napredak medicinske znanosti u poslijeratnim godinama. Ovaj je napredak omogućio kliničarima da svojim intervencijama mogu spasiti i održati život, što nikad prije nije bilo moguće. Otkriće tehnike kronične dijalize bilo je spasonosno, a bolesnika u posljednjem stadiju bubrežne bolesti bilo je mnogo, tako da je novoosnovani Centar za umjetni bubreg, prvi takve vrste u svijetu zaokupio pažnju javnosti.

Centar sa ograničenim brojem aparata i nedovoljnim brojem kvalificiranog osoblja nije mogao udovoljiti velikom broju zahtjeva za ovim spasonosnim tretmanom. Nastao je problem selekcije pacijenata, a što je značilo izbor između života i smrti. Javila se ideja o osnivanju stručnog tijela koje bi bilo kompetentno da daje odgovore. Pred ovim tijelom (*committee*) u kojem su liječnici sudjelovali s najmanjim brojem, pojavila su se druga dva TKO, koja zadiru također u srž bioetike. Oba se tiču donošenja etičkih odluka u najosjetljivijem ljudskom pitanju, pitanju života i smrti. Jedno je TKO treba živjeti?, a drugo TKO treba umrijeti?

Nakon što se pojavilo prvo od tri pomenuta TKO, postavilo se pitanje tko će umjesto Boga reći: ti umireš, a ti ostaješ. Odgovor je nađen u stručnom tijelu. Oformljen je komitet od devet članova u kojem su bila samo dva liječnika, a ostalo su bili laici. Zaključeno je naime, da medicinari ne mogu sami rješavati tako složena pitanja, koja zapravo pripadaju etičarima, moralnim teolozima i drugim ekspertima iz područja društveno-humanističkih znanosti.

Moral vrednuje, određuje kriterije razlikovanja dobra i zla, prosuđivanja odluka o tome što treba, a što ne treba činiti. Tehnološki napredak i primjena savremene tehnologije u medicini je pored pozitivnih rezultata po pitanju većeg i dužeg preživljavanja unio i niz pitanja koja nadilaze granice medicine kao znanosti. One spadaju u djelokrug onih znanosti koje istražuju čovjeka i odnos prema njemu. Budući da napredak medicine ovisi uveliko od odnosa medicinskih i zdravstvenih radnika prema čovjeku i njegovom tijelu, priznavanje profesionalnih i etičkih pogrešaka uz stvaranje ambijenta za poštovanje pacijentove osobnosti, njegovog shvaćanja bolesti i odnosa prema liječenju i zajedničkog nastojanja ka ozdravljenju, pravac je u kojem treba da se usmjere sve aktivnosti. Znanja i vještine u rukovanju tehnološkim dostignućima ne daju za pravo medicinskim profesionalcima da zanemare osobine, vrijednosti, stavove i vlastite kriterije dobra i kvalitete života bolesnog čovjeka.

Filozofija, kao humanistička znanstvena disciplina preuzima sve više ulogu nove moralne orijentacije u sagledavanju i rješavanju dilema posljedica utjecaja znanstveno tehnološkog napretka u medicini. Filozofija je problematizirala odnos prema ljudskom tijelu i dijagnostičkim postupcima liječenja i njege. Otvara se veliki broj pitanja vezanih za nastanak života i rađanje, održavanje života, umiranje i smrt. Medicinski profesionalci sve više i nezaobilazno ostvaruju svoje profesionalne i etičke aktivnosti pod utjecajem vrijednosnog sistema socijalne zajednice u kojoj djeluju.

Odnos liječnik – pacijent

Odnos liječnik – pacijent, onakav kakvim se podrazumijeva u tradicionalnoj nastavi i najklasičnijim izrekama, heterogeni je odnos između dvije različite vrste. Mada se često kaže da ne postoje bolesti nego postoje samo bolesnici, da ne boluje jedan ili više organa, nego cijeli organizam, ipak taj prefiks: bolesnik, dovoljno mijenja osobu da bi liječnik mogao lako da je razlikuje od sebe samog. Između liječnika i bolesnika postoje sve one razlike koje postoje između subjekta i objekta. Humanizirati medicinu ne znači postupati s bolesnicima kao sa turistima, povećavajući im komfor i stvarajući privid kućnog ambijenta, nego znači postupati s njima kao sličnim sebi, kao sa čovjekom.

U temeljna prava svake osobe spada zaštita privatnosti i povjerljivosti informacija, što se navodi i u deklaracijama i kodeksima medicinske etike i deontologije.

U odnosu liječnik – pacijent se obično primjenjuje model opunomoćenika koji se zasniva na povjerenju. U svakodnevnoj kliničkoj praksi sa osobnim podacima

o pacijentu i njegovim nalazima upoznato je više liječnika i drugog zdravstvenog osoblja. Tako se već polovinom prošlog stoljeća uvidjelo da je postojanje tajne između pacijenta i jednog određenog liječnika moguće samo u izuzetnim slučajevima. Timski pristup radu, bolnički protokoli, povjesti bolesti, elektroničke medicinske informacije i drugo postaje primjerom podjele medicinske tajne, koja je dostupna čak nepoznato velikom broju korisnika. Privatnost je inače složen koncept, a povjerljivost je usko vezana za opći pojam privatnosti i uži pojam povlaštene komunikacije. Privatnost je konceptualno koristi u tri oblika: fizička privatnost, informacijska privatnost i privatnost u odlučivanju.

Sve veća razlika između mogućih i dostupnih terapijskih postupaka dovodi do toga da na rad liječnika u značajnoj mjeru utječe ekonomska ili politička situacija, te se on nalazi u vrlo nepovoljnom položaju u vezi sa svojom autonomijom. Pri tom se značajno ugrožava i autonomija pacijenta. Naime, liječnik nije u situaciji da može nesmetano obznaniti mogućnosti rada, ali i rizike određenih postupaka liječenja čime se dovodi u pitanje osiguranje kliničke neovisnosti i stručnog integriteta liječnika. Odgovori na niz pitanja koji proizilaze iz ovog nedovoljno jasnog odnosa i pozicije liječnika i pacijenta mogu se naći u prvim člancima i knjigama koje nas uvode u polje bioetike.

Interdisciplinarnost – neopohodnost

U medicinskim ustanovama posljednjih su godina ustrojeni obrasci pristanka za pojedine zahvate ili učešće u biomedicinskim istraživanjima. Nedovoljno je, međutim, istražen, a posebno primijenjen interdisciplinarni pristup ovoj materiji te ona izgleda zadovoljava samo pravne okvire. U visokom procentu informirani pristanak svodi se samo na potpis. Iz odnosa prema pristupu u liječenju, a i istraživanju moguće je da je danas mišljenje o tome tko je obrazovan, a tko običan liječnik potpuno obrnuto. Naime, više se među liječnicima cijeni naučnoistraživački rad koji samim tim podrazumjeva da ga ne može svako razumjeti, a naročito ne medicinski laici. Liječnici koji se bave strukom i koji posvećuju više vremena pacijentu i razgovorima s njima smatraju se manje obrazovanim i svakako manje cijenjenim u liječničkim krugovima. To ukazuje na njihovu nedovoljnu naobrazbu vezano za osnovne pojmove bioetike koji se temelje još na antičkoj filozofskoj misli i humanističkoj znanosti.

Sve savršenija tehnika i mnoštvo mnogobrojnih pretraga, brojne subspecijalnosti doprinose da se sve više i više osoba – pacijent potiskuje iza visokosofisticiranih nalaza. Požaić naglašava da do udaljšavanja liječnika od pacijenta dolazi s jedne strane radi tehnologije same po sebi, a s druge strane radi materijalne komponente vezane uz tehnologiju, što izaziva dalje odvajanje između samih pacijenata prema njihovom socijalnom statusu. Određenu sigurnost da će u jednom društvu polazna i krajnja točka biti osoba, čovjek, uz zakonske propise daju

i deklaracije etičko moralnih vrijednosti, od Svjetske zdravstvene organizacije i raznih udruga liječnika.

Velika je odgovornost zdravstvenog sustava, zdravstvenih djelatnika, pacijenata, ali i cijelog društva, da se učine dodatni naponi kako bi se zaustavila dalja dehumanizacija medicine. Rješavanje bioetičkih dilema u kliničkoj praksi nije samo obaveza, nego i izazov, kako u prošlosti, tako i danas i u budućnosti.

Bioetika mora u tom pogledu više obuhvatati sve segmente liječničkog obrazovanja i promjene odnosa prema pitanjima, čiji su temelji očito postavljeni veoma davno i potpuno jasni.

Literatura

- Frković Aleksandra: *Bioetika u kliničkoj praksi*, Zagreb: Pergamena 2006
- Jurić Hrvoje: *Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Ressaera Pottera* u Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije, Bioetičko društvo BiH, Sarajevo 2007. str 77-99
- Berberović Ljubomir, *Genetički modificirani (GM) organizmi – obećanja i prijetnje* u Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije, Ur. Valjan Velimir, Bioetičko Društvo BiH, Sarajevo, 2007, str. 121-133.
- V.R.Potter, *Bioethics: Bridge to the Future*, str.1.
- Pellegrino, D. E. *Teaching Medical Ethics: Some Persistent Questions and Some Responses*, Academic Medicine, Journal of The Association of The American Medical Colleges, 64,701-704.
- Gosić Nada: *Bioetička edukacija*, Zagreb, Pergamena, 2005. str. 39-50.
- Čović, A. *Etika i bioetika*, Filozofska istraživanja 71; 745-761.
- Kant, I. ibidem, str.102
- Pozaić V. *Medicinska etika u svjetlu kršćanske antropologije* Gynecologia et perinatalogia. 6: 61-63.
- Pozaić V. (2001) *Medicinska etika u svjetlu kršćanske antropologije. U : Bioetika u teoriji i praksi*. Ur A. Kurjak, V.Silobrčić. Zagreb: nakladni zavod Globus, str. 79-180.
- Craig P.Robert, Middleton L. Carl, O'Connell: *Etički komiteti – praktični pristup*; prevela Mirjana Turudić, Pergamena, Zagreb, 1998.

Jedan prilog bioetici sporta: Medicina, sport, bioetika

Sažetak. U ovom radu autorke obrazlažu ideje, cilj, ishod i sadržaj novog izbornog predmeta *Medicina, sport, bioetika* na drugoj godini integriranih studija medicine Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Predmet je akreditovan 2013./2014. godine, a predložili su ga nastavnici Katedre humanističkih nauka Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Autorke ističu da je ovaj predmet pored već postojećih izbornih predmeta u okviru Katedre humanističkih nauka još jedan značajan segment bioetičke edukacije koja se od 2004. godine provodi na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Ključne reči: medicina, sport, bioetika, bioetička edukacija, Katedra humanističkih nauka

Abstract. In the paper the authoresses expose ideas, purpose, outcome and content of new elective subject under the title *Medicine, sport, bioethics* at the second year of integrated studies of medicine at the Faculty of Medicine University of Belgrade. The subject is accredited in 2013./2014. and it is proposed by the teachers of the Department of Humanities Faculty of Medicine University of Belgrade. Authoresses underline that the subject is, beside to the existing elective courses within the Department of Humanities, another important segment of bioethics education that since 2004. been conducted at the Faculty of Medicine University of Belgrade.

Key words: medicine, sport, bioethics, bioethics education, Department of Humanities

1. "Medicina, sport, bioetika" kao deo bioetičke edukacije budućih lekara

Od 2004. godine, kada je otpočela transformacija *curriculumuma* Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, obavezni predmet *Medicinska sociologija* postaje sastavni deo obaveznog predmeta *Medicina i društvo* (reč je o trodelnom predmetu koji pored *Medicinske sociologije*, obuhvata i *Medicinsku etiku*, te *So-*

cijalnu medicinu). Pored ovog obaveznog predmeta, pomenimo izborne predmete koji se izučavaju u okviru Katedre humanističkih nauka: na prvoj godini studija – *Istorija medicine, Komunikacija u medicini, Stanovništvo ekologija i medicina*, te *Uvod u nauku*; na trećoj godini studija – *Bioetika III*; na četvrtoj godini studija – *Bioetika IV* i *Bioetika V* – izborni predmet na petoj godini studija. Svi pomenuti predmeti jesu sadržaj bioetičke edukacije koja se sprovodi na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu od 2004. godine i koja je prisutna u programu osnovnih integrisanih akademskih studija medicine, ali i u okviru poslediplomske nastave. Istaknimo da izučavanje *bioetike* na Medicinskom fakultetu beogradskog Univerziteta prati kliničke predmete (na trećoj, četvrtoj i petoj godini studija – *Bioetika III, Bioetika IV* i *Bioetika V*) (videti: *Vodič kroz nastavu I godine studija*, 2013; *Vodič kroz nastavu III godine studija*, 2013; *Vodič kroz nastavu IV godine studija*, 2013; *Vodič kroz nastavu V godine studija*, 2013). Ipak, namera predavača nije insistiranje na isključivo medicinskoetičkim problemima u okviru ovog koncepta bioetike, već na *pluriperspektivizmu*. Ovaj pristup, kako smatraju predavači, doprinosi reflektovanju ne samo medicinske profesije, već i brojnih medicinskoetičkih problema iz različitih perspektiva: sociološke, etičke, medicinske, pravne, demografske, ekološke, teološke itd., a sa kojima će se budući lekari neizbežno svakodnevno suočavati u svom pozivu (detaljnije videti: Radenović, 2012: 700–714). S obzirom na navedeno, predavači Katedre humanističkih nauka su uočili da u okviru pomenutih bioetičkih predmeta nedostaje predmet koji bi izučavao bioetičke aspekte sporta i medicine sporta. Iako je tokom prethodne 2012./2013. godine u okviru izbornog predmeta *Bioetika IV* obrađena oblast bioetike sporta uz veliko interesovanje studenata, nastavnici su zaključili da je potrebno da jedan ceo izborni predmet bude posvećen ovoj značajnoj oblasti. Kako do sada na drugoj godini integrisanih akademskih studija nije bio ponuđen izborni bioetički predmet od strane Katedre humanističkih nauka, nastavnici su predložili izborni predmet pod nazivom *Medicina, sport, bioetika*, koji, osim što obrađuje prevashodno bioetičke aspekte medicine sporta, kao i sporta samog, jeste specifična vrsta uvoda u bavljenje bioetikom na III, IV i V godini studija (videti: *Vodič kroz nastavu II godine studija*, 2013).

2. Cilj, ishod i sadržaj predmeta

Kao i svi pomenuti izborni predmeti, *Medicina, sport, bioetika* je predmet predviđen za rad u grupi od najviše 100 studenata u okviru ukupno 30 časova (15 časova predavanja i 15 časova vežbi). Kako smatraju nastavnici, ishod predmeta se vezuje za činjenicu da stečeno znanje priprema studente medicine za uspešno bavljenje medicinom sporta, te bioetičkim aspektima medicine sporta kao značajne grane medicine: recimo, problem informisanog pristanka upućen povređenom sportisti od strane sportskog lekara. Razmotrimo cilj, strukturu nastave i methodske jedinice ovog izbornog predmeta.

Cilj predmeta: Sticanje osnovnih znanja o medicini sporta, sociologiji i psihologiji sporta, te bioetičkim aspektima sporta: medicina sporta kao primarno zdravstvena delatnost, sportska traumatologija i poseban pristup sportskog lekara, sociološki i psihološki aspekti sporta, kontekst i društvena uslovljenost sporta, uticaj društva na sport i povratni uticaj sporta na društvo, sportski događaj, akteri sporta (igrači, publika i posrednici) i njihove uloge kao očekivano ponašanje, mediji kao najznačajniji akter savremenog sporta, navijači kao deo sportske publike, ponašanje aktera u različitim oblicima sportskih aktivnosti, nacionalni identitet i sport, rasizam u sportu, bioetika sporta: doping, mito, korupcija, ali i problem informisanog pristanka upućen povređenom sportisti od strane sportskog lekara, etičke dileme u izboru između kvalitetnog medicinskog oporavka i brzog oporavka radi što bržeg vraćanja na teren.

Struktura nastave: Nastava se odvija kroz predavanja, studentske prezentacije i diskusije.

Način provere znanja: Test.

Studenti koji se izuzetno angažuju tokom trajanja kursa (prezentacije, aktivno učešće u diskusijama...) biće oslobođeni ispita.

Metodske jedinice:

1. Medicina sporta, sociologija sporta, psihologija sporta, bioetika i sport, osnovni pojmovi i koncepcije. Zbog čega je sport važan. Zdravlje i sport. Poseban pristup sportskog lekara prema povređenom sportisti. Konkretni medicinski slučajevi. 3+3 časa
2. Sportski događaj, akteri sporta i njihove uloge. Uloga medija kao najznačajnijeg aktera savremenog sporta, jezik sportskih novinara, sportski žargon. Sportski lekar i povređeni sportista, sportski lekar i trener, sportski lekar i mediji. Primeri etičkih problema na različitim nivoima komunikacije u medicini. 3+3 časa
3. Društvo i sport: važnost nacionalnog identiteta u sportu. Problemi tribinskog rasizma. Uticaj društva na sport i povratni uticaj sporta na društvo. Uticaj globalizacije na sport. 3+3 časa
4. Bioetika, medicinska etika i sport. Telo i sport: savremene bioetičke rasprave u području sporta. Biokonzervativizam i transhumanizam. Medicinskoetički principi i sport: informisani pristanak i etičke dileme u izboru između kvalitetnog medicinskog oporavka i brzog oporavka radi što bržeg vraćanja na teren. Konkretni medicinski slučajevi. 3+3 časa
5. Fizička kultura i profesionalni sport. Sport i vrednosti, takmičenje, *fair play*, imperativ pobeđe po svaku cenu. Bioetički problemi u sportu: doping, mito, korupcija. 3+3 časa

Napomena: Za neke od navedenih oblasti biće angažovani gostujući nastavnici/istraživači i sportisti.

Literatura

- Brkljačić, Morana (2007), Etika i sport, *Medicina*, 2007; 43: 230-233.
- Gidens, Entoni, *Sociologija*, izdanje Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2003.
- Koković, Dragan (2005), *Sociologija sporta*, Sportska akademija, Beograd. 2000, 2001, 2003 i 2005.
- Lekić, Dušan (2005), *Sportska medicina sa osnovama razvojne antropologije*, Sportska akademija. Beograd. 1998, 2001, 2003 i 2005.
- Midžović, Marija (2009), *Druga strana medalje*, izdavač Dr Nenad Dikić, Beograd.
- Pantić, Dragomir (1998), *Psihologija sporta sa elementima opšte psihologije*. Sportska akademija. Beograd.
- Radenović Sandra (2012), Odnos lekar–pacijent i odnos lekar–javnost–mediji u: *Zbornik sa skupa na Ohridu, Proceedings from First International Interdisciplinary Conference “Bioethics – The Sign of a New Era: Bioethics, Media, Law and Medicine”*, Ohrid, R. Macedonia, October, 21-23, 2011, Skopje, 2012, Praven fakultet “Justinijan Prvi” – Skopje, str.: 151-158.
- Radenović Sandra (2012), *Bioetika i medicina: Odnos lekar –pacijent u paradigmi integrativne bioetike*, Akademska knjiga, Novi Sad.
- Raiš, Aleksandar, L. Lukman, D. Koković, N. Đurđević, S. Ostojić, D. Ban, V. Kebin, G. Nešić (2005), *Žene u sportu – strategija i faktori razvoja*, Ministarstvo prosvete Srbije i Sportska akademija. Beograd.
- Simonović, Ljubodrag (2009), *Filozofski aspekti modernog olimpizma (Philosophical Aspects of the Modern Olympism)*, autorsko/drugo izdanje, Beograd.
- Simonović, Ljubodrag (2007), *Olimpijska podvala (Olympic Deception)*, autorsko/četvrto izdanje, Beograd.
- Simonović, Ljubodrag (1995), *Sport–Kapitalizam–Destrukcija (Professionalism or Socialism)*, Lorka, Beograd.
- *Sjaj i beda sportske mafije – crna knjiga srpskog sporta*, (2006), NIP Info Orfej d.o.o. Beograd, Beograd.
- Turza, Karel (2009), *Medicina i društvo – sociološki aspekti*, Libri medicorum, Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009.
- Turza, Karel (2009), *Medicina i društvo – Uvod u medicinsku etiku*, Libri medicorum, Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009.
- Zagorac, Ivana (2008), The Body and Technology: A Contribution to the Bioethical Debate on Sport, *Synthesis Philosophica*, 2008; 46(2): 283-295.

3. Zaključak

Izborni predmet *Medicina, sport, bioetika* akreditovan 2013./2014. godine, svojim ciljem, ishodom i sadržajem biće još jedan značajan segment bioetičke edukacije koja se provodi u okviru rada Katedre humanističkih nauka Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. S obzirom na dosadašnja iskustva u interaktivnom izvođenju nastave na ostalim izbornim predmetima u okviru Katedre humanističkih nauka, opravdano je očekivati veliko interesovanje studenata za novi izborni predmet *Medicina, sport, bioetika*. Očekuje se interaktivan tip nastave sa grupom od najviše 100 studenata, kako je predviđeno planom i programom izbornog predmeta. Prepostavljamo da će osnovni rezultat pohađanja ovog novog izbornog predmeta biti vezan za činjenicu da će stečeno znanje pripremiti studente medicine za uspešno bavljenje medicinom sporta, te bioetičkim aspektima medicine sporta kao sve značajnije i atraktivnije grane medicine. Na početku kursa, nastavnici i saradnici planiraju anonimno anketiranje studenata o motivima prijavljivanja za novi izborni predmet, kao i o očekivanjima vezanim za ishod pohađanja ove izborne nastave. Pored saradnje sa nastavnicima Medicinskog fakulteta čiji je fokus istraživanja vezan za medicinu i bioetiku sporta, u planu je i gostovanje vrhunskih bivših i/ili aktuelnih sportista koji bi studentima predložili etičke dileme vezane za kompleksnu oblast bioetike sporta. Izvođenje nastave je planom i programom predviđeno za predstojeći zimski semestar 2013./2014. godine, a pored već ustaljene zvanične evaluacije kursa od strane studenata, nastavnici planiraju i internu evaluaciju kursa kako bi permanentno radili na unapređenju kursa i šire, na unapređenju bioetičke edukacije budućih lekara.

Literatura

- Sandra Radenović: "Sociologija na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu: medicinska sociologija, medicinska etika i bioetika – izazovi i perspektive", Sociološki pregled, god. XLVI (2012), br. 2 (Posebno izdanje), str. 700–714.
- Vodič kroz nastavu I godine studija* (2013). Beograd: Libri Medicorum, Medicinski fakultet.
- Vodič kroz nastavu II godine studija* (2013). Beograd: Libri Medicorum, Medicinski fakultet.
- Vodič kroz nastavu III godine studija* (2013). Beograd: Libri Medicorum, Medicinski fakultet.
- Vodič kroz nastavu IV godine studija* (2013). Beograd: Libri Medicorum, Medicinski fakultet.
- Vodič kroz nastavu V godine studija* (2013). Beograd: Libri Medicorum, Medicinski fakultet.

ГРЯДОВРЪ

ПРЕВЕДИ

Marko Tulije Ciceron: Govori protiv Gaja Vera

UVODNA BILJEŠKA

Govori protiv Gaja Vera (Orationes in Verrem) podrazumijevaju dva govora Marka Tulija Cicerona, sastavljena za proces koji je država vodila protiv bivšega upravitelja rimske pokrajine Sicilije pod optužbom za korupciju i iznuđivanje.

Verova se obrana temeljila na tvrdnjama da on možda jest kriminalac, pljačkaš hramova i da je postupao protivno svim moralnim načelima, ali i da je uspješan vojskovođa koji je provinciju spasio robovskog ustanka i piratske invazije. Takva argumentacija nije imala pravnu težinu, jer je njemu suđeno za korupcijski skandal i iznuđivanje, ali svejedno nije bila bezopasna. Rim je, naime, bio u to vrijeme u teškoj situaciji: u Hispaniji je Sertorije uspješno vodio ustanak protiv vlade Senata, u Maloj Aziji Mitridat je opet digao svoje ljude na pobunu, a na moru su harali piratski razbojnici, zbog čijeg se djelovanja u Rim moralo sa Sicilije poručiti dodatne zalihe žita. Svakako, tu je i ustanak robova u Italiji pod Spartakom. U tom kontekstu imao je svoju težinu argument “Ver je vojskovođa kakvog Rim može u ova vremena trebati više nego ikad”.

Ciceron, državni tužitelj u tom slučaju, uzima zaozbiljno te dokaze obrane te sa ironijom razmatra Verove vojne zasluge i sprečavanje ustanka robova. Izričito naglašava da Ver nije apsolutno ništa poduzeo da provinciju Siciliju zaštititi od ustanka robova, najviše zato što Siciliji ta opasnost nije nikad ni prijetila, dokazuje da je on cijelu priču izmislio za službene izvještaje (1–9). Ciceron dalje prelazi na stvar. U više primjera pokazuje kako je Ver svoju obvezu da se brine za red i sigurnost u provinciji iskoristio za vlastiti probitak u materijalnom smislu (10–24). Potom Ciceron u šaljivo-satiričnom tonu opisuje o načinu života “velikog vojskovođe” Vera. U obilascima provincije nikad nije jahao na konju, nego je radije dao da ga nose na nosiljci od mjesta do mjesta, čak skroz do spavaće sobe, u kojoj je i organizirao suđenja, što ih je vodio upravljan novčanim ponudama. U prvoj liniji posvećivao se vinu i ženama lakog morala. Najveći je pak dio godine provodio u taboru nadomak Sirakuze, mjesta s najblažom klimom na otoku (25–46).

DRUGI GOVOR PROTIV GAJA VERA
(V, 1–46: GAJ VER, UPRAVITELJ RIMSKE PROVINCIJE SICILIJE,
VRHOVNI VOJNI ZAPOVJEDNIK I SUDAC)

(1) Jasno je, suci¹, da nitko ne dvoji oko toga da je Gaj Ver na Siciliji² naočigled svih popljačkao i sveto i svjetovno ne praveći razliku između privatnoga i državnog vlasništva te da je bez imalo ustručavanja i ništa ne tajeći bio upleten u svaku vrstu krađe i otimačine. A, gle, kako velebnu i sjajnu obranu ima! Valja mi, suci, na vrijeme i oprezno razmotriti na koji da joj se način suprotstavim. Oni, naime, slučaj zasnivaju na tvrdnjama da je Ver svojom vrlinom i izvanrednom brigom u nesigurnim i teškim vremenima pokrajinu Siciliju zaštitio od odbjeglih robova i neposredne ratne opasnosti.³

(2) I što da radim, suci? U kojem pravcu da krenem s iznošenjem dokaza optužbe? Kamo da se usmjerim, kad mi se na svaki pokušaj napada poput kakvih zidina suprotstavlja ime čestotoga vojskovođe!? Zvuči mi poznato, točno znam za što će se uhvatiti Hortenzije⁴: podsjetit će nas na ratnu opasnost, političku krizu u koju je zapala republika te manjak sposobnih vojskovođa. Zatim će, kao da je to njegovo pravo, od vas zahtijevati da ne trpite da takav vojskovođa, i to zbog svjedočenja Sicilijanaca, bude otrgnut od rimskoga naroda te da ne dopustite da njegova zapovjednička slava bude ocrnjena optužbama za pohlepu.

(3) Ne mogu, suci, skriti svoj strah da će Gaj Ver na račun iznimnih zasluga u vojnoj službi ostati nekažnjen za sve što je učinio. Ovo me podsjeća na suđenje Maniju Akviliju⁵ i na to koliko je utjecajan i učinkovit morao biti završni dio govora obrane, koji je iznio Marko Antonije⁶. On je pokazao ne samo velik govornički dar, nego i odvažnost. Tako je negdje pred kraj izlaganja zgrabio Manija Akvilija i, postavivši ga ispred svih, potrgao mu tuniku s prsa da okupljeni rimski narod i suci jasno vide ožiljke zadobivene isključivo s prednje strane. Istovremeno je govorio o rani na glavi, koju mu je u borbi prsa na prsa nanio sam vođa neprijatelja. Time je postignuto da se suci jako uplaše da ne ispadne da junaka, koji sam sebe u bitkama nije štedio, sudbina nije sačuvala za slavu kod rimskog naroda, nego da bude ostavljen na milost i nemilost nekih sudaca.

(4) Oni sad pokušavaju postaviti obranu na isti način, teže istom takvom ishodu procesa. Pa neka je lopov, neka je i pljačkaš svetinja, neka prednjači u svakoj vrsti opačine i poroka, dokle god je sposoban i uspješan vojskovođa, on mora biti sačuvan za eventualna teška vremena po republiku. U ovome se neću strogo držati zakona i neću govoriti ono što bih možda baš trebao, budući da za ovakve situacije postoji točno određen zakon⁷; naime, ti bi trebao u ovom istražnom postupku dokazati, ne to kako si bio hrabar u vojnim operacijama, nego kako si držao ruke podalje od tuđe imovine. Kako rekoh, ipak se neću mnogo obazirati na to, nego ću istražiti baš ono što vidim da i sam priželjkuješ iznijeti, a to je – kolike su to i kakve bile tvoje zasluge u ratu.

(5) Što tvrdiš? Da je Sicilija u ratu protiv pobunjenih robova spašena tvojom zaslugom?! Bila bi to velika slava i častan bi bio govor na tu temu. Ali, postavljam ti pitanje, u kojem si to ratu spasio provinciju? Koliko znamo, poslije onog rata koji je dovršio Manije Akvilije na Siciliji uopće nije više bilo ustanka robova. “Zato ga je bilo u Italiji!” reći ćete. Priznajem, bio je to značajan i žestok sukob u Italiji! No, zar iz tog rata ti sebi pokušavaš pripisati neke zasluge?! Zar stvarno smatraš da slavu te pobjede možeš podijeliti s Markom Krasom⁸ i Gnejem Pompejem⁹?! Držim da neće biti previše za tvoju besramnost da se usudiš ustvrditi i takvo što. Jamačno si zapriječio put četama odbjeglih robova da ne pređu iz Italije na Siciliju. Pitam se samo gdje, kada i iz kojeg dijela Italije? Kada su to oni čamcima ili brodovima pokušali prići Siciliji?! O tome zapravo uopće nikad ništa nismo čuli! Ali jesmo čuli da je svojom hrabrošću i razboritošću Marko Kras, najodličniji prvak, spriječio odbjegle robove da spojenim čamcima premoste tjesnac i pređu u Mesinu. Taj pothvat ne bi uopće bio potreban da se znalo da su na Siciliji ikakve pretpostavljene snage koje bi odbile napad robova.

(6) A kad je u Italiji i bivalo ratnih operacija u blizini Sicilije, one nikad nisu došle do otoka. Što je tu čudno? Isto, kad je bilo nemira na Siciliji, na jednakoj udaljenosti od Italije, oni nisu prodrli na kopno. Ta, kakve veze ima blizina Italije i Sicilije s našim izlaganjem? To da je pristup otoku za neprijatelje bio lagan ili da je postojala opasnost od toga da robovi na Siciliji budu potaknuti na istu pobunu? Za ljude bez plovila svaki je pristup otoku bio, ne samo otežan, nego i potpuno neizvediv, tako da je onima za koje kažeš da su bili blizu Sicilije lakše bilo prići Atlanskom oceanu, nego Pelorskom rtu¹⁰.

(7) A zašto baš ti više od ostalih upravitelja provincija ističeš tu pošast robovskog ustanka? Zar zato što je na Siciliji i prije tog vremena bilo ratova protiv odbjeglih robova? Ta, upravo iz tog razloga toj pokrajini najmanje prijeti opasnost od ustanka robova. Naime, otkako je Manije Akvilije odstupio s vlasti sve sudske uredbe i pretorski propisi zabranjuju da ijedan rob nosi oružje. Stara je priča, ali je vjerovatno svi znate jer je na glasu zbog okrutnosti. Kad je pred Lucija Domicija¹¹, pretora na Siciliji, donesen ogroman vepar, on je diveći se veličini zvijeri pitao tko ju je ulovio. Čuvši da je riječ o nečijem robu pastiru zapovjedi da mu se ovaj dovede. Tako on u nadi za pohvalom i nagradom žurno dođe k pretoru. Domicije ga upita kako je uspio svladati tako veliku zvijer, a on odgovori – lovačkim kopljem. Odmah potom pretorovom je naredbom razapet na križ. Ovo se možda čini prestrogim, to nikako ne poričem; ali mogu shvatiti da je Domicije radije htio ispasti okrutan u kažnjavanju, nego nemaran u poštovanju propisa.

(8) Dakle, u tako uređenim zakonodavstvenim prilikama u pokrajini, dok je cijela Italija gorjela u savezničkom ratu, Gaj Norban¹², čovjek ni mnogo poduzetan ni previše hrabar, vrijeme je provodio vrlo dokono – toliko je, naime, Sicilija bila dobro zaštićena od eventualnog izbijanja nemira. Više je razloga iz kojih se jasno vidi da se nijedno zlo takve vrste ne bi moglo izroditi iz pokrajine same:

prvo, ništa nije toliko usko povezano kao naši trgovci sa Sicilijancima, prisnim prijateljstvom, međusobnom koristi, sličnim razmišljanjem i uopće skladnim odnosima; zatim, Sicilijanci su svoje poslove uredili tako da im mir jako odgovara, a rimsku vlast upravo vole te nipošto ne bi htjeli da se ona umanju ili da se tu išta promijeni; naposljetku, pretori su se naredbama i zemljoposjednici strogošću postarali da se izbjegne opasnost od robovskih pobuna.

(9) Što zaključujemo? Pa je li onda za vrijeme pretorovanja Gaja Vera na Siciliji bilo ikakvih ustanaka ili barem zavjera robova? Svakako da do rimskog senata tako nešto nije došlo niti je Ver o tome poslao ikakav službeni dopis. Ipak, smatram da je moralo na nekoliko mjesta na Siciliji postojati robovskih pokreta. To ne zaključujem slijedom stvarnih događaja, nego po Verovim potezima i odlukama. Sad vidite da se u ovom sudskom sporu ne povodim neprijateljskim raspoloženjem, nego ću sam spomenuti i iznijeti ono što on traži i što dosad niste čuli.

(10) Na području grada Triokale¹³, mjesta koje je i prije bilo uporište odbjeglih robova, posluga nekog Sicilijanca Leonide bi optužena za zavjeru. To se prijavi Veru. Po predviđenoj proceduri on odmah zapovjedi da se optuženi liše slobode i dovedu u Lilibej¹⁴. Javljeno je to i njihovu gospodaru. Ubrzo im je suđeno te su proglašeni krivima. Što je potom bilo? Što mislite? Možda sumnjate na neku podvalu ili lopovštinu. Ali ne, molim vas, ne tražite svugdje isto: ta, u strahu od rata nema mjesta sitnim iznudama! Ako je i bilo takve prilike, ona nije iskorištena. Mogao je tada dobiti nešto novca od Leonide, kad je već poručio da bude nazočan. Ovaj bi ga potkupio da odgodi suđenje, što Veru ne bi bilo prvi put. Druga bi prilika za to bila – da oslobodi robove krivice. No nakon što je osudio robove, koji bi bio razlog da se okoristi tom situacijom? Morao je robove kazniti, jer su u poroti bili i neki od svjedoka, dokaz su bile i javne isprave, zatim cjelokupno građanstvo Lilibeja te časna i vrlo brojna zajednica rimskih građana. Ništa se više nije moglo učiniti, robovi su morali pasti. Tako je i bilo, izveli su ih i privezali za kolac.

(11) Čak i sad, suci, kao da očekujete nastavak priče, zato što taj nikad ništa nije učinio bez koristi i materijalne dobiti. A što je u takvim okolnostima i mogao učiniti? Očekujte opaćinu koliko hoćete drsku, ali ja ću nadmašiti ta vaša očekivanja. Ljudi optuženi za zločin i urotu, dovedeni na izvršenje kazne, privezani na kolac – odjednom, pred više tisuća svjedoka oslobođeni su i vraćeni svome vlasniku iz Triokale. Što o tome, o najluđi čovječe, možeš sad reći osim onoga što ni ne pitam – iako se u tako prljavoj raboti ne treba sumnjati niti treba pitati i ako postoji sumnja – koliko si, čime i na koji način bio isplaćen? Zanimarit ću to sve i osloboditi te tê brige; naime, ne plašim se da bi se ikoga moglo uvjeriti da si ti besplatno učinio ono što nitko ne bi ni za koji novac na svijetu. No, neću ništa dalje reći o toj iznimnoj metodi pljačke i iznude, nego ću preispitati tvoje zapovjedničke zasluge.

(12) Što kažeš, ti čestiti čuvaru i branitelju pokrajine? Ti si se drznuo iz smrti ugrabiti robove, za koje si znao da su se latili oružja i htjeli dići ustanak na Siciliji,

i koje si s kolegama osudio te su očekivali izvršenje kazne po običaju predaka – a sve to, očito, da bi križ, koji si pripremio za osuđene robove, ustvari sačuvao da na njega bez suđenja pribiješ rimske građane¹⁵? Samo propale države, koje su u očajnoj situaciji, obično posežu za tako pogubnim mjerama, da se osuđeni potpuno pomiluju, da se okovani oslobode, da se prognani pozovu natrag u domovinu i da se dokidaju konačne odluke legitimnog suda. Kad do toga dođe, nitko više ne sumnja da ta država srlja u propast; kad se to počne događati, nitko više ne misli da je preostalo imalo nade u spas.

(13) Kad god bi se negdje stvari počele razvijati u tom smjeru, za posljedicu su imale da se političarima, bilo iz pučke ili patricijske stranke, oprostí neka kazna ili osuda na progonstvo. Ipak, nikad se nije dogodilo da to oslobođenje dođe od istog suca koji je donio presudu, nikad se to nije desilo na licu mjesta i nikad nisu bili pomilovani oni što su počinili zločin koji izravno ugrožava život i imetak svih građana! Ovo je pak čin bez presedana, takve vrste da izgleda izvediv samo zato što se zna tko je glavni protagonist, ne toliko zbog čina samog: robovi su na samom stratištu i usred izvršavanja smrtné kazne oslobođeni, i to od strane presuditelja, i to još za zločin koji je prijetio ugrožavanjem života i prolijevanjem krvi slobodnih građana.

(14) O, sjajna li vojskovođe! Ta, njega ne treba uspoređivati samo s Manijem Akvilijem, vrlo uglednim čovjekom, nego i s junacima poput Paulā¹⁶, Scipionā¹⁷ i Marijā¹⁸! Kad je vidio kakvo je raspoloženje robova na Siciliji i kako su uznemireni, svakako zbog iščekivanja ishoda pobune robova u Italiji, koliko im je taj straha u kosti utjerao samo da se ne bi usudili pokrenuti nemire. Prestupnike je lišavao slobode, tko se ne bi prestravio?! Njihovi bi im vlasnici sudili, a što je jednom robu strašnije od toga? Samo bi rekao: “Čini se da je to učinio!” Na taj je način mukama i krvlju nekolicine ugasio već upaljen plamen pobune. Što se dalje desilo? Batine, paljenje i ostale krajnje mjere za kažnjavanje osuđenikā, a kao primjer za prestrašivanje ostalih: mučenje i križ? Ne, oslobođeni su u potpunosti! Tko sumnja u to da je robovima uvelike utjerao strah u kosti, kad su vidjeli da pretor tako popustljivo u posljednjem času od krvnika izbavlja robove osuđene zbog zločina i urote, i to kao da ih nije sam osudio, nego kao da je posrednik koji treba ishoditi njihovo izbavljenje.

(15) Onda dalje, nisi li isto tako postupio i u slučaju Aristodama Apolonijanina¹⁹? Ili Leonta Imaharanina²⁰? Jesu li te ti robovski nemiri i iznenadna predostrožnost od izbijanja rata nadahnuli da budeš marljiviji u održanju mira u pokrajini ili da dođeš na ideju kako dodatno vrlo bezobzorno iznuđivati mito? 60 000 sestercija si primio od plemenita i časna čovjeka Eumenida iz Halicije²¹ da upravitelja svog seoskog imanja, kojega je za veliki novac nabavio, iskupi od kazne za neki zločin, za koji je na tvoj poticaj optužen. Nedavno je kao svjedok pod zakletvom sam gospodar otkrio i detalje tog događaja. Od rimskoga viteza Gaja Matrinija, iskoristivši vrijeme dok je ovaj bio u Rimu, iznudio si 600.000

sestercija na osnovu toga što si ustvrdio da su ti njegovi upravitelji imanja i pastiri postali sumnjivi²². O ovome je posvedočio Lucije Flavije, opunomoćenik Gaja Matrinija, čovjek koji ti je osobno predao taj novac, isto je rekao i sam Matrinije, a to također tvrdi nadasve slavni cenzor Gnej Lentul²³, koji ti je nakon ove epizode pisao o čestitosti Gaja Matrinija te se pobrinuo da i drugi uglednici isto urade.

(16) Zatim, je li moguće izostaviti slučaj Apolonija, sina Diokla Panormitanc²⁴, prezimenom Gemin? Na cijeloj Siciliji nema poznatije priče o nečasnijem djelu od ove objelodanjene Verove opačine. Kad je došao u Panormo, pozove Apolonija k sebi te zapovjedi da ga se posjedne u optuženičku klupu, a sve to u nazočnosti mnogobrojnih građana. Ljudi odmah počeli govoriti kako im je čudno da je Apolonije, tako imućan čovjek, uopće dotad ostao van zanimanja Gaja Vera. Gomila je zaključila da zacijelo ima neki plan, neku spremljenu optužbu protiv Apolonija, jer je bilo poznato da Ver ne postavlja bez razloga tako bogata čovjeka na optuženičku klupu, i to po ubrzanom postupku. U zraku se osjećala opća napetost zbog neizvjesnosti ishoda, kad Apolonije u brzini i bez daha pri stiže u pratnji sina mladića, dok mu je otac, čovjek u poodmakloj dobi, već dugo bio prikovan za bolesnički krevet.

(17) Ver imenuje jednog od robova, za kojeg je rekao da je bio glavni među pastirima, optuži ga da je skovao zavjeru i podsticao robove na ustaničko ponašanje te naredi da se on ima odmah privesti. Taj rob ustvari uopće nije pripadao Apoloniju. On i potvrdi da nema roba pod tim imenom. Na to Ver zapovjedi da se Apolonije izvede iz sudnice i baci u tamnicu. Dok su ga izvodili, on je vikao da nije ništa loše učinio, da nije ni za što kriv, da je sav novac uložio u poslove i da nema ništa gotovine. Upravo u onom momentu, kad je on pred velikim mnoštvom ljudi ustvrdio, tako da su svi mogli čuti, da je tako gorko kažnjen zato jer nije odmah ponudio novac, dakle, kako rekoh, baš u trenutku kad je progovorio o novcu, Ver ga je dao baciti u okove.

(18) Obratite pozornost na dosljedno ponašanje pretora, takvog pretora koji se u ovim okolnostima ne brani, kako bi to učinio prosječan pretor, nego se hvali izdajući se za uzornog vojskovođu. Kad se plašio ustanka robova, oslobađao je osuđene robove od iste kazne, kojom je kažnjavao gospodare, a da im nije valjano ni sudio. Apolonija, vrlo imućna čovjeka, koji bi izgubio ogromne svote da je izbio robovski ustanak, Ver je bez sudske istrage bacio u okove pod optužbom da je u dosluhu s odbjeglih robovima; s druge strane, robove, koje je sam po preporuci sudskog vijeća osudio da su se urotili s namjerom dizanja ustanka, oslobodio je svake kazne svojevrijedno, bez konzultacija s vijećem.

(19) Nečuveno! Ako uzmemo da je Apolonije jednim dijelom i kriv, zbog čega bi bilo i pravedno da mu bude suđeno, ipak, bismo li baš trebali taj slučaj tretirati kao zločin protiv optuženog²⁵ ili barem mržnju prema njemu – zbog strogoće presude? Neću biti tako oštar, neću slijediti uobičajeni postupak tužitelja:

ako je u pitanju kakva blaga presuda, da se optužba iznosi s potcjenjivanjem, a ako je riječ o strogoj sudskoj odluci, da se potiče na mržnju zbog okrutnosti. Neću se povoditi za tim; slijedit ću tvoje sudske odluke i branit ću tvoj autoritet, dokle god hoćeš. Dokle god ti budeš dokidao vlastite presude, ne smiješ se ljutiti na mene: s punim ću pravom ustvrditi, da onoga tko je osuđen po svojoj vlastitoj odluci, treba osuditi i po odluci zakletih sudaca.

(20) Neću zastupati stranu Apolonija, svoga prijatelja i domaćina, da se ne bi činilo da želim tvoju sudsku presudu učiniti nevažećom. Neću ništa reći o časti, hrabrosti i marljivosti ovoga čovjeka; izostavit ću i ono što sam prije već rekao – kako je njegov imetak uložen u robove, stoku, seoska imanja, pozajmice, tako da nitko ne bi pretrpio veći gubitak, ako bi na Siciliji izbio kakav nemir ili rat. Prešutjet ću i to da, čak da je Apolonije i bio što kriv, ipak se nije smjelo tako oštro osuditi prvaka među svim uglednim ljudima iz tako ugledna grada, i još sve to bez uobičajenog sudskog postupka.

(21) Neću poticati na mržnju prema tebi, čak ni zbog činjenice da čovjek poput Apolonija bio u tamnici, bez dnevnog svjetla, u izmetu i prljavštini, a tvojim tiranskim odlukama njegovu ostarjelom ocu i sinu mladiću nikad nisi dopustio da posjete jadnika. Izostavit ću i sljedeće: kad god si u onih osamnaest mjeseci, koliko je Apolonije bio u zatvoru, došao u Panormo, s molbom te panormitanski senat pohodio u pratnji javnih službenika i svećenstva, molio te i preklinjao da se već jednom onaj jadnik oslobodi od tako okrutnog tretmana. Ni na jednoj od ovih točki neću temeljiti tužbu; da to hoću, lako bih mogao pokazati da si svojom okrutnošću prema drugima unaprijed onemogućio svaku samilost, koju bi tvoji suci inače mogli pokazati prema tebi.

(22) Sve ove slučajeve ostavljam po strani, njih ću te poštedjeti. Unaprijed, naime, znam kako će Hortenzije postaviti obranu. Reći će da ni starost Apolonijeva oca, ni mladost sina, ni suze njih obojice njegovu branjeniku nisu značile više od onog što je dobro i spasonosno za pokrajinu; reći će da se ne može upravljati državom bez strahovlade i strogosti; pitat će, zatim, zašto se onda uopće ispred pretora nosi pruće, zašto su im dodijeljene sjekire, zašto se grade zatvori, zašto smo usvojili tolike kazne, koje su ustanovili naši preci? I kad napokon dovrši svoj oštri i strogi govor, ja ću ga pitati zašto je onda Ver istog tog Apolonija pustio iz zatvora iznenada, bez ikakvih novih dokaza u tom slučaju, bez organiziranja obrane, bez suđenja uopće? I samo ću na to još dodati konstataciju da ovdje ima toliko sumnjivih argumenata, da samim sucima bez daljih mojih izvođenja dokaza, prepuštam da stvore predodžbu, koliko ovaj novi način pronevjere novca sa sobom nosi besramnosti i skandala, kako nemjerljive i beskonačne mogućnosti za iznuđivanje ogromnih svota novca.

(23) Naime, razmotrite što je sve i u kojoj mjeri našao Ver učinio Apoloniju, a zatim to pokušajte izračunati u novcu! Otkrit ćete, tako, da je on toga jednog imućnijeg čovjeka toliko namučio, samo zato da u ostalih izazove strah od istih

nedaća i da dâ upozoravajući primjer. Prvo se desi iznenadna optužba za teško kaŕnjiv i nečastan zločin – zamislite za koji novac se otkupljuje oslobođenje od toga i koliko ih je to učinilo; potom slijedi optužba bez tuŕitelja, suđenje bez sudskog vijeća, presuda bez mogućnosti obrane – procijenite koliko košta da se od toga oslobodi. Pritom nemojte smetnuti s uma da je samo jedan Apolonije izvisio kao ŕrtva, dok su se mnogi ostali od ovih neugodnih situacija izbavili novcem. Na kraju: tamnica, okovi, zatvor, uključujući mučenje, zatim odvojenost od roditelja i djece, onda čistog zraka i dnevne svjetlosti – za ove stvari, za koje bi čovjek slobodno mogao ponuditi i život, ne mogu ni pojmiti vrijednost u novcu.

(24) Od svega ovoga Apolonije se jest izbavio, ali kasno, jer je već bio uništen u jadu i bijedi. Ipak, ostalima je posluŕio kao primjer kako se treba suočiti s Verovom gramzivošću i zločinstvom. Nadam se, dakle, da nitko ne sumnja da je Ver vrlo imućna čovjeka poput Apolonija izabrao za taj nevjerovatan zločin bez nade u veliku materijalnu korist, niti da ga je iz istih pobuda pustio iz zatvora, niti da Ver nije ovaj posebni naćin iznuđivanja novca pokušao i primijenio samo na tom jadnom čovjeku, niti da je na njegovu primjeru ulio strah svim bogatašima na Siciliji.

(25) Budući da ću sad govoriti o njegovoj vojnićkoj slavi, ŕelio bih da on sam ispravio ako štogod izostavim. Ćini mi se, naime, da sam isprićao sve znaćajne događaje, koji su bili povezani sa sumnjom u pobunu odbjeglih robova. Svjesno nisam izostavio, naravno, ništa. Sada ste upoznati s njegovim namjerama, marljivošću, budnošću i s naćinom na koji je ćuvao i branio sigurnost pokrajine. Glavni mi je, nadalje, ćilj, da uvidite kakav je on vojskovođa, budući da ih ima razlićitih vrsta; tako da, u ovoj nestašići junaka, svi budemo naćisto o kakvu se vojskovođi radi. Njegova mudrost nije kao ona Kvinta Maksima, njegova poduzetnost nije kao kod Afrikanca Starijeg, niti je njegova genijalna inteligencija kao kod Afrikanca Mlađeg, njegovo znanje i disciplina nisu kao kod Paula Emilija, njegova hrabrost nije kao kod Gaja Marija; nego, molim vas, paŕljivo treba zapamtiti i saćuvati od zaborava ovu vrstu vojskovođe kojoj on pripada.

(26) Najprije koja rijeć o obilasku terena, što je u vojnoj sluŕbi od velike vaŕnosti, a na Siciliji posebno neophodno; poćujte kako je on te obilaske svojim komotnim ponašanjem ućinio lagodnim i zanimljivim. Prije svega je u zimsko vrijeme protiv velikih hladnoća, nevremena i poplava izabrao sebi sjajnu prevenciju: boravak u gradu Sirakuzi, za koju kaŕu da su njeni smještaj, prirodni poloŕaj i klima takvi da ne prođe nijedan dan, makar i s velikom i opasnom olujom, a da bar malo ne grane sunce. Ondje je taj ćestiti vojskovođa u zimskim mjesecima tako provodio vrijeme da ga nitko nije vidio, ne samo vani, nego ni van leŕaljke. Tako je kratke dane koristio za gozbe i pijanke, a duge noći za preljub i bludnićenje.

(27) Tek bi se na obvezu obilaska terena dao kad bi poćelo proljeće, što Ver nije određivao po zapadnom vjetru²⁶ ili poloŕaju zvijezda, nego bi ćekao da ruŕe procvjetaju. A na tim putovanjima se pokazao toliko ustrajan i neumoran, da

ga nitko nikad nije vidio da jaše konja. Naime, njega je, kako je bio običaj u bitinijskih²⁷ kraljeva, nosilo osam ljudi na nosiljci, na kojoj je bio sjajan jastuk melitanske²⁸ izrade, punjen ružinim laticama. A on sam nosio je jedan vijenac na čelu, jedan oko vrata, a nosu je stalno prinosio mrežicu od najfinije tkanine sa sitnim omčama ispunjenim ružama. Nakon što bi došli na odredište, na istoj je nosiljci donesen sve do svojih odaja. Ondje bi primao mjesne službenike i rimske vitezove, što ste čuli u mnogim izjavama svjedoka pod prisegom. Ondje su u tajnosti vođeni sudski postupci, a malo poslije javno su iznošene presude. Zatim bi malo govorio o pravdi, ali ne na osnovu zakona, nego ovisno o primljenom mitu. Naposljetku, vjerovao je da preostalo vrijeme duguje Veneri²⁹ i Baku³⁰.

(28) Vjerujem da na ovom mjestu ne smijem zaobići iznimnu i jedinstvenu brižljivost sjajnoga vojskovođe. Uzmimo li se u obzir oni gradovi koje pretori posjećuju i u kojima ponekad predsjedaju gradskim vijećem, nema nijednog mjesta, u kojem ne bi bila izabrana jedna žena viđenijeg roda, da zadovoljava njegovu seksualnu pohotljivost. Neke od njih čak je predstavljao i na javnim gozbama. One koje su ipak pazile malo na ugled, dolazile su mu u prikladnije vrijeme za takve sastanke izbjegavajući dnevnu svjetlost i radoznale poglede. To su bile gozbe kakve rimski pretori i vojskovođe inače ne priređuju, dakle, nisu bivale tihe i dostojanstvene niti onako umjerene kakve su obično zabave rimskih magistrata, nego bučne i neobuzdane, da je često znalo dolaziti do tučnjave i fizičkog obračuna. Naš vrli i ozbiljni pretor koji se nikad nije ravnio po rimskim zakonima vrlo je pažljivo poštovao pravila pijanke.³¹ Često su se takve zabave završavale tako što su neke iznosili kao da idu iz bitke, drugi su ostavljani na podu kao mrtvi, a većina je ležala bez svijesti i otupljenih osjetila. Kad bi ih tko u takvoj situaciji vidio, pomislio bi prije da je riječ o ishodu bitke kod Kane, nego da je to bila večera kod jednog pretora.

(29) Ali kad je došao najtopliji dio ljeta, vrijeme su svi pretori na Siciliji običavali koristiti za obilaske po terenu, zato što su smatrali da upravo tada ima najviše potrebe za inspekcijom, tad je žito na gumnima, posluga se okuplja, može se lako utvrditi njihovo brojno stanje, tad se najbolje vidi koliko je posla učinjeno, zalihe žita pozivaju na uviđaj, a i vrijeme je u to doba godine prikladno za takve poslove. U tim danima, kad bi drugi pretori, kako reko, obilazili polja i imanja, ovaj vojskovođa novoga kova utvrdio je stalni kamp na najljepšoj lokaciji u Sirakuzi³².

(30) Na samom ušću, na ulazu u luku, gdje se obala počinje zavijati prema gradu, on je smjestio šatore od finog pamučnog platna. Onamo bi se preselio iz pretorske palače, koja je nekoć pripadala kralju Hijeronu³³, te je ondje provodio vrijeme tako, da ga danima nitko nije mogao vidjeti vani. Također ni unutra nije smio ući nitko osim njegovih kompanjona i priležnica. Tu su se okupljale sve žene s kojima je ljubovao, a prosto je nevjerovatno koliko ih je bilo u Sirakuzi. To je bilo i sastajalište ljudi dostojnih njegova prijateljstva, dostojnih tokvog života i Verovih

zabava. Među tim muškarcima i ženama vrijeme je provodio i njegov već odrasli sin. Iako bi priroda karaktera odvela momka s puta kojim je kročio njegov otac, ipak ga je na sličnost njemu tjerala praksa i očevo inzistiranje.

(31) Onamo je lukavštinom i na prijevaru dovedena Tercija, žena jednog svirača s Rodosa³⁴; za nju kažu da je u Verovu kampu napravila pravu zbrku. Naime, supruga Sirakužanina Kleomena, žena visoka roda, i Eshrionova supruga, isto iz ugledne kuće, smatrale su da kći nekog Izidora, običnog glumca, nije dostojna njihova društva. Ver je, pak, kao nekada Hanibal³⁵, tad izjavio da u njegovu taboru ne treba biti natjecanja po rođenju, nego samo po zaslugama; njemu se Tercija toliko sviđala da ju je poslije vodio i na neka putovanja izvan provincije. I tako, dok je ovaj odjeven u grimizni palij i dugu tuniku³⁶ danima provodio vrijeme na zabavama sa ženama, ljudi nisu time bili posebno povrijeđeni, nije im smetalo što je državni službenik najvišeg ranga odsutan s foruma, što se ne vode parnice, što se ne sudi. Također, kao da nikome nije smetalo što se na obali sve orilo od ženskih glasova i glazbe, a na forumu je vladala potpuna tišina glede sprovođenja prava i zakona. Jasno im je, naime, bilo da sudište nisu napustili pravda i pošteno suđenje, nego nasilničko, okrutno ponašanje i nedostojno iznuđivanje novca od čestitih ljudi.

(32) I ti, Hortenzije, braniš ovoga čovjeka kao zaslužnog vojskovođu?! Pokušavaš veličinom zapovjedničke slave pokriti krađe, otimačine, lakomost, okrutnost, oholost, zločine, drskost?! Jasno je da imam razloga biti uplašen da tvoje izlaganje ne završi kao nekad Antonijevo: da ne izvedeš Vera, ogoliš mu grudi i javno pokažeš ugrize žena, tragove pohote i raspuštenosti.

(33) Nek bogovi samo daju da se usudiš spomenuti rat i vojne zasluge! Preispitat ćemo sve njegove godine vojne službe, da uvidite, ne samo kakav je bio kao zapovjednik, nego i kao se ponašao dok je bio običan vojnik. Prvo ćemo se prisjetiti onog perioda vojne službe, kad je Ver silom odvođen s foruma, a ne kao što on s ponosom ističe, da je polazio jer je bio zaveden.³⁷ Spomenut ćemo i tabor jednog kockara iz Placencije³⁸, gdje je Ver kao čest gost ostao bez prebijenog novčića. Reći ću o mnogim njegovim gubicima za vrijeme vojne službe, koje je on u cvijetu svoje mladosti izmirio i nadoknadio.

(34) Kad je već očvrsnuo dugo se družeći s kojekakvim likovima, kad su se drugi zasitili, ali ne i on, što da govorim o tome kakav je čovjek postao, kako se nasilnički i okrutno počeo ponašati, koliko je povrijedio pravila srama i lijepog ponašanja, zašto da, na kraju, spominjući njegove opaćine kompromitiram i druge ljude? Izostavit ću to, suci, sve ću te stare priče preskočiti; samo ću iznijeti dva novija događaja, i to bez prozivanja drugih ljudi. Po njima ćete moći steći predodžbu i o ostalima. Prvi je događaj već slavan i općepoznat. Čak je i najprostiji seljak, koji bi za konzulovanja Lucija Lukula i Marka Kote³⁹ iz okolice došao u Rim na sud po nekom poslu, znao da sve sudske odluke pretora ovise o volji i raspoloženju kurve po imenu Helidonija. Druga je priča – u zapovjedničkoj je odjeći izlazio iz grada i

nakon što je učinio zavjete za uspjeh na zapovjedničkoj dužnosti i sreću za cijelu državu, običavao je nošen na ležaljci vraćati se noću u grad da bludniči s udatom ženom, koja je to, istini za volju, radila sa svima, protivno moralu, protivno svetim propisima, protivno svim božanskim i ovozemaljskim zakonima.⁴⁰

(35) O, besmrtni bogovi! Koliko li se samo ljudi razlikuju po mislima i idejama! Neka vaš sud i mišljenje rimskoga naroda bude blagonaklono prema mojoj revnosti do kraja života, budući da sam i dosadašnje službe, koje mi je povjerila država, prihvatio i držao svetom obvezom ispuniti sve dužnosti. Postao sam kvestorom⁴¹ s uvjerenjem da mi ta zadaća nije tek tako data, nego povjerena da je s odgovornošću obnašam. Kvestorsku sam dužnost u pokrajini Siciliji tako savjesno vršio kao da su sve oči uprte samo u mene, kao da sam ja sa svim svojim postupcima nekakva predstava u kazalištu, koja se igra pred cijelim svijetom kao publikom; čak sam za vrijeme te ozbiljne službe izbjegavao sve što se moglo protumačiti kao uživanje, i to ne samo neko neumjereno, nego i ono prirodno i nužno.

(36) Sad sam izabran za edila⁴² i imam točno određenu predodžbu o tome koju mi je dužnost rimski narod povjerio: imam se vrlo temeljito pobrinuti o organizaciji svetih svečanosti u čast Cereri, Bakhu i Liberi; dužnost mi je, zatim, upriličenjem proslave i igara umilostiviti Floru, božicu majku rimskoga naroda i puka; onda, u najvećem dostojanstvu i po vjerskim propisima trebam organizirati one drevne igre, koje su prve nazvane rimskima, a slave Jupitera, Junonu i Minervu; moja je obveza brinuti se o održavanju svetih hramova; naposljetku, povjerena mi je dužnost da skrbim za sigurnost cijeloga grada. Kao uzdarje za uloženi trud, dato mi je pravo prvenstva prilikom obraćanja senatu, data mi je purpurom obrubljena toga, ustupljen mi je kurulski stolac i dato mi je pravo da me se potomstvo sjeća po pravu voštane maske⁴³.

(37) Tako mi svi bogovi pomogli, suci, iako mi jako laska čast koju mi je rimski narod povjerio, sve ove dužnosti ne nose sa sobom toliko osobnog zadovoljstva, koliko zahtijevaju brige i truda. U ovom slučaju edilska čast nije tek tako data bilo nasumičnom kandidatu i samo zato što su se tako posložile okolnosti, nego zato što se po sudu rimskoga naroda činilo da je dužnost ispravno povjerena pravome čovjeku i pravome času.

(38) A ti, kad si proglašen pretorom – ovdje ću ostaviti po strani priču o tome na koji jse način to dogodilo⁴⁴ – kad si dobio tu čast, kako rekoh, službeni je glasnik izvikivao kako su te stotine starih i mladih tebe izabrale na taj položaj⁴⁵; pa zar sam njegov glas nije u tebi pobudio pomisao da ti je time zapravo povjeren dio države na upravljanje i da se bar tu jednu godinu trebaš suzdržavati od bludničenja s prostitutkama? Kad te je već dopalo da dijeliš pravdu, zar ti nije palo na pamet koliko to važnog posla i odgovornosti nosi sa sobom? Ako si se uopće mogao razbuditi, nije li tvoja inteligencija mogla uvidjeti da je provincija, kojom bi teško bilo upravljati i pametnu i sposobnu čovjeku, zapravo dopala u ruke velikom glupanu i lijencini? Ali ne, ti nisi mislio Helidoniju isključiti iz

života pa ni za vrijeme obnašanja pretorske časti, nego si dapače pretorski ured preselio k njoj kući!

(39) Zatim slijedi upravljanje pokrajinom. Nikad ti nije palo na pamet da pruže i sjekire, tolika politička moć i dostojanstvo takve časti, tebi nisu dodijeljene da uz pomoć sile i ugleda koji iz njih proistječu porušiš sva pravila službe i sve moralne prepreke, da prisvajaš tuđu imovinu, da ničije vlasništvo ne bude sigurno, da ničija kuća ne bude dovoljno dobro zaključana, da ničiji život ne bude zaštićen i da ničija čestitost ne može ostati netaknuta spram tvoje nezasitosti i drskosti. Tako si se tokom svoje preture ponašao, a sad kad si razotkriven u svemu, utječeš se argumentu o sprečavanju imaginarnog ustanka robova. Ali uviđaš da ti on ne pruža šansu za obranu, nego samo veliko mnoštvo tužbi za kriminalna djela. Osim ako nećeš govoriti o ostacima robovskog ustanka u Italiji ili o onoj nesreći Tempsanaca⁴⁶; tu si se ne tako davno pukom srećom zatekao u blizini u najpogodnijem trenutku i mogao si to iskoristiti, da si pokazao samo malo hrabrosti ili dobre volje! Ali ne, pokazao si svoj pravi karakter.

(40) Pred neko vrijeme su k tebi došli Valentinci⁴⁷ te se u njihovo ime Marko Marije, učen i plemenit čovjek, tebi obratio moleći za pomoć da, budući da imaš pretorsku titulu i moć, staneš u njihovu obranu i savladaš šačicu razbojnika. Ti si to jednostavno odbio, a za to vrijeme, dok si bio na obali, uopće nisi krio od pogleda javnosti onu Terciju, što te pratila. A Valentincima, predstavnicima tako slavnog i značajnog grada, nisi se udostojio dati ni pristojan odgovor, nego si pred njih izašao odjeven u dugu tuniku i palij. Čovjek nije izbjegavao ni one sramotne radnje koje mu nisu pružale mnogo zadovoljstva, a iz pokrajine se vratio pravo pred sud, a ne da proslavi trijumf. I što onda mislite čime se ovaj bavio dok je bio na obilascima po pokrajini?

(41) O, blaženog li onog mrmljanja u velikom broju okupljenih senatora na zasjedanju u Beloninu⁴⁸ hramu! Suci, sjećate li se još? Već je bila večer, a u senat je upravo stigla vijest o incidentu iz Temeze. Budući da se nije mogao pronaći nitko tko bi kao zapovjednik bio onamo poslan, spomenuto je da je Ver trenutno blizu toga grada. Sjetite se kako su svi s negodovanjem mrmljali, a prvaci senata otvoreno se usprotivili tome prijedlogu. Nakon što je optužen za tolika zlodjela, što je potvrđeno izjavama brojnih svjedoka, nada li se on još uvijek ikakvoj oslobođajućoj presudi od strane onih koji su ga javno osudili već i prije nego što je njegov slučaj otvoren.

(42) Ali, neka! Nije se, dakle, dokopao ratne slave iz okršaja u ustanku odbjeglih robova, a izjalovile su se i njegove sumnje na pobunu! Naime, na Siciliji nije bilo ni takvog rata ni opasnosti da će ga biti. Također, Ver nije poduzeo ništa ni da spriječi eventualne nemire. "Ali protiv gusarskih napada na raspolaganju mu je bilo sjajno opremljeno brodogradilište" kazat će njegova obrana, "a on je u tom polju pokazao posebnu sposobnost obranivši vješto pokrajinu!" Ja bih, suci, o ratu s piratima i sicilskoj floti prije rekao da mogu odmah ustvrditi da je samo u

tom polju najviše njegovih mana došlo do izražaja: lakomost, sebičnost, ludost, sklonost bludu, okrutnost. Molim vas da, kao i dosad, pažljivo poslušate kratko izlaganje o tijeku ovih događaja.

(43) Prvenstveno tvrdim da su pomorski poslovi vođeni bez obaziranja na obranu pokrajine, nego da se pod izlikom održavanja brodovlja namakne novac. I dok su prethodni pretori u Siciliji imali običaj osobno određivati broj brodova, vojnika i mornara koji svaki grad mora osigurati, ti si od te obveze izuzeo vrlo značajnu i bogatu Mesanu⁴⁹. Koliko su ti za tu olakšicu Mamertinci⁵⁰ mimo očiju javnosti platili, doznat ćemo kasnije iz njihovih pisama i svjedočanstava.

(44) Tako, jedan trgovački brod vrlo velikih dimenzija, poput onih s tri kata vesala, vrlo lijep i sav ukrašen, na gradski je trošak i bez ikakvog skrivanja izgrađen za tebe osobno, cijela je Sicilija bila uponata s tim; na kraju su ga mamertinski zvaničnici i senat i službeno posvetili tebi na dar. Kad je taj brod natovaren tvojim plijenom sa Sicilije, i sam dio toga plijena, usidren je pred Velijom⁵¹, sa svim tim stvarima i onima, koje nije htio s ostalim plijenom prije poslati u Rim, zato što su bile najskupocjenije i njemu najdraže. Taj sam brod nedavno pred Velijom vidio i ja, kao i mnogi drugi, stvarno prelijep i vrlo fine izrade. Svima nama, koji smo ga vidjeli, činilo se, suci, da je pripremljen za bijeg i da samo čeka gospodara da se pojavi.

(45) Što ćeš mi na to odgovoriti? Osim što ćeš možda reći da si brod dao izgraditi od vlastitih sredstava. Iako se to nikako ne može dokazati, ipak valja očekivati da ćeš pod pritiskom optužbe za iznuđivanje novca, potegnuti i za tim argumentom. Samo se ti usudi reći ono što moraš! Ne plaši se da ću pitati otkad je to senatoru dopušteno graditi brodove! Znam da i na to imaš pripremljen odgovor: izliku da su zakoni koji to zabranjuju prastari i mrtvi. Nekada je država bila takva, sudištima je vladala ozbiljnost te bi tužitelj takvu transakciju svrstao među najteže prijestupe. A i što bi ti s brodom? Ako si trebao na neki službeni put, imao si kao državni službenik pravo i na brodski prijevoz i na osobno osiguranje o državnom trošku. Privatno ne bi ni smio putovati nikamo niti slati po robu u prekomorske zemlje, gdje ni ne smiješ imati posjede niti ikakvo vlasništvo.

(46) Onda, zašto si uopće poslovaio protivno zakonima? Ova bi optužba imala težinu da je na snazi onaj stari ugled i strogost, a sad ne samo da te ne tužim za taj prijestup, nego ti po toj točki opraštam i najobičniji ukor! Zar ti nisi nikad pomislio da bi to moglo biti opasno za tebe, da bi moglo biti temelj za optužnicu i opću nepopularnost? Da na vrlo prometnom mjestu sasvim javno za sebe daš izgraditi teretni brod, i to u pokrajini koja ti je povjerena na upravljanje? Što si mislio da će reći oni koji su bili svjedoci i oni koji su čuli za taj tvoj čin? Da si onakvu lađu kanio praznu otpremiti u Italiju!? Da će ti, kad se vratiš u Rim, služiti za pomorsku trgovinu? Nitko ne bi mogao vjerovati da u Italiji imaš imanje na obali i da si teretni brod nabavio da prevoziš urod poslije žetve! Ti si ustvari htio da svi otvoreno govore da si nabavio taj brod za transport svog plijena sa

Sicilije; i, svakako, da se poslije može vratiti po ostatak robe, ono što nije mogao prevesti najednom.

(Endnote)

- 1 U ovom kontekstu *suci* kao prijevod latinskog *iudices* može lako imati pogrešne konotacije. Nije, naime, riječ ni o kakvim profesionalnim sucima, nego se zapravo radi o nekoj vrsti porote ili sudske vijeća, koje su poslije Sulinih reformi činili senatori predloženi od pretora.
- 2 Sicilija je 242. pr. Kr. postala prva rimska provincija izvan Apeninskog poluotoka. Kao žitnica države Sicilija je bila vrlo važna Rimljanima.
- 3 Rim je u to vrijeme vodio rat protiv Mitridata na istoku, ali su morali ugušiti i pobunu odbjeglih robova pod Spartakom.
- 4 Kvint Hortenzije Hortal, rimski senator i konzul (69. pr. Kr.), koji je prije Cicerona slovio za najznačajnijeg govornika u Rimu. U sudskom procesu protiv Vera bio je njegov branitelj.
- 5 Manije Akvilije, rimski senator i konzul (101. pr. Kr.), koji je na Siciliji ugušio ustanak robova pod Atenionom. Po povratku u Rim optužen je za zloupotrebu ovlasti, ali je, usprkos jakim dokazima optužbe, oslobođen zbog ratnih zasluga.
- 6 Marko Antonije Orator (143.–87. pr. Kr.), rimski političar, jedan od najvažnijih govornika svoga vremena, djed glasovitoga trijumvira Marka Antonija.
- 7 Zakon o iznuđivanju ili globljenju. Budući da su magistrati u Rimu dužnosti obnašali bez naknade u novcu, neki su se postavši upravitelji u provincijama vremenom osilili i nametnuli previsoke poreze, nužno je došlo do zakona protiv iznuđivanja i izrabljivanja provincija. Da bi se spriječio dalji pad političkog morala u Rimu, doneseno je nekoliko takvih zakona: Kalpurnijev zakon 149. pr. Kr., Junijev zakon oko 126. pr. Kr., Acilijev zakon 123. pr. Kr. i dr. Zakoni su vjerovatno predviđali samo novčane kazne i nisu uključivali osudu na progonstvo. Ipak, najizglednije je da u većini slučajeva provincije nisu imale mnogo koristi od tih zakona, nego su oni više bili zloupotrebljavani kao sredstvo u stranačkim razmiricama između optimata i populara u senatu.
- 8 Marko Licinije Kras, (oko 115.–53. pr. Kr.), rimski vojskovođa i političar, konzul (70. i 55.), zahvaljujući svom bogatstvu član prvog trijumvirata. Kras je pobijedio pobunjene robove pod vodstvom Spartaka u odlučnoj bitci kod Lukanije (71. pr. Kr.). Time je ustanak ugušen.
- 9 Gnej Pompej Veliki (29. rujna 106.–29. rujna 48. pr. Kr.), rimski vojskovođa i trijumvir, uz Cezara najčuvaniji vojskovođa svog vremena. Pompej je zarobio oko 5000 odbjeglih Spartakovih ljudi te tako uspio zasluge za pobjedu nad Spartakom velikim dijelom pripisati sebi.
- 10 Sjeveroistočni rt Sicilije, danas Punta del Faro.
- 11 Lucije Domicije Ahenobarb (?–82. pr. Kr.), rimski političar, konzul 94. pr. Kr. Kao pretor upravljao je 97. ili 96. godine Sicilijom.
- 12 Gaj Norban Balbo (?–82. pr. Kr.), rimski političar, konzul 83. pr. Kr. Kao pretor upravljao je Sicilijom vjerovatno 87. g.
- 13 Triokala je bila utvrda na zapadnom dijelu otoka, danas je na tom mjestu svetište Santa Maria di Montevergine, a u blizini gradić Caltabellotta, 63 km udaljen od Agrigenta. Za vrijeme Drugog robovskog rata (104.–101. pr. Kr.) bio je sjedište Salvija Trifona, vođe odbjeglih robova.
- 14 Lilibej, rt i grad na krajnjem zapadu Sicilije, danas Marsala.
- 15 Misli se na Gavija. V. 2, 5, 158 i dalje.
- 16 Lucije Emilije Paulo (?–216. pr. Kr.), rimski konzul (219. i 216. pr. Kr.), u Drugom ilirskom ratu porazio Demetrija Hvarskog, a u Drugom punskom ratu je zajedno s Gajem Terencijem Varonom zapovijedao vojskom u bici kod Kane; potonji nije poslušao savjet Emilija Paula,

- što je rezultiralo teškim porazom i njegovom smrću, dok se Varon uspio izvući. Njegov je sin Lucije Emilije Paulo Makedonski (229.–160. pr. Kr.), rimski vojskovođa i konzul (182. i 168. pr. Kr.), pobjednik nad Perzejem Makedonskim u bici kod Pidne.
- 17 Publije Kornelije Scipion Afrički Stariji (236.–183. pr. Kr.), poznati rimski vojskovođa i političar, pobjednik protiv Hanibala u Drugom punskom ratu. Ta ga je pobjeda uzdignula među najveće vojskovođe u povijesti. Publije Kornelije Scipion Emilijan Afrički (185.–129. pr. Kr.), kao konzul zapovijedao je rimskom vojskom u konačnom padu Kartage (146. pr. Kr.).
- 18 Gaj Marije (157.–86. pr. Kr.), rimski vojskovođa i državnik, sedmerostruki konzul, pučke vođa stranke. Istaknuo se u ratovima protiv numidijskog kralja Jugurte i germanskih plemena Teutonica, Cimbra i Ambrona. Reformirao je vojsku. Gaj Marije Mlađi (110.–82. pr. Kr.), rimski vojskovođa i političar, konzul 82. pr. Kr. Izvršio samoubojstvo da ne padne Suli u ruke nakon poraza u bici kod Sakiporta.
- 19 Apolonija je bila grad u blizini sjeverne obale otoka, danas San Fratello.
- 20 Imahara, grad na istočnom dijelu otoka, vjerovatno danas Troina.
- 21 Halicija, antički grad na zapadu Sicilije, danas Salemi.
- 22 Rečeni je Matrinije morao isplatiti tu sumu da bi izbavio svoju posluđu.
- 23 Gnej Kornelije Lentul Klodijan, rimski političar i vojskovođa, konzul 72. pr. Kr., kada je kao jedan od zapovjednika vodio rimske legije protiv Spartaka u Trećem robovskom ratu.
- 24 Panormo, danas Palermo, grad na sjevernoj obali Sicilije.
- 25 Gaja Vera.
- 26 Zapadni vjetar (lat. *favonius*) je zefir, topli zapadni vjetar koji počinje puhati u veljači.
- 27 Bitinija je povijesna regija, kraljevstvo i rimska provincija na sjeveroistoku Male Azije, omeđena Propontidom, tračkim Bosporom i Euksinom (današnje Crno more).
- 28 Melita, antičko ime otoka Malte.
- 29 Venera, u rimskoj mitologiji boginja ljubavi i ljubavnih užitaka.
- 30 Bakho, rimski bog zaštitnik vinove loze i vina.
- 31 Kod starih Grka i Rimljana na pijankama (lat. *symposium*) se birao kralj gozbe (lat. *rex convivii, arbiter bibendi*), koji bi određivao koliko će se čaša popiti, kakav će biti omjer vode i vina i sl.
- 32 Sirakuza, grad na jugoistočnoj obali Sicilije.
- 33 Hijeron I., sirakuški tiranin, vladao 477.–467. pr. Kr. Hijeron II., sirakuški tiranin, na vlasti za Drugog punskog rata.
- 34 Rod ili Rodos, grčki otok, najveći u otočkoj skupini Dodekanez u istočnom dijelu Egejskog mora, udaljen svega 18 km od turske obale.
- 35 Kartaški vojskovođa u Drugom punskom ratu.
- 36 Palij je bio karakterističan grčki odijevni predmet, vrsta ogrtača, dok je tunika koja je sezala do gležnjeva bila ustvari ženska odjeća.
- 37 Ver je tada bio prezadužen te ga je vjerovnik preko pretora htio kazniti, ali mu se mladi vojnik za kompenzaciju podao.
- 38 Placencija, grad u Italiji koji su Rimljani kolonizirali 219. pr. Kr., danas Piacenza.
- 39 Lucije Licinije Lukul i Marko Aurelije Kota bili su konzuli 74. pr. Kr., kad je Ver bio gradski pretor.
- 40 Ver je, dakle, napustio Rim zamijenivši togu, civilno odijelo, zapovjedničkim ogrtačem purpurne boje te je održao auspicije, svete obrede za sreću predstojećeg pothvata. U skladu s tim religioznom ritualom ne bi se smio vraćati s puta i na taj način izgubiti naklonost providnosti, a taj je postupak svakako povreda duhovnog osjećaja Rimljana.
- 41 Kvestor je bio predstojnik ureda za upravu u starom Rimu, rizničarski i poreski činovnik, viši službenik u pokrajinama.

- 42 Edili su se prvotno brinuli o održavanju hramova i javnih građevina, a poslije su bili zaduženi za brigu o trgovini, prometu, organiziranju svečanosti i javnih igara.
- 43 *Ius imaginum* je pravo člana rimskog nobiliteta da posjeduje voštanu masku (*imago*), koja predstavlja njegovo lice. Ta je maska ostajala u obitelji, a jamčila je pravo javnoga pogreba o državnom trošku. Masku je na pogrebnoj procesiji nosio glumac, a inače je bila izložena zajedno s ostalim maskama predaka na posebnoj polici u atriju rimske kuće..To su pravo mogli ostvariti oni koji su obnašali neku od kurulskih službi: edilsku, pretorsku, cenzorsku ili konzulsku.
- 44 Ver je preturu, kako Ciceron često naglašava, dobio podmitivši magistrate (v. 2, 1, 100; 2, 4, 45) 45 (v. reclam 42)
- 46 Temeza, antički grad blizu tirenske obale kalabrijske provincije Catanzaro. Arheološki nalazi u blizini današnjega gradića Nocera Terinese. Ostaci Spartakove vojske napali su to mjesto, a Ver im nije prišao u pomoć, iako se našao u blizini.
- 47 Valencija, antički grad u kalabrijskoj provinciji Vibo Valencija, danas Monteleone.
- 48 Belona je u rimskoj mitologiji bila božica rata. U njenu hramu na Marsovu polju često je zasjedao senat.
- 49 Mesana, grad na krajnjem sjeveroistoku Sicilije, na Pelorskom rtu, danas Messina.
- 50 Stanovnici Mesane.
- 51 Velija (grč. Elea), antički grad u staroj pokrajini Lukaniji, arheološke iskopine nalaze se na teritoriju općine Ascea u kampanskoj pokrajini Salerno.

GRADOVRH

PRIKAZI

Bioetika za svakoga (Ramón Lucas Lucas) *Verbum, Split, 2007., 198. str.*

Dostojanstvo ljudske osobe sve je češće ugroženo i izloženo napadima u svom ontološko-metafizičkom ishodištu u kojem se zastupa “kultura smrti” umjesto “kulture života”. Antropološki i bioetički problemi postaju sveprisutne teme o kojima običan i prosječan čovjek malo ili ništa ne zna. Problemi koji se odnose na ljudsku spolnost, prokreaciju, umjetnu oplodnju, kloniranje, pobačaj, prenatalnu dijagnostiku, eutanaziju itd. često su nepoznanica i o njima se stječe iskrivljeno znanje koje nije utemeljeno znanstveno a iznosi se kroz različite medije kao takvo. Od velike je pomoći zato knjiga Ramona Lucasa Lucasa *Bioetika za svakoga*. U toj knjizi obrađeni su na stručan i ozbiljan način, ali svima dostupan, različiti bioetički problemi i teme i to preciznim i jednostavnim jezikom. Boljem razumijevanju pridonose i različiti crteži, karikature, dijagrami, fotografije kojima je tekst potkrijepljen, a koji pokazuju kako je autor knjigu doista namijenio svima, a napose onima koji su najodgovorniji u društvu da promiču i brane ljudski život od začeca do prirodne smrti.

Dr. Ramon Lucas Lucas specijalizirao je antropologiju i bioetiku te napisao brojne publikacije i radove s tih područja, među kojima i knjige *Bioetika za svakoga* te *Antropologija i bioetički problemi*. Redovni je profesor antropologije na Papinskom učilištu Gregoriana u Rimu i gost profesor Centra za bioetiku na Sveučilištu “Agostino Gemelli” u Rimu kao i na Sveučilištu Francisco de Vitoria u Madridu. Sudjelovao je i na više znanstvenih simpozija u Hrvatskoj.

Knjiga *Bioetika za svakoga* najprije donosi kratki Uvod u kojem izlaže definiciju, značajke, zabune, okvire i teme i probleme bioetike. Podijeljena je na pet dijelova. Prvi dio nosi naslov *Ljudska osoba i temeljna načela*. On ima dva poglavlja: *Ljudska osoba* i *Temeljna načela bioetike*. Drugi dio nosi naslov *Ljudska prokreacija*. Sastoji se od pet poglavlja koji ponajviše zanimaju široki krug čitateljstva jer se teme odnose na ono što dotiče svakog čovjeka i svaku obitelj u konkretnoj praksi. Poglavlja su: *Ljudska spolnost*; *Prirodna ljudska prokreacija*; *Umjetna inseminacija i umjetna oplodnja*; *Prirodna regulacija plodnosti i*

umjetna kontracepcija i Sterilizacija. U trećem dijelu koje ima naslov *Ljudska genetika* obrađuju se ova poglavlja: *Ljudski genom; Biotehnologije i genetski inženjering i Kloniranje i matične stanice*. Četvrti dio govori o *Ljudskom embriju*, a poglavlja su ova: *Ljudski embrij; Pobačaj; Prenatalna dijagnoza; Zahvati na ljudskim embrijima*. Zadnji, peti dio nos naslov *Ljudski život u terminalnoj fazi* i ima pet poglavlja: *Eutanazija; Terapijska upornost; Palijativno liječenje; Biološka oporuka i informativni pristanak i Moždana smrt i presađivanje organa*.

Sadržaj knjige otkriva nam već da se radi o glavnim bioetičkim pitanjima i temama. Ono što je hvalevrijedno u ovoj knjizi je to da ona iznosi tematiku i problematiku jednim jednostavnim govorom razumljivim jako širokom čitateljstvu i na taj način može doprijeti do svih slojeva. Taj jednostavni i istovremeno sadržajan i bogat govor popraćen je mnoštvom grafičkih prikaza, tabela i karikatura koji ne samo da donose lakši pregled nekih bioetičkih tema i termina nego i na jedan sarkastičan i ironičan način, rekao bih kroz humor, svjedoči da je život dar primljen od Boga Stvoritelja i da su teze koje zastupaju teolozi, napose teolozi bioetičari znanstveno utemeljene. Na početku drugog dijela knjige koji ima naslov *Ljudska prokreacija* stoji karikatura: *Znaš li razliku između oplodnje i kloniranja? Prvo je ugodnije* (str. 31.). Ovo je samo jedan mali primjer kako se može humorom, satirikom odgovoriti na razne znanstvene ideologije, koje podmeću svoje teze koje tek treba utemeljiti, već kao znanstvene i neborive. Mislim da je to jedan od puteva kojim bi trebale poći i tri velike monoteističke religije, židovstvo, kršćanstvo i islam, u današnjoj znanstveno-tehničkoj civilizaciji koja sve više zagovara stav da je sve što je tehnički izvedivo moralno i dopušteno; a vidimo i uočavamo da se takvim stavom samo širi “kultura smrti” i sam čovjek se degradira i dehumanizira kao osoba stvorena na sliku Božju, kao najveličanstvenije djelo Božje.

Kroz grafičke prikaze, crteže, fotografije, karikature ova knjiga je doista “bioetika za svakoga”.

GRADOVNIK

PSIHOLOGIJA

Mediji i pojava agresivnog ponašanja kod maloljetnika

Uvod

Ovaj rad tretira jedan od gorućih problema današnjice – agresivno ponašanje maloljetnika. Pozornost društvene zajednice prvenstveno treba usmjeriti na prevenciju i sprečavanje takvog oblika ponašanja. Osvještavajući društvo o uzrocima agresivnog ponašanja maloljetnika, na neki način možemo doprinijeti kako teorijskom rasvjetljavanju problema tako i samoj prevenciji i ublažavanju posljedica neadekvatnog, opasnog i destruktivnog ponašanja.

Mediji masovnih komunikacija su danas, jedan od osobito značajnih posrednika u odnosu čovjeka sa realnim svijetom. Oni su s toga, i značajan izvor obrazovnih i socijalizacijskih utjecaja. Mediji masovnih komunikacija, posebno televizija imaju brojne psihološke karakteristike koje njihove poruke čine privlačnim i prijemčivim za širok krug primalaca (živopisnost i životnost, sugestivnost, autentičnost, nezahtjevnost u pogledu ulaganja napora).

Obitelj i škola mogu odigrati značajnu ulogu u oblikovanju personalnog filtra medijskih poruka posredstvom odgovarajućeg obrazovanja za medije (vještine kritičkog mišljenja i preispitivanja relacija medijskih poruka vrijednosnog sistema realne kulturne zajednice).

Ne može se osporiti da je čovjek agresivno stvorenje. Agresivnost je jedna od onih riječi koju svatko zna ali koju je teško definirati. Teškoća je u tome što ne postoji jasna granica između onih oblika agresije i agresivnosti koje svi osuđujemo i onih kojih se ne smijemo odreći ako želimo da opstanemo.

Mediji se optužuju za širenje agresivnosti. Ako prihvatimo da je medijski utjecaj neosporan, postavlja se pitanje: Šta je to što medijskim porukama obezbjeđuje utjecajnost, odnosno koji su psihološki oslonci te utjecajnosti? Je li

utjecaj jednosmjernan, jednoznačan, direktan ili je određen nekim posredujućim čimbenicima?

1. Definicija i značaj problema istraživanja

Problem kojim se bavi ovaj rad sastoji se u sagledavanju povezanosti medija sa ponašanjem maloljetnika s ciljem da se doprinese rasvjetljavanju problema agresije, kao i sagledavanju povezanosti negativnih medijskih sadržaja i agresivnog ponašanja, ali i da se doprinese povećanju kritičke svijesti konzumenata prema sadržajima medija. Naprosto, nastoji se otkriti jesu li mediji, odnosno sadržaji medija uzroci agresivnog ponašanja kod maloljetnika.

Mnogi mladi su danas izloženi utjecaju medija i često ih koriste, ali bez kritičkog konzumiranja i osvrta na poruke koje ti mediji odašiljaju, prezentiraju, i na taj način prikriveno ali uspješno modeliraju njihovo ponašanje. Agresija se ispoljava:

- Kroz nasilno ponašanje (otvorena agresija)
- Kroz destruktivno ponašanje (pokrivena agresija)

Ovaj rad je pokušaj da se utvrdi kakva je realnost u našem društvu s tim da se tendencija ka agresivnom ponašanju povećala u posljednjih nekoliko godina. Agresija je općedruštveni i pedagoški problem, zato ovo istraživanje ima: teorijski, praktični i društveni značaj.

1.1. Teorijski značaj problema

Problem mas-medija i njihovog utjecaja na mlade i njihovo ponašanje jedan je od gorućih problema, često je istraživao kako u domaćoj tako i u stranoj stručnoj literaturi. Ovaj rad treba doprinijeti rasvjetljavanju i boljem razumijevanju povezanosti medija i pojave agresivnog ponašanja kod maloljetnika. Sadržaji koji se nude mladima često nemaju nikakvu vrijednost te stoga ostavljaju negativne posljedice na razvoj djece i omladine. Posebnu opasnost predstavljaju elektronski mediji te se ovim radom nastoji utvrditi šta djeca gledaju i slušaju, koliko to ima utjecaja na njih.

1.2. Praktični značaj problema

U našim školama ne postoji predmet “medijsko obrazovanje” i naši učenici najčešće nekritički konzumiraju medije. Mediji danas sve češće preuzimaju ulogu “odgajatelja” a ovaj rad može poslužiti kao znak upozorenja koliko mediji

mogu imati negativne posljedice na razvoj djece i omladine. Ovim radom mogu se koristiti odgajatelji, nastavnici, roditelji, kao primarni modelatori dječijeg ponašanja, kako bi mogli djelovati preventivno i umanjiti negativne posljedice utjecaja medija.

1.3. Društveni značaj istraživanja

Mediji su sastavni dio svakodnevnog života. S tim da društvo teži razvoju zdravih i kreativnih budućih članova društva, obrađivanje sa teorijskog i empirijskog stanovišta ove problematike, nudi nužne smjernice kako pravilno konzumirati sadržaje medija, kritički ih analizirati i na kreativan način iskoristiti ono što nude, i osigurati kvalitetan život pojedinca a samim tim i šire društvene zajednice i pomoći ostvarenju glavnog ideala društva a to je **zdrava ličnost svakog njenog člana**.

2. Cilj istraživanja

Cilj ovog rada je istražiti, kritički analizirati, utvrditi i interpretirati koja sredstva mas-medija učenici najčešće koriste i koliko su vremena izloženi utjecaju medija, kojim medijskim sadržajima su najčešće izloženi, koliko su učenici upoznati sa utjecajem medija na njihovo ponašanje i emocionalni život, izaziva li nasilje u medijima agresivnost kod ispitanika.

3. Zadaci istraživanja

1. Utvrditi koja sredstva mas-medija ispitanici najčešće koriste.
2. Utvrditi kojim sadržajima mas-medija su ispitanici najčešće izloženi.
3. Utvrditi koliko su ispitanici vremenski izloženi utjecaju medija.
4. Ispitati koliko su ispitanici izloženi scenama nasilja u medijima.
5. Ispitati koliko su ispitanici upoznati sa utjecajem mas-medija na njihovo ponašanje.
6. Ispitati je li nasilje u medijima povezano sa pojavom agresivnosti kod ispitanika.

4. Glavna hipoteza

S obzirom na postavljeni cilj ovoga istraživanja, kao i dosadašnja teorijska saznanja pretpostavili smo da su ispitanici najčešće izloženi utjecaju televizije, interneta i zabavnim sadržajima mas-medija i to više od dva sata dnevno, ali

da tijekom dana čuju ili vide više od dvije ili više scena nasilja u medijima, te da su upoznati sa efektima mas-medija na njihovo ponašanje, pretpostavili smo da je izloženost nasilju u medijima povezana sa pojavom agresivnosti kod ispitanika.

5. Podhipoteze

1. Ispitanici češće koriste TV od drugih mas-medija.
2. Ispitanici su češće izloženi zabavnim nego drugim sadržajima mas-medija.
3. Ispitanici su izloženi utjecaju mas-medija duže od dva sata.
4. Ispitanici su često izloženi scenama nasilja u medijima.
5. Ispitanici su upoznati sa utjecajem mas medija na njihovo ponašanje.
6. Izloženost nasilju u mas-medijima povezano je sa pojavom agresivnosti kod ispitanika.

6. Uzorak

Populaciju u ovom istraživanju sačinjavali su učenici srednjih škola sa područja općine Tuzla. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 128 učenika, 39 učenika Srednje trgovinske škole Tuzla, 38 učenika Srednje turističko-ugostiteljske škole Tuzla i 51 učeniku Gimnazije “Ismet Mujezinović” uzrasta od 15 do 17 godina. Za uzorak su odabrani učenici različitog spola i uzrasta kako bi rezultati bili što reprezentativniji.

7. Istraživačke metode

U ovom istraživanju koristili smo:

- Metodu analize literature i dokumentacije
- Analitičko-deskriptivnu metodu
- Sarwey metodu.

Metodom analize literature i dokumentacije prikazali smo teorijska razmatranja i empirijske priloge izučavanja problema utjecaja medija na agresivno ponašanje kod maloljetnika. Utvrdili smo postojeće činjenice koje govore o tome problemu.

Deskriptivno-analitičku metodu koristili smo u teorijskom proučavanju prilikom objašnjavanja i opisivanja pojmova agresivnog ponašanja, problema medija i njihovog utjecaja na ponašanje djece i omladine, te prilikom analiziranja dobivenih rezultata od strane ispitanika.

Sarwey metod je metod neeksperimentalnog istraživanja koja ima vrlo široku primjenu. Koristi se za ispitivanje stavova, vjerovanja, mišljenja i intencija ljudi. Ovom metodom prikupili smo mišljenje i stavove ispitanika o sadržajima medija i o njihovom utjecaju na ponašanje.

8. Istraživačke tehnike

Za ovaj istraživački rad od tehnika istraživanja korištene su:

- Anketa, upitnik
- Skala stavova – Likertova skala stavova
- Test

Anketa je u pedagoškom istraživanju postupak kojim se ispitanicima postavljaju pitanja u vezi sa činjenicama od znanstvenog značaja za pedagogiju a koje su poznate ispitanicima. Bitna karakteristika ankete je pismeni odgovor ispitanika. Instrument ankete u kojem se pitanja postavljaju i na njih odgovara pismenim putem naziva se *anketni list*. Anketni list za razliku od testova nije baždareni njegova uporaba je često jednokratna. za razliku od testova, izrada anketnog lista ne zahtijeva toliko znanstveni aparat i troškove. Anketni list za naše istraživanje sastavljen je od pitanja zatvorenog tipa, anketni list je anoniman.

Upitnik je merni instrument sastavljen od pitanja ili stavova (stavki) koja se ispitaniku u istraživanjima predstavljaju na pogodan način (u pisanoj formi na papiru, na računaru) ili kao intervju koji je standardizovan skupom pitanja u štampanom obliku. Konstruiše se prema problematici i namjeni, a služi za ispitivanje stavova i preferencija u anketnim istraživanjima. To nije test, jer može da sadrži pitanja različitih tipova i različite teme, pa se, u pravilu, ne formira ukupni rezultat (skor), nego se odgovori predstavljaju u vidu frekvencija, proporcija ili procenata u odnosu na ukupan broj ispitanika.

Pitanja u upitniku se postavljaju u vidu stavki (kao u psihološkim testovima), a odgovori na stavke mogu biti različitih formata:

- dihotomnog (npr. pol ispitanika, da – ne),
- otvorenog (iznosi se ukratko u slobodnoj formi stav ili mišljenje),
- politomnog (pitanja sa višestrukim izborom),
- ordinalnog (skale procjene) itd.

Administracija upitnika može se izvesti kao:

- 1) samoadministracija – upitnik se na neki način dostavi ispitanicima, koji samostalno odgovaraju na pitanja; upitnici distribuirani grupi prisutnih ispitanika, upitnici poslani poštom, upitnici postavljeni na Internetu.

- 2) lično intervjuiranje – intervjuer (anketar) vrši strukturirani intervju (face-to-face); upitnici za neposredno intervjuiranje, upitnici za telefonsko intervjuiranje.

Upitnik mora imati detaljno uputstvo za popunjavanje, a ponekad i primere s objašnjenjima (je li anketa anonimna ili ne, kada se traži samo jedan odgovor, a kada je moguće dati više odgovora, kako se upisuje tačan odgovor, poništavanje pogrešnog odgovora, i sl.).

Upitnik mora da sadrži što je moguće manji broj stavova, koji moraju biti jasni i koncizni (na jednoj do dvije, a najviše na četiri stranice). Treba da je lijepo oblikovan, uredan, bez grešaka, pregledan, sistematičan i da “diše” (ne smije biti zbijen), jer će se ispitanici ponašati onako kako izgleda upitnik.

- 1) Upitnici sa otvorenim pitanjima (pitanjima s konstruiranim odgovorima) – dati prostor za odgovore, obično linijama.
- 2) Upitnici sa ponuđenim odgovorima.

Formulacija pitanja – pitanja ne smiju biti previše duga (do 25 reči), grafički i prostorno treba da budu jasno odvojena od kategorija-alternativa-odgovora, da bi bilo jasno šta je šta. Formulacija pitanja ne smije sugerirati odgovor ni na koji način. Potrebno je da se ispitanicima objasni svrha, cilj i namjena istraživanja, ko vrši istraživanje, na koji način su oni odabrani u uzorak, je li anketa anonimna ili ne i druga slična pitanja.

Skala stavova je direktna tehnika koja se sastoji od niza pozitivnih ili negativnih tvrdnji o objektu, stava u upitniku, a u vidu stavke (ajtem, iskaz, tvrdnja). Ukupna mjera na skali, koja predstavlja mjeru (intenzitet) stava, formira se kao kompozit odgovora na pojedinačne tvrdnje. U istraživanjima se koriste različite skale a mi ćemo pomenuti Likertovu skalu stavova.

Likertova skala stavova se tretira kao skala sa uređenim kategorijama, koje se kreću od potpuno negativnog stava, preko neutralnog, do potpuno pozitivnog stava (slaganja) u svakoj pojedinačnoj stavki (3 ili češće 5 kategorija). Skala se sastoji od niza tvrdnji posvećenih različitim aspektima nekog stava. Ona se daje ispitaniku sa zadatkom da za svaku pojedinu tvrdnju izrazi stepen svog slaganja ili neslaganja, po pravilu, na petostepenoj skali kao: uopće se ne slažem; ne slažem se; nemam mišljenje; slažem se; potpuno se ne slažem. Svaki odgovor ispitanika se boduje na odgovarajući, a onda se zbrajanjem bodova za svaku tvrdnju dobija ukupni skor, kao kompozitni pokazatelj svojstva koje se mjeri (sumaciona skala) koji izražava stav ispitanika, u određenoj mjeri pozitivan ili negativan prema objektu stava. Pogodna je za obradu faktorskom analizom, što predstavlja prednost ovog tipa skale.

Test je standardizirani postupak pomoću kojeg se izaziva određena aktivnost a onda se učinak te aktivnosti mjeri i vrednuje tako da se individualni rezultat usporedi s rezultatima, koji su dobiveni kod drugih individua dobivenih u jednakoj situaciji. Kod primjene testova u pedagoškom istraživanju od osnovne važnosti je da se vodi računa o metrijskim karakteristikama testova.

9. Istraživački postupci

U ovom istraživanju korišteni su sljedeći postupci:

- Anketiranje, skaliranje, testiranje
- Procentni račun, hi-kvadrat

Anketiranje, skaliranje, i testiranje primijenili smo u prikupljanju podataka od ispitanika pismenim putem. Prikupljene su činjenice koje su poznate ispitanicima a relevantne su za naše istraživanje. ovim postupcima došli smo do značajnih podataka vezanih za korištenje mas-medija, kao i povezanost medija i pojave agresivnog ponašanja kod ispitanika. Anketiranje, skaliranje i testiranje obavljeno je u različitim školama uz prisustvo ispitivača.

Za testiranje hipoteze i podhipoteza koristili smo *hi-kvadrat i procentni račun*. Hi-kvadrat test koristili smo jer smo podatke izražavali u frekvencijama, a procentni račun koristili smo jer nam rezultati mogu dati jasnu sliku postojeće situacije.

10. Instrumenti

Za ovo istraživanje koristili smo test agresivnosti A-87, upitnik i Likertovu skalu sudova.

Test agresivnosti A-87 (A-87; Žužul, 1987). Upitnik A-87 namijenjen je procjenjivanju agresivnog ponašanja u provocirajućim situacijama, odnosno mjerenju impulsivne agresivnosti. Sastoji se od 15 čestica – situacija, a za svaku situaciju je predviđeno 5 mogućih reakcija. Situacije predstavljaju uzorak provocirajućih situacija s kojima se najčešće susrećemo u svakodnevnom životu. Pet najčešćih odgovora ponuđenih za svaku situaciju predstavlja jedan od 5 modaliteta impulsivne agresivnosti:

- a) verbalna manifestna agresivnost (VM)
- b) fizička manifestna agresivnost (FM)
- c) indirektna ili pomjerena agresivnost (IN)
- d) verbalna latentna agresivnost (VL)²⁶
- e) fizička latentna agresivnost (FL)

Zadatak sudionika je da na svaki od ponuđenih oblika reagiranja (a-e) odgovori na skali od 1 do 5 (1 – baš se nikad tako ne ponašam, 2 – rijetko se tako ponašam, 3 – ponekad se tako ponašam, 4 – često se tako ponašam, 5 – vrlo često se tako ponašam).

Rezultati dobiveni ovim upitnikom se formiraju tako da se izvrši linearna sumacija odgovora na 15 čestica za svaki od 5 oblika agresivnog ponašanja (sumacijom odgovora “a” dobiva se rezultat na subskali verbalne manifestne agresije, odgovora “b” na subskali fizičke manifestne agresije, itd.) te je tako mogući raspon na svakoj od tih 5 skala od 15 do 75.

Ukupni rezultat predstavlja mjeru tendencije pojedinca da u provocirajućim situacijama reagira agresijom, a formira se sumiranjem rezultata na 5 subskala. Takav ukupni rezultat se može kretati u rasponu od 75 do 375.

Glavnu validacijsku studiju upitnika A-87 proveli su Knezović, Kulenović, Šakić, Zarevski i Žužul (1989). Izračunati Cronbachovi alfa koeficijenti nutarnje konzistentnosti za pojedine subskale iznose od 0,880 do 0,912 te za cijeli upitnik 0,967, iz čega se može zaključiti da je A-87 izrazito homogen instrument.

Upitnik je konstruiran u svrhu ovog istraživanja, sastavljen je od 8 pitanja. Pitanja su formulirana jasno, jednostavno i razumljivo. Vodili smo računa da pitanja budu sastavljena tako da su značajna i za ispitanika i za istraživača. Pitanja su zatvorenog tipa, što znači da su odgovori ponuđeni, a ispitanik treba zaokružiti jedan od ponuđenih odgovora. Ispitanicima je u upitniku objašnjen cilj i svrha istraživanja, kao i to da je upitnik anonimn i da njihovi roditelji, nastavnici, vršnjaci neće biti upoznati sa njihovim odgovorima. U istraživanju se nastojala osigurati spremnost ispitanika da sudjeluju u ovom istraživanju, te im je i usmeno objašnjena važnost samog istraživanja.

Skala stavova konstruirana je u svrhu ovog istraživanja, sastavljena je od deset tvrdnji, a za svaku tvrdnju određene su kategorije koje se kreću od potpuno negativnog stava, preko neutralnog, do potpuno pozitivnog stava. Ispitanici trebaju za svaku tvrdnju odabrati stupanj svog slaganja ili neslaganja na petostepenoj skali. Stavke su: da, uvijek; često; ne znam, ponekad; ne, nikad.

11. Organizacija i tijek istraživanja

Istraživanje je vršeno školske 2011/2012 godine. Prikupljanje teorijskih i empirijskih saznanja izvršeno je u u periodu od oktobra 2011. do februara 2012. godine. Zatim je pristupljeno izradi idejnog projekta koji je trpio niz izmjena, od samog koncepta rada, do promjena u zadacima te promjena u estetskom koncipiranju rada. Za istraživanje i prikupljanje podataka je samostalno konstruiran upitnik, skala stavova, te je korišten upitnik agresivnosti A-87, a nakon toga je odabran uzorak. Istraživanje je sprovedeno osobnim angažmanom. Anketiranje

je bilo anonimno, što je sigurno doprinijelo iskrenosti odgovora. Anketiranje je obavljano za jedan školski čas. Finalna izrada rada obavljena je u maju i junu.

Analiza i interpretacija rezultata

U ovom radu su analizirani rezultati prikupljeni anketnim upitnikom, skalom i upitnikom agresivnosti A-87.

Rezultati su dobiveni na osnovu mišljenja i stavova učenika tehničke, stručne škole i gimnazije sa područja Općine Tuzla.

Dobiveni rezultati služili su kao osnov za traženje odgovora na postavljeni cilj i zadatke ovog istraživanja, drugim riječima, provjerili smo statističkim postupcima naše pretpostavke, opću i posebne hipoteze.

Ono što je nas interesiralo u ovom istraživanju jest, kojim medijima i medijskim sadržajima su ispitanici izloženi, koliko vremenski su izloženi utjecaju medija, zatim koliko su upoznati sa utjecajem medija na njihovo ponašanje, te postoji li povezanost nasilja u medijima sa pojavom agresivnog ponašanja kod ispitanika.

Prema tome, prvo naše sagledavanje odnosi se na različite medije masovne komunikacije kojima su ispitanici izloženi (štampa, radio, televizija, internet, film).

Potom, smo sagledali koje vrste medijskih sadržaja ispitanici najčešće prate (informativni, sportski, dokumentarni, zabavni, obrazovni), koliko vremena su izloženi utjecaju medija masovne komunikacije i koliko često su u tom vremenu izloženi prezentiranju nasilnih scena u medijima.

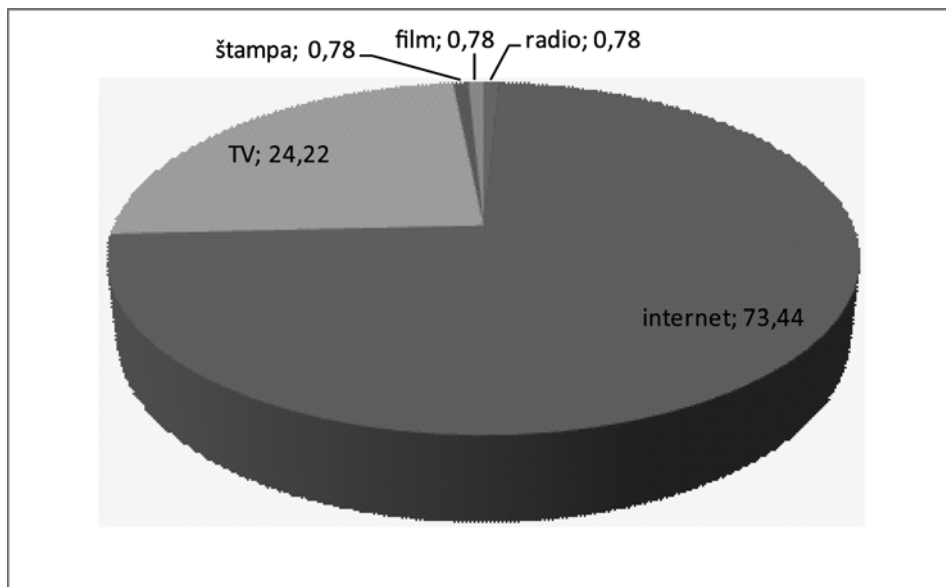
Također smo provjerili koliko su učenici upoznati sa utjecajem medija na njihovo ponašanje, i nastojali ispitati je li nasilje u medijima povezano sa pojavom agresivnosti kod ispitanika.

1.1. Sredstva mas-medija koja ispitanici najčešće koriste

Prvim zadatkom nastojalo se utvrditi koja sredstva mas-medija ispitanici najčešće koriste. 128 anketiranih ispitanika dalo je sljedeće rezultate:

Tabela br.1

	radio	internet	TV	štampa	film
F	1	94	31	1	1
%	0,78	73,44	24,22	0,78	0,78

Grafikon br.1 Sredstva mas-medija koje učenici najčešće koriste

Da bismo provjerili jesu li dobiveni rezultati statistički značajni radili smo hi-kvadrat. Dobivena vrijednost hi-kvadrata iznosi 254,82. Na četvrtom stupnju slobode granična vrijednost na razini značajnosti od 0,05 iznosi 9,488. S obzirom da je dobiveni hi-kvadrat znatno veći od granične vrijednosti na razini značajnosti 0,05, zaključujemo da odgovori ispitanika nisu slučajni, da postoji statistički značajna razlika između očekivanih i dobivenih frekvencija, te da na osnovu njih možemo zaključivati na cijelu populaciju.

Također zaključujemo da ispitanici najčešće koriste internet, što ne potvrđuje postavljenu hipotezu da ispitanici češće gledaju TV od drugih mas-medija.

Na pitanje *za što najčešće koriste internet* ispitanici su dali sljedeće odgovore:

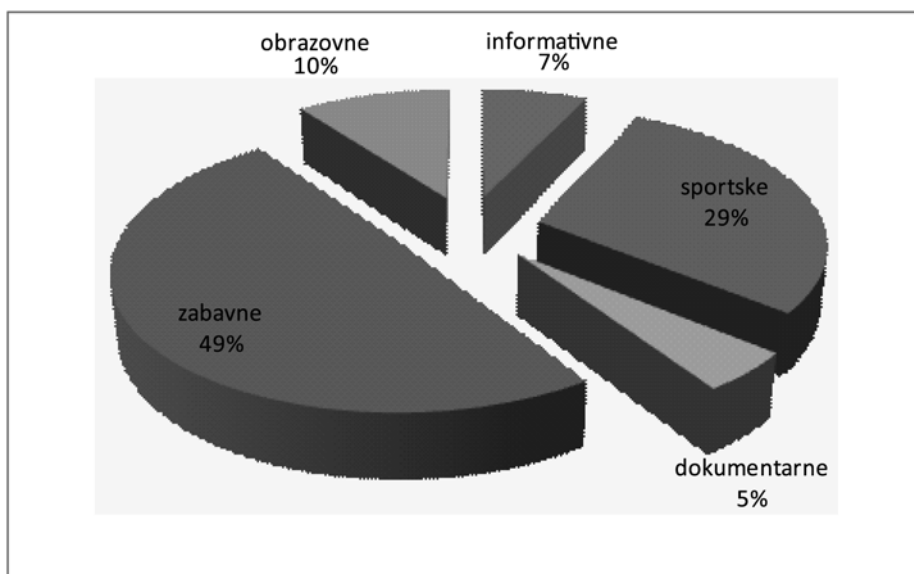
- pisanje zadaće - 11 ispitanika, što predstavlja 8,59%
- e-mail - 5 ispitanika, što predstavlja 3,91%
- chat - 81 ispitanik, što predstavlja 63,28%
- surfanje-www - 31 ispitanik, što predstavlja 24,22%.

1.2. Sadržaji mas-medija kojima su učenici najčešće izloženi

Drugim zadatkom nastojalo se ispitati kojim sadržajima mas-medija su ispitanici najčešće izloženi. Na pitanje koje sadržaje u medijima najčešće prate ispitanici su dali sljedeće odgovore:

Tabela br.2

	informativne	sportske	dokumentarne	zabavne	obrazovne
F	9	37	6	63	13
%	7,03	28,91	4,69	49,22	10,15

Grafikon br.2 Sadržaji mas-medija koje učenici najčešće prate

Da bismo provjerili jesu li dobiveni rezultati statistički značajni radili smo hi-kvadrat. Dobivena vrijednost hi-kvadrata iznosi 91,69. Na četvrtom stupnju slobode granična vrijednost na razini značajnosti od 0,05 iznosi 9,488. S obzirom da je dobiveni hi-kvadrat znatno veći od granične vrijednosti na razini značajnosti 0,05, zaključujemo da odgovori ispitanika nisu slučajni, da postoji statistički značajna razlika između očekivanih i dobivenih frekvencija, te da na osnovu njih možemo zaključivati na cijelu populaciju.

Također zaključujemo da ispitanici najčešće prate zabavne sadržaje čime je potvrđena i postavljena hipoteza da su ispitanici češće izloženi zabavnim nego drugim sadržajima mas-medija.

Na pitanje *koje sadržaje u medijima bi željeli više gledati, slušati, čitati* ispitanici su dali sljedeće odgovore:

- informativne - 10 ispitanika, što predstavlja 7,81 %,
- sportske - 34 ispitanika, što predstavlja 26,56%

- dokumentarne - 5 ispitanika, što predstavlja 3,91%
- zabavne - 49 ispitanika, što predstavlja 38,28%
- obrazovne – 31 ispitanika, što predstavlja 23,44%

1.3. Koliko vremena su ispitanici izloženi utjecaju medija?

Trećim zadatkom se nastojalo ispitati koliko su ispitanici vremenski izloženi utjecaju medija. Do tih pokazatelja došli smo na osnovu odgovora ispitanika na četiri sljedeća pitanja:

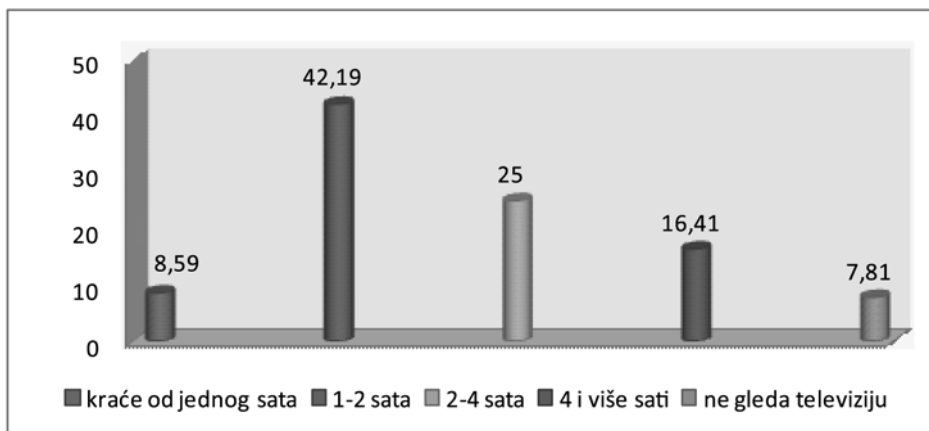
1.3.1. Koliko ispitanici dnevno gledaju televiziju?

Tabela br.3

	kraće od 1 sata	1 -2 sata	2 -4 sata	4 i više sati	ne gleda TV
F	11	54	32	21	10
%	8,59	42,19	25	16,41	7,81

Dobivena vrijednost hi-kvadrata iznosi 51,78. Na četvrtom stupnju slobode granična vrijednost na razini značajnosti od 0,05 iznosi 9,488. S obzirom da je dobiveni hi-kvadrat znatno veći od granične vrijednosti na razini značajnosti 0,05, zaključujemo da odgovori ispitanika nisu slučajni, da postoji statistički značajna razlika između očekivanih i dobivenih frekvencija.

Na osnovu dobivenih podataka možemo zaključiti da 53 ispitanika, što predstavlja 44,17% gleda televiziju duže od dva sata.

Grafikon br.3 Koliko ispitanici dnevno gledaju televiziju

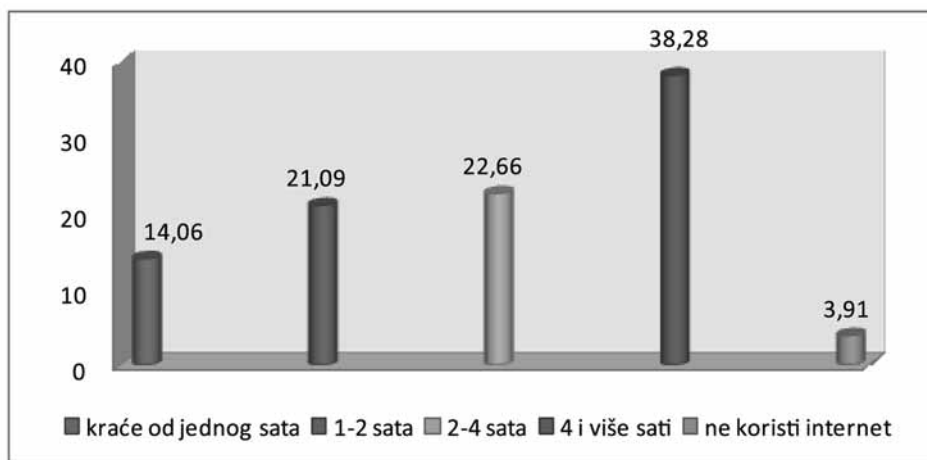
1.3.2. Koliko ispitanici dnevno koriste internet?

Tabela br.4

	kraće od 1 sata	1 -2 sata	2 -4 sata	4 i više sati	ne gleda TV
F	18	27	29	49	5
%	14,06	21,09	22,66	38,28	3,91

Dobivena vrijednost hi-kvadrata iznosi 40,76. Na četvrtom stupnju slobode granična vrijednost na razini značajnosti od 0,05 iznosi 9,488. S obzirom da je dobiveni hi-kvadrat znatno veći od granične vrijednosti na razini značajnosti 0,05, zaključujemo da odgovori ispitanika nisu slučajni, da postoji statistički značajna razlika između očekivanih i dobivenih frekvencija.

Na osnovu dobivenih podataka možemo zaključiti da 78 ispitanika što predstavlja 60,94% koristi internet duže od dva sata.

Grafikon br.4 Koliko ispitanici dnevno koriste internet?

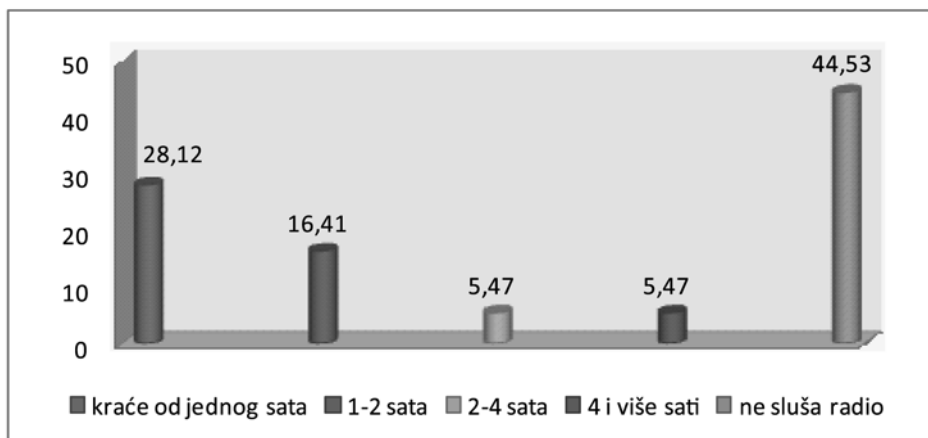
1.3.3. Koliko ispitanici dnevno slušaju radio?

Tabela br.5

	kraće od 1 sata	1 -2 sata	2 -4 sata	4 i više sati	ne sluša radio
F	36	21	7	7	57
%	28,12	16,41	5,47	5,47	44,53

Dobivena vrijednost hi-kvadrata iznosi 70,58. Na četvrtom stupnju slobode granična vrijednost na razini značajnosti od 0,05 iznosi 9,488. S obzirom da je dobiveni hi-kvadrat znatno veći od granične vrijednosti na razini značajnosti 0,05, zaključujemo da odgovori ispitanika nisu slučajni, da postoji statistički značajna razlika između očekivanih i dobivenih frekvencija.

Na osnovu dobivenih podataka možemo zaključiti da 14 ispitanika, što predstavlja 10,24% sluša radio duže od dva sata.

Grafikon br.5 Koliko ispitanici dnevno slušaju radio?

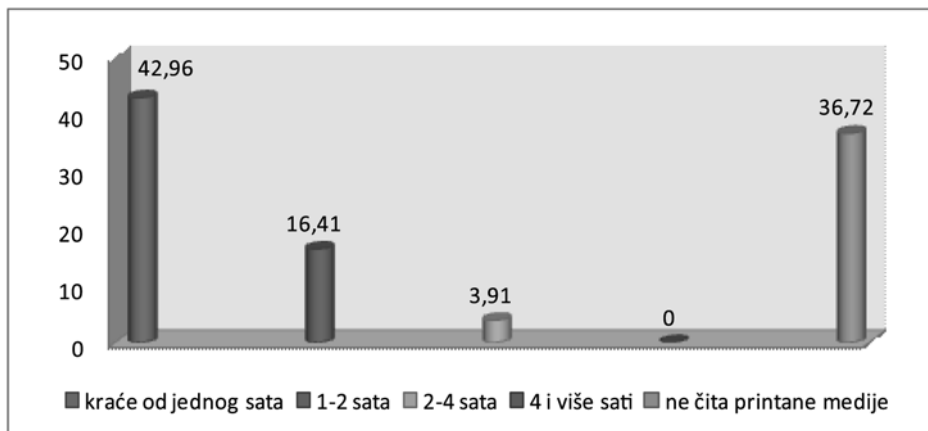
1.3.4. Koliko ispitanici dnevno čitaju printane medije?

Tabela br.6

	kraće od 1 sata	1 -2 sata	2 -4 sata	4 i više sati	ne čitaju printane medije
F	55	21	5	0	47
%	42,96	16,41	3,91	0	36,72

Dobivena vrijednost hi-kvadrata iznosi 94,66. Na četvrtom stupnju slobode granična vrijednost na razini značajnosti od 0,05 iznosi 9,488. S obzirom da je dobiveni hi-kvadrat znatno veći od granične vrijednosti na razini značajnosti 0,05, zaključujemo da odgovori ispitanika nisu slučajni, da postoji statistički značajna razlika između očekivanih i dobivenih frekvencija.

Na osnovu dobivenih podataka možemo zaključiti da 5 ispitanika, što predstavlja 3,91% čita printane medije duže od jednog sata.

Grafikon br.6 Koliko ispitanici dnevno čitaju printane medije?

Na osnovu prikazanih rezultata možemo zaključiti da je znatan broj ispitanika izložen utjecaju medija duže od dva sata i to najveći broj ispitanika provodi vrijeme na internetu i gledanju televizije, dok najmanji broj ispitanika čita printane medije. Možemo reći da je potvrđena podhipoteza da su ispitanici izloženi utjecaju medija duže od dva sata dnevno.

Na pitanje *koji su sadržaji video igrice koje igraju*, ispitanici su dali sljedeće odgovore:

- borilačke vještine - 14 ispitanika, što predstavlja 10,94%
- sport - 40 ispitanika, što predstavlja 31,25%
- oružje i krvavi prizori - 20 ispitanika, što predstavlja 15,62%
- sadržaji zabavnog i poučnog karaktera - 54 ispitanika, što predstavlja 42,19%.

Na pitanje *koji žanr filmova najčešće gledaju*, ispitanici su dali sljedeće odgovore:

- akcioni - 20 ispitanika, što predstavlja 15,63%
- horor - 43 ispitanika, što predstavlja 33,59%
- drama - 8 ispitanika, što predstavlja 6,25%
- komedija - 57 ispitanika, što predstavlja 44,53%.

1.4. Izloženost ispitanika scenama nasilja u medijima

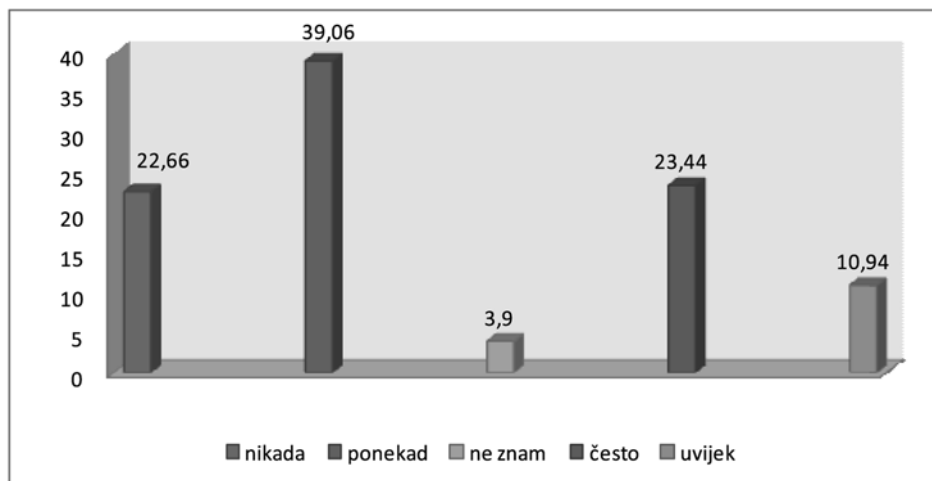
Četvrtim zadatkom nastojalo se ispitati koliko su ispitanici izloženi scenama nasilja u medijima. Dobiveni su sljedeći rezultati:

Tabela br.7

	nikada	ponekad	ne znam	često	uvijek
F	29	50	5	30	14
%	22,66	39,06	3,90	23,44	10,94

Da bismo provjerili jesu li dobiveni rezultati statistički značajni radili smo hi-kvadrat. Dobivena vrijednost hi-kvadrata iznosi 46,31. Na četvrtom stupnju slobode granična vrijednost na razini značajnosti od 0,05 iznosi 9,488. S obzirom da je dobiveni hi-kvadrat znatno veći od granične vrijednosti na razini značajnosti 0,05, zaključujemo da odgovori ispitanika nisu slučajni, da postoji statistički značajna razlika između očekivanih i dobivenih frekvencija, te da na osnovu njih možemo zaključivati na cijelu populaciju.

Također možemo zaključiti da su 44 ispitanika, što predstavlja 34,37%, često ili uvijek izložena scenama nasilja u medijima, tako da je i četvrta potvrđena, također konstatujemo da je iako ne često većina ispitanika čak njih 73,43% ispitanika izložena scenama nasilja u medijima.

Grafikon br.7 Izloženost ispitanika scenama nasilja u medijima

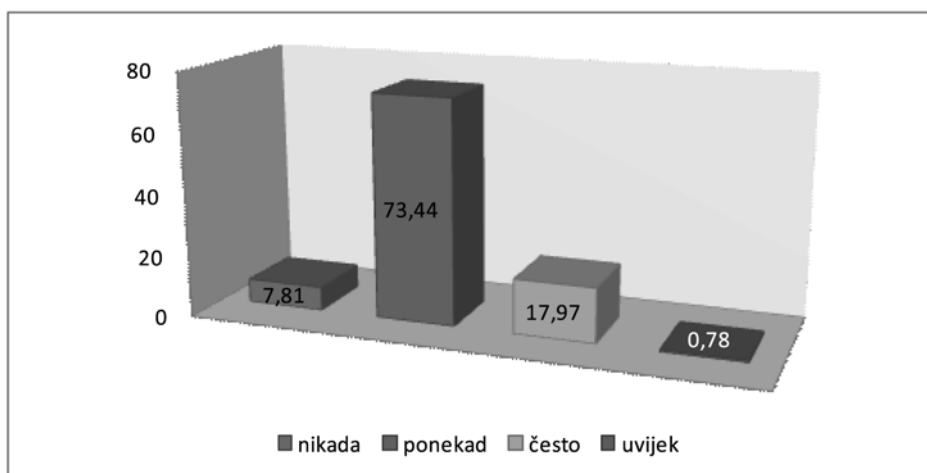
1.5. Upoznatost ispitanika sa utjecajem medija na njihovo ponašanje

Petim zadatkom nastojalo se ispitati koliko su ispitanici upoznati sa utjecajem medija na njihovo ponašanje. Na osnovu odgovora ispitanika u skali stavova, konstruiranoj u svrhu ovog istraživanja, o tome utječu li mediji na njihovo ponašanje, emocije, mišljenje i stavove, dobiveni su sljedeći rezultati:

Tabela br.8

	nikada	ponekad	često	uvijek
F	10	94	23	1
%	7,81	73,44	17,97	0,78

Na osnovu dobivenih rezultata možemo zaključiti da su ispitanici upoznati sa utjecajem medija na njihovo ponašanje, čime je potvrđena naša peta hipoteza.

Grafikon br.8 Upoznatost učenika sa utjecajem medija

1.6. Povezanost nasilja u medijima i pojave agresivnog ponašanja

Šestim zadatkom nastojalo se ispitati je li nasilje u medijima povezano sa pojavom agresivnosti kod ispitanika. Dobiveni su rezultati iz skale stavova konstruirane u svrhu ovog istraživanja i upitnika agresivnosti A-87, te je izračunata Pirsonova korelacija.

Correlations

		VAR00001	VAR00002
VAR00001	Pearson Correlation	1	,439**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	128	128
VAR00002	Pearson Correlation	,439**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	128	128

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Na osnovu dobivenih rezultata možemo zaključiti da postoji statistički značajna povezanost, umjerena korelacija između rezultata dobivenih u skali stavova i rezultata dobivenih upitnikom agresivnosti A-87. Možemo zaključiti kako je naša šesta hipoteza, da postoji povezanost nasilja u medijima sa pojavom agresivnog ponašanja kod ispitanika potvrđena.

Zaključak

Na osnovu teorijskih razmatranja, primijenjene metodologije, te analize i interpretacije dobivenih rezultata u istraživanju, došlo do sljedećih zaključaka.

1. Zaključujemo da ispitanici češće koriste internet od drugih sredstava mas-medija, i to 73,44% ispitanika koristi najčešće internet, dok ispitanici rijetko koriste radio i printane medije. Na osnovu dobivenih rezultata možemo zaključiti kako prva podhipoteza, da ispitanici češće koriste TV od drugih sredstava mas-medija, nije potvrđena.
2. Druga podhipoteza kojom se pretpostavilo da su učenici češće izloženi zabavnim nego drugim sadržajima mas-medija, potvrđena je dobivenim rezultatima. 49% ispitanika prati zabavne sadržaje u mas-medijima, a najmanji broj ispitanika prati dokumentarne sadržaje njih samo 5%
3. Trećom hipotezom pretpostavljeno je da su ispitanici izloženi utjecaju mas-medija duže od dva sata. Dobiveni su sljedeći rezultati:

- TV – 53 ispitanika, odnosno 44,17%
- Internet – 78 ispitanika, odnosno 60,94%
- Radio – 14 ispitanik, odnosno 10,24%
- Printani mediji – 5 ispitanika, odnosno 3,91%.

Na osnovu dobivenih rezultata zaključujemo da je treća podhipoteza potvrđena. Većina ispitanika izložena je utjecaju medija duže od dva sata i to najčešće internetu, a narjeđe printanim medijima.

4. Na osnovu rezultata možemo zaključiti da su 44 ispitanika, što predstavlja 34,37%, često ili uvijek izložena scenama nasilja u medijima, ali također konstatujemo da je iako ne često, većina ispitanika čak njih 77,34% ispitanika izložena scenama nasilja u medijima. Tako konstatujemo da je četvrta podhipoteza potvrđena.
5. Petom podhipotezom pretpostavilo se da su učenici upoznati sa utjecajem medija na njihovo ponašanje. Rezultati su potvrdili postavljenu podhipotezu. 92,19% ispitanika potvrdilo je da mediji utječu na njihovo ponašanje, dok 7,81% ispitanika smatra da mediji nemaju nikakav utjecaj na njihovo ponašanje.
6. Šestim zadatkom ispitivana je povezanost scena nasilja u medijima i pojava agresivnog ponašanja kod ispitanika. Rezultati su potvrdili šestu podhipotezu da je izloženost nasilju u mas-medijima povezana sa pojavom agresivnog ponašanja kod ispitanika.

Rezultati provedenog istraživanja potvrdili su drugu, treću, četvrtu petu i šestu podhipotezu, međutim, nije potvrđena prva podhipoteza. S toga se može reći da je naša generalna hipoteza djelimično potvrđena u dijelu koji se odnosi na pretpostavke kako su ispitanici najčešće izloženi zabavnim sadržajima mas-medija, da su izloženi utjecaju medija duže od dva sata dnevno, da su izloženi scenama nasilja u medijima, te da su upoznati sa utjecajem mas-medija na njihovo ponašanje i kako postoji povezanost izloženosti nasilnim scenama u mas-medijima i pojave agresivnog ponašanja kod ispitanika, a odbačena u dijelu koji se odnosi na pretpostavke da ispitanici najčešće koriste TV kao sredstvo mas-medija.

Prilozi

7. UPITNIK
8. SKALA STAVOVA
9. UPITNIK AGRESIVNOSTI A-87

UPITNIK

Poštovani učenice,

Cilj ovog rada i istraživanja je istražiti, analizirati, utvrditi i interpretirati izloženost nasilju u medijima i agresivno ponašanje kod maloljetnika. Ovaj upitnik je anonim i Vaši nastavnici, roditelji, i školski drugovi/drukarice neće biti upoznati sa pojedinačnim odgovorima. Zato Vas molim da sasvim slobodno, iskreno i bez žurbe odgovorite na postavljena pitanja.

Naziv škole _____, dob _____, spol M Ž,

1. Koja sredstava masovne komunikacije najčešće koristite:

- a) radio
- b) internet
- c) TV
- d) štampu
- e) film.

2. Koje sadržaje u medijima najčešće pratite:

- a) informativne
- b) sportske
- c) dokumentarne
- d) zabavne
- e) obrazovne.

3. Koje od navedenih sadržaja biste više voljeli gledati, slušati, čitati u medijima:

- a) informativne
- b) sportske
- c) dokumentarne
- d) zabavne
- e) obrazovne.

4. Internet najčešće koristim za:

- a) pisanje zadaće
- b) e-mail
- c) chat (pričaonica)
- d) surfanje - www (igrice, mp3)

5. Dnevno u prosjeku gledam televiziju:

- a) kraće od 1 sata
- b) 1-2 sata
- c) 2-4 sata
- d) 4 i više sati
- e) ne gledam televiziju.

6. Internet dnevno koristim:

- a) kraće od 1 sata
- b) 1-2 sata
- c) 2-4 sata
- d) 4 i više sati
- e) ne koristim internet.

7. Radio dnevno slušam:

- a) kraće od 1 sata
- b) 1-2 sata
- c) 2-4 sata
- d) 4 i više sati
- e) ne slušam radio.

8. Za čitanje printanih medija dnevno u prosjeku izdvajam:

- a) kraće od 1 sata
- b) 1-2 sata
- c) 2-4 sata
- d) 4 i više sati
- e) ne čitam printane medije.

9. Sadržaji video igrice koje igram najčešće su:

- a) borilačke vještine
- b) sport
- c) oružje i krvavi prizori
- d) sadržaji zabavnog i poučnog karaktera

10. Žanr filmova koje gledam najčešće je:

- a) akcioni
- b) horor
- c) drama
- d) komedija

Provjerite jeste li odgovorili na sva pitanja. Hvala na suradnji.

SKALA STAVOVA

Poštovani učenice,

Ispred Vas se nalazi skala stavova, sastoji se od deset pitanja ili tvrdnji, za svaku tvrdnju imate pet ponuđenih odgovora, vi trebate za svaku tvrdnju zaokružiti jedan broj od 1 do 5 koji najbolje opisuje i oslikava Vaše mišljenje, stavove. Molimo Vas odgovorite na sva pitanja otvoreno i iskreno. Brojevi imaju sljedeće značenje:

1-da, uvijek; 2-često; 3-ne znam; 4-ponekad; 5-ne nikad.

1. Smatram da mediji svojim sadržajima utječu na moje ponašanje:

1__2__3__4__5

2. Na osnovu medijskih sadržaja zaključujem o tome što je dobro i pozitivno

1__2__3__4__5

3. Na osnovu medijskih sadržaja zaključujem o tome što je loše i negativno

1__2__3__4__5

4. Mediji utječu na kvalitet Vašeg života:

1__2__3__4__5

5. Formiram svoje mišljenje o ljudima, stvarima, narodima na osnovu informacija koje dobivam iz medija:

1__2__3__4__5

6. U medijskim sadržajima koje pratim pojavljuju se scene nasilja:

1__2__3__4__5

7. Tijekom gledanja, slušanja, čitanja medijskih sadržaja izložen sam prezentiranju nasilnih scena:

1__2__3__4__5

8. Nasilne scene u medijima me uznemiruju

1__2__3__4__5

9. Smatram da je nasilje opravdan način rješavanja problema

1__2__3__4__5

10. Oponašam svoje omiljene likove iz medija

1__2__3__4__5

Spol: M Ž

Dob: _____

U P U T A

Ispred Vas se nalazi 15 situacija s kakvima smo se tokom života vjerojatno svi imali prilike susresti. Ispod svake od tih situacija navedeno je 5 različitih vrsta ponašanja koje u takvim situacijama ispoljavamo. Vaš zadatak je da iza svake vrste ponašanja zaokružite jedan broj od 1 do 5 koji će ukazivati na to koliko često se u takvim ili sličnim situacijama ponašate na određen način. Brojevi imaju sljedeće značenje:

- 1 – baš se nikad tako ne ponašam
- 2 – rijetko se tako ponašam
- 3 – ponekad se tako ponašam
- 4 – često se tako ponašam
- 5 – vrlo često se tako ponašam

Da bismo Vas podsjetili na značenje brojeva ono je napisano na vrhu svake stranice.

U odgovaranju nije potrebno previše razmišljati jer ovdje nema tačnih i netačnih odgovora.

Dobro pročitajte svaku situaciju i sve oblike ponašanja (označene slovima od a – e) i kod svakog zaokružite jedan od priloženih brojeva. Pazite da ne preskočite ni jedan red.

1. Ako me netko ometa dok pokušavam raditi neki važan posao, ja:

- a) Izderem se na njega 1 2 3 4 5
- b) Udarim ga 1 2 3 4 5
- c) Iskalim svoju ljutnju na nekom drugom predmetu 1 2 3 4 5
- d) Poželim se dobro izvikati na njega 1 2 3 4 5
- e) Najradije bih ga udario, ali se suzdržim 1 2 3 4 5

2. Ako me netko dulje vrijeme provocira i izaziva, ja:

- a) Opsujem ga 1 2 3 4 5
- b) Potučem se s njim 1 2 3 4 5
- c) Osvetim se na nekoj njegovoj stvari 1 2 3 4 5
- d) Poželim mu reći sve što ga spada 1 2 3 4 5
- e) Najradije bih ga istukao 1 2 3 4 5

3. Ako se netko bezobrazno ubacuje u red u kojem ja već dugo čekam, ja:

- a) Oštro ga upozorim da to ne radi 1 2 3 4 5
- b) Fizički ga spriječim u tome 1 2 3 4 5
- c) I sam se ubacim preko reda 1 2 3 4 5
- d) Najradije bih se izvikao na njega, ali prešutim 1 2 3 4 5
- e) Rado bih ga šamarom naučio redu 1 2 3 4 5

4. Pokvari li mi se televizor dok gledam omiljenu emisiju, ja:

- a) Psujem na sav glas 1 2 3 4 5
- b) Gađam televizor prvim predmetom koji mi je pri ruci 1 2 3 4 5
- c) Posvađam se sa svakim tko me pokuša umiriti 1 2 3 4 5
- d) Pomislim na svakakve psovke, ali ih ne izgovorim 1 2 3 4 5
- e) Poželim razbiti televizor 1 2 3 4 5

5. Kad tvrdim nešto u što sam sasvim siguran, a sugovornik mi ne vjeruje, ja:

- a) Počnem vikati na njega 1 2 3 4 5
- b) Toliko me naljuti da ga na kraju udarim 1 2 3 4 5
- c) Udarim šakom po stolu 1 2 3 4 5
- d) Vikao bih na njega, ali se suzdržim 1 2 3 4 5
- e) Najradije bih šamarom smanjio njegovu tvrdoglavost 1 2 3 4 5

6. Kad mi u prodavaonici podvale staru ili pokvarenu robu, ja:

- a) Izgrdim trgovca 1 2 3 4 5
- b) Bacim robu trgovcu pred noge 1 2 3 4 5
- c) Psujem društvo u kojem te svatko može varati 1 2 3 4 5
- d) Najradije bih opsovao trgovcu sve po redu 1 2 3 4 5
- e) Poželim gađati trgovaca robom u glavu 1 2 3 4 5

7. Kad zbog pogreške suigrača izgubim važnu partiju karata, ja:

- a) Vičem na suigrača 1 2 3 4 5
- b) Bacim mu karte u lice 1 2 3 4 5
- c) Osvetim se na nekoj njegovoj stvari 1 2 3 4 5
- d) Poželim mu reći sve što ga spada 1 2 3 4 5
- e) Najradije bih ga istukao 1 2 3 4 5

8. Dok sam bio dijete, kad bi me druga djeca naljutila, ja bih:

- a) Svađao se s njima 1 2 3 4 5
- b) Potukao se 1 2 3 4 5
- c) Iskalio srdžbu na nekoj igrački 1 2 3 4 5
- d) Poželio ih psovati, ali bih prešutio 1 2 3 4 5
- e) Osjećao želju da se potučem, ali bih se suzdržao 1 2 3 4 5

9. Ako netko stalno priča i ometa me dok gledam uzbudljiv film, ja:

- a) Oštro ga upozorim da šuti 1 2 3 4 5
- b) Po potrebi silom ga ušutkam 1 2 3 4 5
- c) Psujem upravu što svakog pušta u kino 1 2 3 4 5
- d) Poželim ga ispsovati 1 2 3 4 5
- e) Najradije bih ga šamarom podučio pristojnosti 1 2 3 4 5

10. Kad se s nekim dogovorim za sastanak, a on se pojavi s pola sata zakašnjenja, bez riječi isprike, ja:

- a) Dobro se izvičem 1 2 3 4 5
- b) Ako mi se suprotstavi i udarim ga 1 2 3 4 5
- c) Najradije bih udario nogom najbližu stvar 1 2 3 4 5
- d) Poželim ga ispsovati 1 2 3 4 5
- e) Najradije bih ga udario 1 2 3 4 5

11. Kad nakon napornog dana dođem kući, a netko mi od članova obitelji počne prebacivati i prigovarati, ja:

- a) Svađam se 1 2 3 4 5
- b) Toliko se naljutim da ga udarim 1 2 3 4 5
- c) Ljutito zalupim vratima 1 2 3 4 5
- d) Poželim mu opsovati sve po redu 1 2 3 4 5
- e) Najradije bih ga šamarom ušutkao 1 2 3 4 5

12. Kada me netko jako naljuti, ja:

- a) Vičem i psujem 1 2 3 4 5
- b) Udarim ga 1 2 3 4 5
- c) Razbijem neki predmet 1 2 3 4 5
- d) Psovao bih, ali se suzdržim 1 2 3 4 5
- e) Poželim ga isprebijati 1 2 3 4 5

13. Kada me netko bezobzirno gura u tramvaju ili autobusu, ja:

- a) Viknem na njega 1 2 3 4 5
- b) Guram i ja njega 1 2 3 4 5
- c) Vičem na "zetovce" 1 2 3 4 5
- d) Poželim psovati 1 2 3 4 5
- e) Najradije bih ga silom izbacio van 1 2 3 4 5

14. Kad mi se jako žuri, a ne mogu pronaći neku stvar koja mi je potrebna, ja:

- a) Vičem i psujem 1 2 3 4 5
- b) Fizički kaznim onoga tko je kriv za to 1 2 3 4 5
- c) Ljutito razbacujem stvari, pa makar ih razbio 1 2 3 4 5
- d) Najradije bih psovao sve po redu 1 2 3 4 5
- e) Poželim porazbijati sve oko sebe 1 2 3 4 5

15. Kad pokušavam popraviti neki predmet, a to mi nikako ne polazi za rukom, ja:

- a) Psujem 1 2 3 4 5
- b) Toliko me naljuti da ga bacim na pod 1 2 3 4 5
- c) Ljutito vičem na svakog tko mi hoće pomoći 1 2 3 4 5
- d) Najradije bih psovao na sav glas 1 2 3 4 5
- e) Poželim razbiti taj predmet, makar mi je potreban 1 2 3 4 5

Literatura

- Albert Bandura, PROCES SOCIJALIZACIJE KOD DJECE, Uloga procesa učenja po modelu u razvoju ličnosti, Zavo za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, treće izdanje, 1990. godina.
- A. Adler, POZNAVANJE ČOVJEKA, beograd, 1965. godina.
- Dr. B. Stevanović, OBUHVATNI REČNIK PSIHOLOŠKIH I PSIHOANALITIČKIH POJMOVA, Beograd, 1972. godina.
- Dr. N. Potkonjak i dr. P. Šimleša, PEDAGOŠKA ENCIKLOPEDIJA, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989. godina.
- Dr. P. Šimleša, dr. D. Franković, dr. Z. Pregrad, ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK PEDAGOGIJE, Matica Hrvatska, Zagreb, 1963. godina.
- DIDAKTIČKI PUTOKAZI, Zenica, april 2004. godina.
- E. Fromm, ANATOMIJA LJUDSKE DESTRUKTIVNOST II, Zagreb, 1986. godina.
- I. Dizdarević, PSIHOLOGIJA MASOVNIH KOMUNIKACIJA, HUG Žena 21, Sarajevo, 1997. godina.
- Izlaganje na međunarodnom znanstvenom simpoziju "BIOETIKA I NOVA EPOHA" na 3. Lošinjskim danima bioetike, Mali Lošinj, 2004. godina.
- L. Pehar – Zvačko, ODUZETO DJETINJSTVO, Sarajevo, 2000. godina.
- Obrazovanje odraslih, br.2, OBRAZOVNO-SOCIJALIZACIJSKI EFEKTI MEDIJA MASOVNE KOMUNIKACIJE I SAVREMENA ŠKOLA, Biljana Trebješanin, Sarajevo, 2002. godina.
- M. Tomić, PSIHOLOGIJA AGRESIVNOSTI, Engram, Beograd, 2003. godina.
- M. Zvonarević, SOCIJALNA PSIHOLOGIJA, Školska knjiga, Zagreb, 1985. godina.
- P. Hwang, B. Nilsson, RAZVOJNA PSIHOLOGIJA, Natur och kultur, Stockholm, 1995. godina.
- R. Winkel, DJECA KOJU JE TEŠKO ODGAJATI, Zagreb, 1999. godina.
- Žak Gone, OBRAZOVANJE I MEDIJI, Clio, Zagreb, 1998. godina.

GRADOVKH

SOCIOLOGIA

Stabilno društvo i sadržinsko razumijevanje između znanstvene i ekonomske podstrukture

Sažetak: Stabiliziranje odnosa u konfliktom društvu je stvar razuma i cjelokupnog življenja. Nastojanja da se kroz političko djelovanje dođe do uzajamnog približavanja grupacija i struktura koje tvore složenost Bosne i Hercegovine nisu dala rezultate u dvadesetogodišnjem traganju. Uspostava dijaloga i kulture konvergencije u bosanskohercegovačkom realitetu očito traži nove i drugačije načine i puteve postizanja cilja u kome će se ostvariti željeni stepen (ne)slaganja konstituenata (pojedinaца i grupa) ovog realiteta. Ne ulazeći u iskrenost i organsku potrebu nosilaca procesa uzajamnog egzistirajućeg približavanja da na političkoj osnovi razriješe ispoljavajuće protivurječnosti, a pri tome u nemogućnosti konstatovanja napretka u nastojanjima dolaska do zadovoljavajućih rješenja, ističe se potreba da se politika konvergencije modificira kulturom naznačenog procesa. U tom smislu treba naglasiti dvije sfere, znanje i ekonomsko približavanje, kao mogući ključ pozitivnijih rješenja od onih koje je nudila politička sfera. Zbog toga je nužno znanjem, novim proizvodima, vizijama i ekonomskim približavanjima pokrenuti proces uzajamnog slaganja pojedinaca i grupa u Bosni i Hercegovini ka eventualnom željenom stepenu postignuća.

Novi model kulture konvergencije zasnovan na relacijama kroz znanje i ekonomsko približavanje počiva na filozofiji promišljanja koja u svojoj osnovi sadrži namjeru za istinsko pozitivno razrješenje prisutnih protivurječnosti i zapriječenosti. Proces koji nastaje na znanju je nešto sasvim drugo od onoga koji nastaje na političkim kalkulacijama i trgovinama raznih boja. Osnovni kulturološki kod modela konvergencije u bosanskohercegovačkom društvu neophodno je zasnivati na filozofiji egzistiranja realnih mogućnosti za postizanje uspješnosti predviđenog procesa.

Ključne riječi: Stabilno društvo – Kultura konvergencije – Znanstvena podstruktura – Ekonomska podstruktura – Razumijevanje.

UVOD

Cjelokupnost čovjekovog djelanja u znaku je fenomena konvergencije. Tokom više od dva vijeka svoga trajanja ovaj pojam je mijenjao svoju znakovitost. Prvobitno je konvergencija značila kretanje ka ujedinjenju ili jednoobraznosti. Vremenom je ove određenje trpjelo značajne teorijske znakovite promjene. Mijenjalo se određenje konvergencije više od, do tada petnaest desetljeća, da bi se 70-ih godina XX vijeka, u teorijskoj ravni, postigla određena saglasnost oko značenja ovog fenomena, po kome ista znači postizanje zajedničkog cilja ili ciljeva korištenjem različitih političkih i društvenih taktika i strategija (Jenkins, 2006:14). Na dosta primjera se pokazalo da je takvo određenje, najblže rečeno, utopija.

Zajednički cilj političke konvergencije u Bosni i Hercegovini je doživljavanje i zaživljavanje svih različitosti kao bogatstva i prirodnog resursa, a ne kao osnova dekonstrukta društva.

Budući da je konvergencija u svjetskom društvu najviše, na uspostavi zajedničkih ciljeva, postigla u komunikacijskim, informatičkim i tehnologijskim djelatnostima, a da su to oblasti koje se zasnivaju mnogo više na racionalnosti nego iracionalnosti, od sličnih načela treba poći i u razrješavanju protivurječnosti u bh društvu kao različitosti koje su uvijek, potencijalno, predstavljale tinjajući sukob. Zbog toga ništa racionalnije nego kao od osnova konvergencije u bh društvu poći od znanja i preduzetništva.

Iznalaženje novog modela konvergencije zasnovanog na znanju i ekonomskom približavanju je(su) prostor(i) u kome se lakše snaći jer je u tim sferama mnogo manji stepen nesaglasnosti, nego što je to, u prostoru koji se tiče karaktera rata u BiH, ili pobjednika i poraženih ili (ne)ugroženosti pojedinih narodnosnih i nacionalnih grupacija. Ući u ovaj drugi prostor u cilju ostvarenja pomaka mnogo je teže, nego što je to izgradnja društva na fonu znanja i poduzetništva.

1. Dijalog u tranzicijskom društvu

Približavanje pojedinaca i grupa, institucija i asocijacija, odnosno aktera društvenih zbivanja postiže se uzajamnim razumijevanjem kroz sposobnost slušanja i uvažavanja drugoga i dragačijeg. Tokom aktivnog slušanja identifikuje se sve ono što je najmanji zajednički sadržalac, odnosno minimum nekakvih uslova koji jesu zajednički. I to je, upravo, polazna osnova za razgovor. Zapravo, dijalog u tranzicijskom društvu zahtijeva da se baštini kultura razgovora. U petnaestak godina poslije dekonstrukcije bosanskohercegovačkog društva bilo je malo dijaloga. Veoma malo se osluškivala druga strana koja promišlja drugačije. I načini na koji se djelovalo i ispoljavao tranzicijski dijalog u Bosni i Hercegovini vidljivi su kroz "rezultate" neusklađenosti mnogih društvenih podstruktura.

Ako dijalog nije monolog, što je u većini slučajeva bio, onda se u najboljem slučaju svodi na debatiranje u javnom i političkom životu. A debate u političkom i javnom životu teže nadmudrivanju. Pogotovo debate o različitostima i drugosti-ma u medijima i u bh Parlamentu. Takav vid komunikacije ne doprinosi stabilnosti kao uslovu napretka društva. Dijalog koji ima monološki karakter je vid (ne) komuniciranja ili način gdje se i u kojem se sagovornik pokušava ubijediti u (ne) ispravnost svojih stavova, a ne postoji razumijevanje za neku drugost koju on promovise. Prti tome se skače sa teme na temu, sa problema na problem. A način na koji se ubrzanim tempom prelazi sa teme na temu ima elemente površnosti. Jer ne zalazi se u dubinu samog problema i u suštinu zbivanja i događanja.

Komuniciranje debatnog tipa, bilo koje vrste, koje promovise brzofrekventnu komunikaciju između sagovornika, čini se da uvijek ostavi jedan vid nedorečenosti i nedovršenosti. Naprosto od brzine i potrebe da se argumentovano pojasni i ubijedi neko, jer cilj je da se ubijedi, a ne razumije druga strana, nema se visoki nivo empatije za tu drugost (Page, 1996:47). Zasiurno da dvije ili tri strane koje zastupaju neko različito mišljenje neće proizvesti nešto što je zajedničko i što je zajedništvo. Jer, dijalog sam po sebi podstiče visoki nivo razumijevanja i zajedništva za drugost. Debata mnogo manje i mnogo drugačije podstiče razumijevanje za raznolikost.

U predpolitičkim društvima, kakva je većina zapadnobalkanskih, često se miješaju pojmovi debata i dijalog. Debata ima za cilj nadmudrivanje, a dijalog razumijevanje. Teško ili gotovo nikako se ne shvata i ne razumije da su to dva potpuno različita pojma. Za dobru argumentaciju tokom dijaloške rasprave i tokom dijaloškog razgovora (dijalog sam jeste razgovor) dobar je način da se, naprosto, formuliše svoj argument, svoj debatni stav, energičan i odlučan, sa kojim i na koji nastupa sagovornik. Ali taj argument svoju rezultantu postiže u kontaktnosti sa drugim i drugačijim. Jer u razumijevanju i osluškivanju onog drugog sasvim sigurno postoji nešto što može biti dobra osnova za jedan dijaloški razgovor, a samim tim razgovor može proizvesti niz određenih stvari koje mogu biti dobre za obje strane i mogu biti na zadovoljstvo obje strane.

Što je društvo više ispolitizovano, to je manjak razumijevajućeg razgovora, odnosno dolazi do nekulture razgovora. Ustvari, nedostaje kultura razgovora. Kultura dijaloga u tranzicijskim vremenima je na niskom nivou. Kada se govori o kulturi razgovora otuđenje je nešto što je postojeća, egzistirajuća i otežavajuća kategorija, posebno u XXI vijeku, koji je različit kao vijek komunikacije. Ali taj vijek komunikacije je sve manje razdoblje verbalne, ne žive među sagovornicima, nego virtuelne komunikativnosti. Sve je manje baštinjenja lijepog, tolerantnog i uvažavajućeg razgovora gdje sagovornici između sebe razgovaraju, čuju i razumiju jedan drugoga. Postoji manje potrebe za načinom za koji su starije generacije praktikovale i imale kulturu razgovora. Generacije s početka drugog desetljeća trećeg milenijuma više vode računa o virtuelnom načinu savremenih

komunikacija, a tranzicijski dijalog zbog urušavajućih momenata među akterima političkih i društvenih zbivanja u bosanskohercegovačkom društvu ispoljava značajniju potrebu za direktnom komunikacijom. Virtualni način komuniciranja proizvodi otuđenje među generacijama, što se još pogubnije odražava na kulturu konvergencije.

Prevazilaženje sposobnosti netolerancije, odnosno nastojanja sagovornika da jedan drugoga sa uvažavanjem i do kraja saslušaju da iznesu suprotno mišljenje, vodi do razgovora kao stepenice za ostvarenje dijaloga (Schafter, 2005:74). Pojam tolerancija se vrlo često upotrebljava, a pri tome je dobro pokriće za (ne) želju sa uspostavom dijaloga. Tako da je tolerancija nešto što se vrlo frekventno čuje i u medijima, i uopšte u javnom životu. To je riječ koja je jako često upotrebljavana. Kada bi nivo tolerancije bio visok, egzistiralo bi se u jednom harmoničnom uređenom društvu i u jednom uređenom sistemu. Još uvijek, a posebno na južnoslovenskim prostorima, se uči da se razumije ta drugost. Da to nešto što jeste drugačije, da to nešto što se ponekad i površno razumije, da se toleriše, bez obzira na efekte čina djelanja. Razumjeti to drugo znači razgovarati, i to vrlo otvoreno i vrlo jasno. I pitati ono što nije jasno ili što se manje razumije. Doći do nekakvog saznanja pomoću kojega se da vidjeti što su razlike i što su sličnosti, jeste krajnji efekat dijaloga u tranzicijskom društvu. Dijalog u tranziciji je termin koji se danas jako mnogo koristi. Ali to je mnogo drugačije od onoga kako se to u praksi dešava. A to je nešto što će se učiti i na čemu će se raditi.

Mediji mogu doprinijeti napretku tranzicijskog dijaloga, jer su mediji neko ko šalje jasnu poruku s obzirom na veliki broj gledalaca/slušalaca/čitatelja, i na veliki broj ljudi do kojih poruka dopire. Oni imaju vrlo visoki nivo edukativnosti u načinu svoga rada. Dakle, ukoliko se imaju mediji koji praktikuju dijalošku formu i formulu, dovodeći sagovornike koji promišljaju različito na jednu te istu temu, dajući prostora za sve ono što jeste na neki način drugačije od onog što je najčešće i najviše, tada dijalog u tranzicijskom društvu može efektuirati pomacima.

Jedinstvena obilježja dijaloga, i za južnoslovensko i za bh društvo, se sastoje u tome da dijalog ima aktivnu ulogu u prevenciji konflikta i izgradnji mira. Dijalog u tranziciji je proces, a njegova osnovna ideja jeste promjena načina djelovanja. Uglavnom se u bosanskohercegovačkoj dekonstrukciji djelovalo nakon konflikta, a u trećem milenijumu se nameće potreba da se djeluje preventivno. Da se učine sve moguće aktivnosti, a očito je da je u svim predkonfliktnim stanjima dijalog jako bitan, jer ima razumijevajuću suštinu.

Govor razumijevanja i govor mržnje je bio i još uvijek jeste svojstven za južnoslovensko društvo. Govor mržnje je na pomenutim prostorima živio jako dugo. I neko ko je u dobroj mjeri doprinio razvijanju konflikata zasigurno jesu i mediji. Kada se govori o medijima onda se priča o načinu na koji su promovisali govor mržnje. Došlo je krajnje vrijeme za govor razumijevanja. To je ono što je potpuno drugačije i što ima jedan potpuno afirmativan stav. Što nema negativan

stav u odnosu na drugoga i drugačije. Tranzicijski dijalog se u uslovima kulture konvergencije preobražava u razumijevajuću i uvažavajuću konstantu.

2. Filozofija realnih mogućnosti kao model kulture konvergencije

Procese kulture konvergencije u novom ključu tvore pojedinci novog modela koji bi Bosna i Hercegovina trebala primijeniti. Pojedinci prepoznati po postignućima van zavisnosti od bilo kakvih političkih uticaja, a uz to referentni po kriterijuma važećih međunarodnih konvencija mjerljivosti sistema vrijednosti, polazišni su i temeljni osnov u odabiru tvoritelja novog modela konvergencije. Hoće li se tako nešto dogoditi ili će BiH i dalje tonuti - to se može vidjeti iz primjera kojih ima i sistemskim (ne)preprekama koje takvim pojedincima stoje na putu (ne)postignuća.

Suštinu filozofije realnih mogućnosti uspješnih pojedinaca tvori životna filozofija čiji je osnovni moto puno raditi i učiti. Učiti od pametnijih, a ono što se ne zna pročitati u knjigama. A ono što se i dalje ne zna, onda pitati one koji znaju. Takva filozofija je pobjednička jer omogućava dugotrajno trajanje na znanstvenoj, preduzetničkoj i društvenoj pozornici. Takav način i stil života nastaju na znanju. Ulaže se u razvoj osvajajući nova znanja.

Ako je pobjednička filozofija kredo, onda njeni nosioci ne bi trebali biti u usko lokalnim okvirima zatvoreni u prostore naučno istraživačke institucije ili uspješne kompanije, već bi takvi trebali biti u vrhu bh vlasti koja se, očito, ne snalazi. Svaka vlast mora biti sposobna da vodi državu. Trenutno je čitav region pred velikim izazovom, a to je ulazak u EU. U tom smislu se stvari prvo razvijaju unutar sebe. Uspješni pojedinci ne očekuju da država razvija znanstveni rad, odnosno znanje ili kompaniju, nego očekuju da država prati znanje i poduzetništvo sa svojim projektima i razvojem koji su isto tako sposobni i potencijalni. Bez uzajamnog djelovanja država – pojedinci nema cjelovitosti pobjedničke filozofije.

Svugdje u Bosni i Hercegovini ima sposobnih ljudi, samo što njihovo znanje i njihovu volju treba staviti u pravi razvojni koncept i potencijal društva.

Pojedinci koji imaju rezultate nikada se ne busaju u prsa da su uradili nešto, pri tome ističući u prvi plan toliko otrcane fraze o patriotizmu. Oni rade skromno i uljudeno. Oni pomažu i svojoj instituciji/kompaniji, kao i svojem kraju i cijeloj Bosni i Hercegovini.

3. Znanje i konvergencija

Za jednu državu i društvo imati viziju razvoja znači znati naći put izlaska iz krize u teškom vremenu. U praksi bosanskohercegovačkog društva se to ne događa. Egzistira se u dubokoj ekonomskoj krizi, a još šire u moralnoj i društvenoj.

Jednom riječju: ne ide ni bh državi, a ni društvu! A zapaža se da ima pojedinaca/institucija/kompanija koje pokazuju da se može ići naprijed i protiv krize.

Problematika vizije nije neprepoznata u Bosni i Hercegovini. Ali problem je u tome što je BiH jedna od rijetkih država gdje država ne osmišljava tu viziju i gdje Vlada ne realizira tu viziju, nego su nažalost pozvani pojedinci da tako nešto nude.

Kada bi stručnjaci radili viziju razvoja oni bi Bosnu i Hercegovinu vidjeli kao znanstveno tehnološki naprednu zemlju, kao, može se reći *Kaliforniju Evrope*, i kao centar društva znanja. Ovdje se sintagma *Kalifornija Evrope* upotrebljava ne zbog određenih geografskih ili razvojnih sličnosti Bosne i Hercegovine sa Kalifornijom, nego zbog toga što Amerikanci smatraju da je Kalifornija vrh kvaliteta života svih država SAD-a. Nasuprot tome, u toj kvalitativno životnoj vizuri, države na južnoslovenskom ili zapadnobalkanskom prostoru smatraju se kao organizacije vlasti sa veoma niskim kvalitetom života. Sve južnoslovenske držav(ice) možda jesu na ljestvici kvaliteta života na dnu, ali razvijanjem različitosti kroz znanje i ekonomsko približivanje, odnosno putem premještanja ciljeva moguće je praviti Kaliforniju na jugoistoku Evrope.

Početkom druge decenije trećeg milenija shvata se da je razvoj temeljen na znanju i na inovacijama jedini pravi razvoj i da primjeri uspjehnosti i postignuća ne smiju biti izolovani (Vukadinović, 2010:69). I da Bosna i Hercegovina mora biti zemlja u kojoj se živi od rada, od znanja i od inovacija. Ali, sve to je nemoguće ako se nemaju dvije važne stvari: jedna je jasna vizija i strategija šta se želi, a druga sposobna vlada i sposobne institucije koje će stvoriti uslove da se to može raditi. Nažalost, u Bosni i Hercegovini nema ni jednoga niti drugoga. Niti se ima vizija, a ni strategija. Nema ni sposobnih pojedinaca koji tako nešto mogu raditi i realizirati.

Tada ne vrijede legitimni i opravdani protesti kada ni loša vlast, ni loša opozicija nemaju vizije, a ni aktere procesa, koji bi izveli državu i društvo iz lošeg stanja. A neće niti jedna ni vladajuća, a ni opoziciona stranka, uvesti nove ljude znanja, inovacije, tehnologije u neku, novu vlast na nekim narednim, ne dalekim, novim izborima. Niko od te političke kaste to neće uraditi. Neće to uraditi jer je bosanskohercegovački politički prostor zabetoniran već cijelih 20-tak godina istim ljudima i istim idejama. Očito da je politika u bosanskohercegovačkom društvu sredstvo za one koji imaju višak ambicija, a manjak sposobnosti. Oni su se zatvorili u svoje čvrsto omeđene političke i interesne prostore, tako da se metaforički može reći da je BiH zemlja koju jedni te isti ljudi razvlače malo lijevo, malo desno. A stvar je u tome da se malo krene naprijed, odnosno da se punim plućima krene prema vizijama.

Zbog toga se stručni i prepoznatljivi pojedinci trebaju okupljati, ne oko političkih partija, nego oko projekata koji vežu drugačije ljude sa drugačijim idejama i sa drugačijim vizijama. Jer svi se po malo trebaju žrtvovati za svoju zemlju, za

Bosnu i Hercegovinu. Takva kultura konvergencije otvara mogućnosti za razrešenje protivurječnosti.

To jeste zanimljivo, ali po starom modelu politike i izbornog zakonodavstva svi značajni doktori, profesori i stručnjaci, ako iza njih ne stane neka politička partija, neće preći nigdje dalje od svoga atara. Ne treba se biti zloduh i prorok, ali takvi pojedinci i projekti neće proći. A svi, deklarativno, žele da vrijedni i sposobni pojedinci prođu.

Ima se izborni zakon kakav se ima. Postoje mediji koji modeluju stvarnost. I građani zato izlaze na ulice što imaju osjećaj da ih niko ne sluša i da im je svega dosta, a da se ništa ne mijenja. Da se njihov pritisak i njihovo nezadovoljstvo ne može kanalisati u sistem. A njihovo nezadovoljstvo se ne može kanalisati u sistem zato što vodeće stranke nijesu prostor u kojemu se ideje mogu lako realizovati bez obzira na sve.

4. Ekonomsko približavanje i konvergencija

Sposobni pojedinci, a kojih u društvu ima, ne mogu doći u poziciju kreiranja i odlučivanja zato što je takav izborni zakon i što je takav mentalitet oko politike. Prema rezultatima istraživanja koja se često plasiraju u javnosti, veoma malo ljudi u Bosni i Hercegovini vjeruje političarima. Pridobiti nekoga od stručnjaka sa respektabilnim kredibilitetom da uđe u politiku je vrlo teško i to je težak posao. Teško je tako nešto postići zato što je je Bosnu i Hercegovinu početkom 90-ih godina XX vijeka trebalo odbraniti oružjem, a početkom druge decenije trećeg milenijuma je treba odbraniti pameću. Jer, izgleda na prvi pogled da se sve ruši u društvu, a ljudi su izgubili nadu i izgubili su vjeru u bolje. U situaciji kada političke partije ne puštaju prostor koji su osvojili, i kada ga brane svim mogućim (ne)legalnim i (ne)legitimnim sredstvima, dvije su mogućnosti i dva su puta za prevazilaženje takvog stanja. Jedan put je ulica. Ako se pusti da ulica rješava probleme, mada je to legitimno sredstvo, protesti mogu eskalirati u nešto neželjeno ako se ne naprave pomaci. Druga mogućnost je prihvatiti postojeća pravila da bi se došlo u priliku da se mijenjaju. Demokratski sistem i u Bosni i Hercegovini, a i u regionu, je rađen po ukusu velikih stranaka, čitaj nacionalnih, i one se, defakto, smjenjuju na vlasti. Sviđa im se tu ulogu mijenjati. One i koaliraju iza vrata. One se i dogovaraju. One jesu na papiru protivnici, ali taj prostor se nije otvorio za one najbolje.

Pametni, sposobni i preduzimljivi pojedinci se neće naći na tim listama i iz određenih subjektivnih razloga (Bolčić, 1994:69). Prvo, zato što oni sami imaju pametnijeg posla i rade poslove oko profita, a drugo može se slobodno reći da se ljudima toga i takvog kova i profila politika više manje gadi.

Izgubljena je prilika koja se imala, a to je da najспособniji vladaju Bosnom i Hercegovinom. Politički sistem se za njih zatvorio. Treba se, komparacije radi,

sjetiti samo bivše SFRJ – kada je Ante Marković, koji je bio vrhunski privrednik i koji je razumio probleme privrede (uveo konvertibilni dinar, smanjio dugove, krenuo u investicije) bio savezni premijer. I kada je Ante Marković došao za predsjednika SIV-a, bez obzira što se sistem na koji je on došao raspadao, on je razumio sistem, znao je njime upravljati i znao je okupiti kvalitetne ljude. A da je bilo političke pameti oko njega i u čitavom južnoslovenskom ambijentu, stvari bi sigurno bile drugačije. U populističkim okolnostima koje su zahvatile region gotovo sve države su, prvo, birale ljude koji su ih vodili u krivo stoljeće. Većina prvih predsjednika je južnoslovenske zemlje vodila u XIX, umjesto u XXI stoljeće. A onda su došle populističke vođe koje su državu koristile kako bi je pretvorile u svoju mafijašku organizaciju i opljačkale. Druga decenija trećeg milenijuma je konačno vrijeme da se nešto promijeni. Ali, ako svi u regionu ne shvate da je to vrijeme došlo i svi se ne angažuju u duhu novog modela kulture konvergencije, promjene se neće dogoditi.

Filozofija poslovanja u krizi se mora promijeniti u smislu da se ima više znanja i da se kriza može primijeniti u svoju korist. Ako se razvije nekoliko globalnih proizvoda, onda se na taj način mijenja i pomenuta filozofija. U toj filozofiji treba učiti u hodu. Stvarati, pa onda prezentirati svoje proizvode. Treba biti svjestan da se ne može sam ići, nego se mora sarađivati. Treba u tome stanju i u toj filozofiji funkcionalno učiti. A funkcionalno je razvijanje logike i procesa. Uče ono što je potrebno u tome procesu. A u tom procesu je potrebno razvijati tehnologiju i proces. U Bosni i Hercegovini nema nauke koja razvija tehnologiju. A tehnologija određuje kapacitet zapošljavanja. I snagu industrije. Ne samo znanost. Nauka pretočena u tehnologiju. Inovativnost pretočena u novi proizvod čini kompaniju i zemlju konkurentnom. A to itekako koristi naciji. Mnogo više nego sve isprazne priče o, navodnoj, nacionalnoj ugroženosti. Mora se imati vizija kako da se u bosanskohercegovačkom društvu živi na način kao što žive Austrijanci i Švajcarci. Kada bi se napravila ozbiljna analiza dalo bi se zapaziti da u BiH nema ništa manje uspješnih ljudi od njima sličnih u pomenutim državama. Ali, puno je bolje da se u Bosni i Hercegovini govori o tome kako uspjeti, nego da te lekcije dijele trećerazredni strani dužnosnici. I tu je bitan taj kulturološki model konvergencije. Ne može se sam istraživati ako se želi osvojiti Mont Everest. Moraju se pitati oni koji su bili tamo i sretno se vratili. Mora se učiti samostalno. Mora se učiti jedni od drugih. A mora se učiti i timski. Korporativno, pojedinačno i trajno. Jer uspjeh države i društva, kao i institucije/kompanije zavisi od ukupnog uspjeha ljudi koji je tvore, na isti način kao što uspjeh kompanije zavisi od ukupnosti uposlenih ljudi koji rade u njoj.

U dijalogu i kulturi konvergencije najvažnije je biti poslovno etičan i razmišljati cijelo vrijeme o održivosti onoga što se radi. Uspjeh i novac dolaze s poslom. Dobro obavljeni posao se uvijek nagrađuje novcem. Novac ne rješava problem. Materijalna dobit može riješiti problem jednokratno, ali ne trajno.

Bez novih znanja, novih ulaganja, novih tehnologija i novog sistema vrijednosti, ali ni bez ponosa, ne može se ići naprijed. Treba naglasiti da pored stručnog i profesionalnog kadra, pored tehnološkog i inženjerskog kadra, bosanskohercegovačkom društvu nedostaje više etike. Pored toga nedostaju i strategija i dobar menadžment. Jer treba učiti kako što bolje upravljati inovacijama i kreativnošću. Ako se imaju odlični inženjeri njima nedostaje nešto malo menadžerskog šlifa, da prepoznaju šanse i da iz njih izvuku ono najbolje što mogu. Upravo to je neki novi patriotizam i ljubav prema državi. Ta novina znači da je Bosna i Hercegovina zemlja sjajnih prirodnih predispozicija, sjajnih preduzeća, sjajnih ljudi, sjajnih znanstvenih dostignuća, ogromnih potencijala. A Bosanci i Hercegovci su sami puni negativnosti o vlastitim rezultatima. Ne može se u medijima i štampi čitati o uspješnim ljudima u BiH, ali se može čitati o svim mogućim malverzacijama i o svim mogućim problemima. I onda će javnost reći da u BiH baš ništa ne valja i da je sve totalno crno. Zapravo, da nikakve nade nema. Drugim riječima, čak i kada se neka nada negdje pojavi, ljudi su izgubili svaku mjeru i svaki optimizam i misle da nema šanse. Ali baš ta energija je značajna jer je šansa u krizi. Recimo, Kinezi kažu da se riječ kriza sastoji od dva ideograma: šansa i opasnost. U Bosni i Hercegovini se u krizi vidi isključivo opasnost. I onda se ljudi stisnu i preplaše. Kriza je šansa. Mnogi su krizu iskoristili da uče i da se razvijaju. I da pridobiju nova znanja i nova tržišta i nisu tražili izgovor. U bosanskohercegovačkom društvu svako traži izgovor. Ko hoće, nađe način, a ko neće, traži izgovor.

Problem u (ne)tretmanu inovacija i znanja je u tome što nisu shvaćene i prihvaćene u svijesti onih koji upravljaju Bosnom i Hercegovinom. Znanje i pamet nisu shvaćeni kao značajan resurs i kao najveći nacionalni interes. To je zato što, da bi se shvatilo koliko je pamet važna, morate je samostalno znati procijeniti i mora se biti dovoljno pametan. A bosanskohercegovačka politička struktura, ako je imala neku pamet, imala ju je za samu sebe, a ne za državu. To se vidi i po tome što u dobrim kompanijama, istina malo ih je, ljudi i upravljači nisu sami sebi dovoljni, žele pomoći i sebi i drugima, žele graditi svoju kompaniju, žele graditi svoju lokalnu zajednicu, žele pomagati i sebi i drugima i BiH, pa i u ovom globalnom okruženju u području u kome djeluju i rade.

U jednom društvu ljudi su onakvi kakvim im sistem dopušta da budu (Županov, 2007:127). Recimo, u sistemu vrijednosti u kome vlast ima percepciju da su svi dužnosnici sluge naroda oni bi *služili narodu*. (U Britaniji i u SAD-u javni službenik se zove sluga naroda.) Sluga naroda služi narodu. A u Bosni i Hercegovini ljudi koji dođu na vlast pokušavaju biti gospodari toga naroda. Nastoje odmah staviti sebe u prvi plan, svoje prijatelje, svoje rođake, porodicu i svoje interese. I na taj način se i ponašaju. I stvara se javnomnijenjska percepcija da je to i glavni razlog zbog čega se pojedinci idu baviti politikom i vlašću.

Ali ipak oni nisu srećni sa time. Osim toga vrlo su nesigurni. Može li se samo zamisliti kako novi skorojevići i tajkuni iz bh političke kaste iz svojih zamkova

i svojih dvoraca gledaju na one koji, recimo, protestuju u BiH i što oni vide kroz svoj prozor? Oni se ipak jako loše osjećaju i daleko bi više trebali misliti o tome. Jer oni treba da vrate ono što nisu zaradili, a ono što su dobili, a što nisu platili trebaju da plate. Drugim riječima, niz nepravdi koje je BiH u zadnjih dvadesetak godina imala treba raščistiti. Niko u BiH ne bi teško podnio teret krize kada bi imao osjećaj da je taj teret pravedno raspodijeljen. Međutim, on je vrlo nepravedno raspoređen. Prije svega nepravilno je raspoređen sa stanovišta onoga ko plaća najveći ceh. U Bosni i Hercegovini je najveći ceh platila tzv. tržišna BiH. A proračunska BiH nije. I sindikati i političari se bore za proračunsku BiH, jer je to njihovo okruženje. Neće se naći da je otpušten neki djelatnik uprave zato što je loše radio. Ali će se naći sto hiljada proizvodnih radnika i uslužnih radnika na ulici, zato što oni ne mogu više na tržištu ostvariti efekat.

5. Konvergencija u praksi bosanskohercegovačkog društva

Po filozofiji realnih mogućnosti, ili vlastito stvorenoj ili naučenoj, mora se znati da je svaki put dobar ako se zna kuda idete, a treba znati. Model zadovoljenja kvaliteta života stanovnika mora biti glavni politički, ekonomski i znanstveni cilj. I to zadovoljenje mora biti cjelovito, i pojedinaca i grupa kojima pripadaju, kao i njihovih porodica. Onaj ko ne zna, zaostaje. Ko neće, propada. Ko zna, inovira. Ko hoće, konkuriše. To je filozofija konvergencije. Jer, samo bi jednom trebala da se može prodati *magla* od strane političara. A trajna bi trebala da budu njihova ispunjavajuća obećanja. Kvalitet države počiva na zadovoljstvu njenih građana, a ne na nečemu drugom.

Država i politika trebaju biti servis inovativnosti i konkurentnosti bosanskohercegovačkih građana. To nisu zato što nema takve strategije. Nema takvih ciljeva. I vlast u BiH nema takve prioritete. Nego su prioriteti, ciljevi i strategija sasvim drugačiji. Uspješnost i sistem vrijednosti počiva na kultu rada, kultu znanja, kultu pravednosti, kultu inoviranja, kultu kvaliteta. A na čemu počiva mentalitet prosječnog Bosanca i Hercegovca? Od mnoštva uposlenika i djelatnika svi lidera zovu gazda ili šefe. To je već problem u mentalitetu. Jer čim nekoga zovete gazda, očekujete da vam nešto da. Svi ti ljudi su prijavljeni na minimalac, a svi oni na ruke dobijaju dio novca. Tu se vidi koliko se gubi. Veliki patriote se busaju u prsa, a s druge strane varaju državu na porezu i na stotinu drugih mogućih i nemogućih načina. Patriotizam i nacionalizam u razdoblju trećeg milenija su *pojava* da se ljudi organizuju i rade najbolje što mogu i razmišljaju na način filozofije pobjednika. U bosanskohercegovačkom društvu je tajkunizacija postala logika. Neko radi za nekoga. Jer, prvo su se izgubile dobre strane socijalizma, a nisu se dobile dobre strane kapitalizma. Drugim riječima, na cjelokupni južnoslovenski ambijent, ne samo na BiH, se može primijeniti više južnoamerički model banana republike, gdje je vlast desetak porodica dovela državu i društvo u jednu vrstu slijepe ulice. Akutni problem je u dijagnosticiranju stanja, odnosno u evidenciji

problema. Kada pojedinci sa načinom razmišljanja filozofije pobjednika i organizacijskom sposobnošću postanu dominantni i u upravi, tada će konvergencija novog modela dati rezultate. Da isti realiziraju upravu kao korporaciju i da postave jasne ciljeve i da imaju velike ambicije, da gledaju svjetski i da ne razmišljaju o tome kako će živjeti od nekakvih subvencija i od političkih kadriranja je konvergentni imperativ.

Da bi se Bosna i Hercegovina kvalitetno promijenila, u duhu novog modela konvergencije, treba uraditi slične ili identične stvari kao i u uspješnoj instituciji ili kompaniji. Treba imati jasnu strategiju. Da BiH kao država kaže što želi biti u Evropi. Vjerovatno da niko ne želi biti član EU zato da bi se bili sluga(e) ostatku Evrope. Sigurno da Bosna i Hercegovina ne želi biti *periferija Evrope*. Želi biti *Kalifornija Evrope*. Ako se želi tako nešto, onda to treba pretočiti u projekte i programe i okupiti ljude koji su sposobni za to. A država nije čarobni štapić. Na južnoslovenskom prostoru je država *Veliki brat* koji rešava sve. Jer, država ne smije smetati. Država mora stvoriti uslove da onaj ko trči brzo, trči još brže. Zove se to osposobljavanje sposobnih. Treba stvoriti uslove da onaj ko radi dobro, radi još bolje. Ali i da oni drugi budu kažnjeni. Zakon o radu u bosansko-hercegovačkom društvu štiti slabe radnike. Ne štiti najbolje radnike. Cjelokupna kultura je usmjerena da bi svi htjeli ista prava, a zapravo pametno društvo je društvo istih šansi. Svako ima iste šanse i onda to iskoristi neko bolje, a neko lošije. Dugo bi trebalo objašnjavati što treba, ali u načelu treba jasna strategija, trebaju drugačiji ljudi, treba drugačiji sistem vrijednosti, treba druga infrastruktura. U Bosni i Hercegovini su mehanički prepisani njemački, austrijski i drugi zakoni u kojima ima svega i svačega. A Bosanci i Hercegovci nisu ni Njemci, ni Austrijanci. I ljudi se ponašaju kao Balkanci unutar njemačkog zakonodavstva. Ima u BiH politokratija, plutokratija koja upravlja državom od medija pa nadalje i koja zapravo reproducira svoj sistem vrijednosti. Neće se ni naći neki ljudi da ih neko kritikuje, jer su suviše moćni. Jer, faktički, niko nije nezavisan. To je ključna stvar, mora se gledati prema nekom izvoru da ne presuši. A nezavisnost u svakom pogledu je suština koncepta znanja i preduzetništva.

Literatura

1. Bolčić, Silvano (1994) Tegobe prelaza u preduzetničko društvo, Institut za sociološka istraživanja, Beograd.
2. Jenkins, Henry (2006) *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*, New York University Press.
3. Page, Benjamin (1996) *Who Deliberates: Mass Media in Modern Democracy*, University of Chicago, Chicago.
4. Schaffer, Matt (2005) *The Mondinka Legauge Cultuire Convergence*, African Studies Association.

5. Vukadinović, Srdjan (2010) Jedinstvo nastavnog i naučno-istraživačkog rada kao osnovna značajka opstanka univerziteta i uspostavljanja društva znanja, *Sociološka Luča*, Nikšić 1 (IV); 66-78.
6. Županov, Josip (2007) Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Srdjan Vukadinovich

SOCIETY STABILITY AND COMPREHENSION THROUGH KNOWLEDGE AND ECONOMIC SUBSTRUCTURE

- Summary -

Efforts to come through political action groups to mutual convergence and complexity of the structures that make up Bosnia and Herzegovina did not provide results in a twenty-year quest. Establishing a culture of dialogue and convergence in the Bosnian reality obviously requires new and different ways and ways of achieving a goal which will achieve the desired level of (dis)agreement constituents (individuals and groups) of this reality. Leaving aside the need for honesty and an organic carrier existence process of mutual convergence of political basis to resolve the contradictions manifesting and when it is unable to ascertain the progress in the efforts to arrive at satisfactory solutions, emphasizes the need for policy convergence culture modifies the specified process. In this regard it should be noted the two spheres, knowledge and economic convergences as a possible key to more positive solutions than those offered by the political sphere. It is therefore necessary knowledge, new products, visions and initiate the process of economic convergence of mutual agreement of individuals and groups in Bosnia and Herzegovina to the desired level of achievement possible.

A new model of convergence culture is based on the routes through the knowledge and the economic approach is based on the philosophy of reflection, which is basically an intention to present a true positive resolution of contradictions and to block. The process that occurs on knowledge is something quite different from that which occurs in the political calculations, and stores of various colors. The basic model of cultural convergence in the BiH society is necessary based on the philosophy of existence of real opportunities to achieve predicted performance of the process.

Key words: Society Stability – Convergence Culture – Knowledge Substructure- Economic Substructure – Comprehension.